

1994

4

AETAS

Andrew Ayton:

Katonai forradalom a 14. századi Angliában

Velich Andrea:

VII. Henrik és a londoni lobbyk

Borus György:

Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén

Tandori Mária:

A reformmozgalom irányzatai a brit parlamentben
az 1780-as évek elején

Kövér Lajos:

Turgot politikai pályája

Szász Cécile:

Egy reformer a 18. századi Franciaországban –
részletek Turgot és a champagnoi intendáns levelezéséből

Jean Béranger:

A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai
a 18. században

Következő számunk tartalmából

B. Szabó János:

Vázlat egy ellenségkép történetéről

(A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621)

Erdősi Péter:

Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák

Lukács Zs. Tibor:

A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése

G. Etényi Nóra:

A XVII. századi közvéleményformálás és propaganda

Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében

Csapodi Zoltán:

A Thököly-felkelés visszhangja a Német–Római Birodalom területén

Beszégetés Imreh Istvánnal

Imreh István:

Alsó-Fehér megyei falusbírák számadásai (1796–1806)

1994/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Vajda Zoltán

A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a The British Council, Budapest,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,
a Szegedért Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, TOMKA BÉLA, TÓTH SZERGEJ,
VAJDA ZOLTÁN

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft.
Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

Andrew Ayton Katonai forradalom a 14. századi Angliában	5
Velich Andrea VII. Henrik és a londoni lobbyk	27
Borus György Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén	53
Tandori Mária A reformmozgalom irányzatai a brit parlamentben az 1780-as évek elején	72
Kövér Lajos Turgot politikai pályája	107

Forrásközlés

Szász Géza Egy reformer a 18. századi Franciaországban – részletek Turgot és a champagne-i intendáns levelezéséből	133
---	-----

Határainkon túl

Beszélgetés a 18. századról Jean Bérenger francia történészprofesszorral	160
Jean Bérenger műveinek bibliográfiája	165
Jean Bérenger A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai a 18. században	166

Figyelő

Brit nemzet a 18. században?

(*Linda Colley: Britons. Forging the Nation 1707–1837. New Haven and London: Yale University Press, 1992.*)

Bárány Attila 179

A huszárok és Franciaország

(*André Corvisier [dir.]: Les Hussards et la France. Bruxelles: Musée de l'Armée-Editions Complexe, 1993.*)

Tóth Ferenc 186

Szokásaiban lázad az angol?

(*E.P. Thompson: Customs in Common. London: Merlin Press, 1991.*)

Csontos Szabolcs 189

Számunk szerzői 196

ANDREW AYTON

Katonai forradalom a 14. századi Angliában¹

1360. április 12-én, húsvétot követő vasárnap a III. Edward vezette angol hadsereg teljes csatarendben felsorakozott Párizs alatt.² Két évtizednyi, megszakításokkal tűzdelt háborúskodás után minden készen állt a Plantegenek és Valois-k közötti döntő összecsapáshoz. A földre dobott kesztyűt azonban – Edward legnagyobb bosszúságára – a francia trónörökös (a későbbi V. Károly), nem vette fel – a kihívás válasz nélkül maradt. Az események drámai csúcspontjának elmaradását jelentő fordulat ellenére a Párizs előtt álló angol sereg látványa – melynek hadoszlopai Józsué seregeként meneteltek „a külvárosok alatt napkeltétől délig” – még sokáig ott élt a résztvevők emlékezetében. Sir Thomas Gray, northumberlandi lovag katonai emlékirataiban tért vissza ezekre az eseményekre.³ Az 1380-as években a Lovagi Bíróság által tárgyalta ügyekben megidézett tanúk közül sokan voltak olyanok, akik részt vettek – az egyik idős veterán, Sir Adam de Everingham tanúvallomásából vett szavakkal szólva – „a nagy utazásban, melynek során a megboldogult király és hadserege Párizsig jutottak el”.⁴ Kétségtávol sokáig táplálta a büszkeséget, ha valaki a királyi sereg tagjaként ott lehetett a francia főváros előtti erődemonstrációban, s nem nehéz megérteni, hogy miért, hiszen ez a hadsereg valóban félelmetes hadigépezet volt. A szép számmal fennmaradt bérlisták alapján arra lehet következtetni, hogy a hadjárat kezdetén a tényleges haderő létszáma megközelítette a 10 000 főt.⁵ Ez volt az egyik legnagyobb angol sereg, amelyet a százéves háború idején harcba indítottak. Nagyságát tekintve a háború 14. századi szakaszában csupán az 1346. évi normandiai hadjárat idején, illetve a Calais 1347. évi ostromára kiállított hadseregek múlták felül.⁶ III. Edward serege 1359–60-ban azonban nem csupán nagyságát tekintve volt félelmetes; kiváló felszereltség jellemezte és ragyogó katonai tehetségek sora vezette. Élükön a király leghűségesebb fővezérei álltak: a walesi herceg (a „Fekete Herceg”), Henry, Lancaster hercege, Northampton és Warwick grófjai és Sir Walter Mauny. Ezeknek a férfiaknak oroszlánrészük volt az előző két évtized angol katonai sikereiben. 1359 őszén, amikor ez a hadsereg partraszállt Franciaországban, az angol fegyverek korábban nem tapasztalt hírnévnek örvendtek. Jean le Bel, a Liegeois-ból származó krónikaíró szerint ekkoriban az angolok voltak Európa legrettegettebb harcosai.⁷ II. Edward uralkodásának (1307–27) sötét korszaka, az 1314. évi bannockburni csata fiaszkója és az azt követő évtizedek skóciai és gascogne-i gyászos kimenetelű hadjáratai óta végbement átalakulás valóban bámulatra méltó volt. Az, hogy Anglia a 14. század középső évtizedeiben a katonai hatalmak élvonalába emelkedett, azoknak a változásoknak volt köszönhető, amelyek a hadseregszervezésben, a seregek összetételében és a hadviselésben következtek be. Ezek a változások összességükben az angol korona rendelkezésére álló hadi gépezet alapvető

megújulását eredményezték, amit egyes történészek – joggal – „katonai forradalomnak” neveznek.⁸

Az Edward-kori katonai forradalommal összefüggésben a kutatás különleges figyelmet szentel a katonatoborzás módjában és a fizetés formájában bekövetkezett változásoknak, vagyis a zsoldos, „szerződéses” hadseregek megjelenésének. A történészek a pénzbeli javadalmazás és a „szerződéses rendszer” nagymérvű elterjedését tekintik a szélesebb körű fejlődés elindítójának. A „szerződéses rendszer” rövid lejáratú, írásban rögzített, a király és parancsnokai között létrejött szerződések keretében oldotta meg a hadseregtoborzás problémáját, és a zsoldoskatonaság harcbaállításának leghatékonyabb eszközének bizonyult.⁹ Más szavakkal: a feudális sereget, amely a hűbéruraknak a katonai kötelezettségük teljesítése végett kötelező jelleggel kiállított, fizetetlen csapataira épült, kiszorította a szerződésen alapuló, fizetett önkéntesekből álló hadsereg. A 14. század perspektívájából szemlélve alapvető változás következett be a hadseregtoborzás gyakorlatában. Az átalakulás azonban csak fokozatosan ment végbe, a változás csírái pedig már korábban megjelentek. Az angol királyok már az Edward-kort megelőzően évszázadok óta alkalmaztak fizetett kontingenseket. Az, ami a 14. század első felében történik, nem más, mint a *teljes egészében* fizetett hadseregek létrejötte. Ezt az időszakot megelőzően a hadseregállítás komplex gyakorlata volt a meghatározó. I. Edward (1272–1307) uralkodásának jellegzetes királyi serege – például az, amelyik az 1300. évi caerlaverocki hadjáratban vett részt – feudális, fizetetlen és fizetett önkéntesekből tevődött össze.¹⁰ Azok a főurak, akik ügyeltek arra, hogy kíséretük megfelelő módon tükrözze státuszukat, hiányos feudális kontingensüket további katonákkal egészítették ki, és maguk állták a többletköltségeket. Néhányan – mint például Thomas, Lancaster grófja (megh. 1322) – nem fogadták el a toborzásra rendelkezésre álló királyi zsoldot. Ami pedig a király zsoldjába álló harcosokat illeti, nem volna helyes azt állítani, hogy mindannyian önkéntesek voltak, mivel sokuk kényszerűségből vállalta a katonai szolgálatot. Az arisztokrácia esetében ezt a kényszert vagy a személyre szóló – bár nem feudális jellegű – parancs vagy az általános felhívás jelentette, mely utóbbit minden olyan birtokos megkapott, aki meghatározott nagyságú, földbirtokból származó jövedelemmel rendelkezett. (1300-ban például a 40 font sterling évi jövedelemmel bíró földbirtokosokra vonatkozott ez a szabály.) Az egyszerű gyalogosok számára a kényszert a sorozó bizottságok jelentették. A megyei sorozások alkalmával előforduló dezertálások magas aránya I. Edward skóciai hadjárata idején arra utal, hogy a besorozottakat a legkevésbé sem nevezhetjük lelkes önkénteseknek. A zsoldos és fizetetlen katonaságot vegyesen alkalmazó hadseregek egészen az 1320-as évekig léteztek. A hűbéri kötelezettségek teljesítésére felvonultatott csapatok még ott voltak az 1322-ben és 1327-ben kiállított seregekben is.¹¹ III. Edwardnak az 1330-as évek közepén vezetett skóciai hadjáratának idején a királyi haderőt már teljes mértékben fizetett katonák tették ki, jóllehet – legalábbis ebben a történelmi pillanatban – számos parancsnok a korona személyre szóló és kötelező – bár nem hűbéri – jellegű parancsára jelent meg egységével.¹² A fizetett szolgálat tehát nem jelentett szükségszerűen önkéntes szolgálatot. Még akkor is, amikor a parancsnok önként szerződött a koronával – amint az többször előfordult a százéves háború idején –, biztosak lehetünk abban, hogy *neki* viszont

gyakran ki kellett használnia a helyi közösséggel fennálló – kötelezettségen és kizsákmányoláson alapuló – kapcsolatait, amikor kíséretet toborzott, amikor szerződött csatlósait, hűbéreseit és a közösség lazább kötöttségű tagjait szolgálatra szólította fel. Az angol seregeket – ha lazán is, de – a hűbéri kötelezettség szálai fogták össze. A teljes mértékben független, a parancsnokkal szerződő katonák csupán egy részét képezték a szerződéses hadsereg állományának.

Jóllehet „zsoldos hadseregekről” szokás beszélni, nem szabad elfelednünk, hogy ezekben a hadseregekben a közkatonák szolgálatát meghatározó „feltételcsomagnak” – amely juttatásokat és kötelezettségeket egyaránt tartalmazott – a zsold csupán egy elemét képezte. A pénzbeli illetménytől független juttatás volt az úgynevezett menlevél – egy, a kancellária által kibocsátott dokumentum –, mely az adományozott számára mentességet biztosított egy sor jogi szankció alól a katonai szolgálat idejére. Ha valaki tudta, hogy bírósági ügye még folyamatban lesz, amikor harcba indul, menlevelet kaphatott és megszakíthatta a jogi eljárást Angliába való visszatértéig. Ugyanakkor valószínű, hogy a legtöbb menlevelet elővigyázatosságból, előre nem várt bírósági ügyek esetére kérték. Mivel a hagyományos angol katonáskodó osztály megegyezett a földbirtokossággal, és így elég sok veszenivalója lehetett a pereskedő kedvű szomszédokkal és vetélytársakkal szemben, nem meglepő, hogy a 14. század közepének hadseregében szolgáló páncélos lovasoknak gyakran mintegy egyharmada, olykor akár a fele, mielőtt elhagyta a királyságot, igyekezett beszerezni egy menlevelet.¹³ A menlevél – a hűbéri fejlődéssel párosulva¹⁴ – lehetővé tette az arisztokrácia számára, hogy – bár megszakításokkal – ellássa katonai feladatát a rendszeres intenzív katonai szolgálatot követelő időkben.¹⁵ Itt kell megemlítenünk a királyi hadseregben eltöltött szolgálati idő után adományozott bűnbocsátó oklevelet, amely a katonaállítás még nyilvánvalóbb eszközét jelentette a kormányzat kezében. Biztosította a bűncselekmény vádja alóli jogi felmentést, a büntetett előélettől való megszabadulást; ennél fogva számos bűnöző kapva kapott az alkalmon, hogy igénybe vegye. Nagy számban adtak ki háborús bűnbocsátó okleveleket a skót és a francia háború idején. Az 1346–47-es hadjárat során és azt követően például több ezret. Az adományozottak egy része gentry származású volt, mint például a Foville család, melynek tagjai Leicestershire-ben szervezett bűnözésből tartották fenn magukat, és az 1333. évi skóciai hadjáratban való szolgálatukért kegyelemben részesültek.¹⁶ A fennmaradt kegyelmi listákon azonban döntő többségben közönséges bűnözők neve szerepel, akik közül sokan a súlyos bűncselekményekért járó felelősségre vonás alól próbáltak kibújni.

A bűnbocsátó oklevél kiadása nem állt összefüggésben a szolgálatért járó pénzbeli ellenszolgáltatással. Ellenkezőleg – voltak olyan hadjáratok, ahol a bűnbocsátatot keresőknek „saját költségükön” kellett szolgálniuk. A szolgálat többi – különösen a nehézlovasokat érintő – feltételeinek mindegyike azonban valamilyen módon összefüggött a király által fizetett zsolddal. Ezek egyike volt a *regard* néven ismert prémium, amit a kontinentális hadjárat idején vezettek be az 1340-es évek közepén, és amely a nehézlovasok zsoldját volt hivatott kiegészíteni. A hadipáncél állandóan növekvő költségeinek a fedezéséhez járult hozzá. A *regard*-ot közvetlenül a parancsnokoknak fizették egy összegben, és átlagosan egy páncélos lovasnak naponta körülbelül 6 penny ki-

egészítő fizetést jelentett. Ez jelentős összegnek tekinthető, ugyanis az átlagos napi zsold nagysága – 2 shilling a lovagok és 1 shilling az *esquire*-ok [a lovagi ranggal nem rendelkező birtokosok – a fordító] számára változatlan maradt a 14. század folyamán. Az a nehézlovás, aki a kontinentális hadjáratban a király zsoldjában vett részt, elsőszámú csatalova felbecsléséből is hasznót remélhetett, mivel, ha elvesztette, a ló becsült értékének megfelelő kárpótlást igényelhetett készpénzben a koronától (*restauratio equorum*). A szóba jöhető összeg nem volt jelentéktelen, mivel a csataló képezte a lovas katona felszerelésének legköltségesebb darabját. A ránkmaradt becslési lajstromok alapján tudjuk, hogy a százéves háború kezdetén a Franciaországba tartó angolok csatalovainak átlagos értéke 15 font sterling körül mozgott. A szerényebb anyagiakkal rendelkező *esquire*-ok gyakran kénytelenek voltak beérni az 5 font sterling értékű hátszlovakkal, míg a főparancsnokok – mint például Northampton grófja – pompás, 100 font sterlinget érő harci ménekkel indultak csatába. Összehasonlításképp: a királyi seregben egy évig szolgáló lovag – legalábbis elméletben – körülbelül 45 font sterlinget kapott zsold és *regard* formájában; ily módon a *restauratio equorum* igen becses részét képezte a pénzbeli illetményre épülő szolgálatnak. Privilegiumot jelentett a király zsoldosai számára, ám egyúttal – legalábbis a 14. század elején – előfeltétele volt annak, hogy a zsoldoskatona fizetést kapjon. A korona szempontjából tekintve a ló értékének a felbecslése szerves részét képezte a hadi mustra programjának; módot adott annak garantálására, hogy a nehézlovasság jó minőségű lovakkal teljesítsen szolgálatot. A százéves háború kezdetén ez legalább 100 shilling értékű lovakat jelentett.¹⁷

A király zsoldjába szegődő harcosok által elfogadott szabványos feltételcsomag utolsó eleme a háborúban zsákmányolt javak szétosztásával függ össze. A katona, amikor a király szolgálatába állt, egyúttal azt is vállalta, hogy a hadjárat során megszerzett haszon – akár zsákmányról, akár váltságdíjról lett legyen is szó – egy hányadát az uralkodónak tartozik átadni. A gyakorlatban a páncélos lovasok és az íjászok a zsákmánynak ezt a királynak járó részét parancsnokuknak adták át, aki viszont ugyanekkora arányban juttatott a neki összesen befolyt haszonból a koronának. A szakirodalomban sokáig tartotta magát az a nézet, hogy az uralkodót a zsákmány egyharmada illette meg.¹⁸ A legújabb kutatások eredménye szerint azonban az 1370-es évek elejéig terjedő időszakban, amennyiben a korona a juttatások mindegyikét felkínálta (átlagos nagyságú zsold és *regard*, valamint a ló felbecslése) a magasabb rangú szerződő fél alárendeltjei nyereségének a *felére* számíthatott. Amint az a hadsereg-szervezés legtöbb elemére jellemző volt a hadviselésnek ebben a korszakában, a szolgálat feltételei semmi esetre sem voltak egyszer s mindenkorra rögzítve. Találunk példát az időnkénti kísérletezésre, az 1370-es évek elején pedig alapvető jellegű és maradandó hatású reformra került sor. Az 1372–73. évi hadjáratok feljegyzéseiből kiszűrhető a változások természete.¹⁹ A ló felbecslésének gyakorlata megszűnt, kárpótlásként a *regard* korábbi rendes értékének kétszeresét fizették, a királyt megillető rész pedig a zsákmány feléről egyharmadára csökkent. A ló értékének felbecslése a kormányzat számára költséges szolgáltatás volt, ugyanakkor valószínűleg nem csupán a költségcsökkentés szándéka alkotta a reformok egyedüli mozgatórugóját. A kormányzat arra is törekedett, hogy minél kedvezőbb szolgálati feltételeket nyújtson a szerződő harcosok számára, és ebben a tekintetben sikerült is némi sikert felmutatnia: az átlagos

nehézlovas valószínűleg jobban járt az új kondíciókkal, ugyanis az elvesztett ló kárpótlásával járó ügyintézés mechanizmusa sohasem volt tökéletes módszer a hadjárat költségeinek fedezésére. A lovag csatalovai közül csupán egyet becsültethetett fel, és csak egy ló elvesztése esetén volt jogosult a kárpótlásra, a kártérítés összegének kifizetése pedig gyakorta reménytelenül sokáig várattott magára. Ráadásul, mivel a csatalovak minősége érezhetően romlott a század előrehaladtával, a becslés és kárpótlás igénye már kevésbé volt szorító, mint korábban. A megduplázott nagyságú *regard* ugyanakkor a megújított feltételrendszer keretében nagyobb mértékű és garantált, egyösszegbeli kifizetést ígért a hadjáratra való felkészülés kiadásainak fedezésére.

Ily módon a fizetett katonai szolgálat sokkal többet jelentett, mint pusztán a király zsoldjának a kézhezvételét. Előnyök és kötelezettségek egész rendszerét foglalta magában. A szolgálat feltételei talán a 14. századból fennmaradt nagyszámú háborús szerződésből szűrhetők ki a legkönnyebben; a feltételrendszer azonban abban az esetben is tökéletesen működött, amikor nem alkalmaztak írásos szerződést. Azzal együtt, hogy számos, az edwardi katonai forradalmat tárgyaló munka kitüntetett helyet szentel a „szerződéses rendszernek”, érdemes hangsúlyozni, hogy a százéves háború első szakaszában a III. Edward által személyesen vezetett expedíciók során csupán elvétve került sor háborús szerződések alkalmazására.²⁰ Vegyük például a dolgozat elején említett sereget, amely 1360 áprilisában Párizs falai alatt parádézott. Harcosaira minden kétséget kizáróan a szolgálat szokásos feltételei vonatkoztak. A bérlisták arról tanúskodnak, hogy a szerződésesomag legtöbb eleme az ő esetükben is érvényben volt, és – amint azt rövidesen látni fogjuk – szerkezetét és összetételét tekintve ez a hadsereg egyáltalán nem volt elavult. Ugyanakkor – csakúgy, mint az 1346–47. évi crécy-calais-i hadjáratban harcoló sereg esetében – nem tartották szükségesnek hivatalos írásbeli szerződések megkötését a király és angol parancsnokai között, mivel mindkét hadsereget személyesen az uralkodó vezette, és mindkettő a királyi államháztartás pénzügyi részlege, a Wardrobe közvetlen irányítása alatt állt. Az 1359–60-ban kiállított hadsereg még mindig – éppúgy mint I. Edward uralkodása idején – a „fegyverben lévő államháztartás” volt, jöllehet, a királyi háztartás alakulatának nagysága (vagyis a királyi háztartáshoz tartozó zászlósúrok és lovagok által vezetett csapatok, amelyek I. Edward alatt a fizetett nehézlovasságnak talán akár egy harmadát vagy még nagyobb hányadát tették ki) a 14. század közepére-végére lecsökkent, az alakulat 1359-ben az összes páncélos lovas egy hatodát adta. Ez az arány nem változott az évszázad folyamán.²¹

A „szerződéses rendszer” tehát azzal a céllal jött létre, hogy kitöltse az adminisztrációs űrt, amely akkor keletkezett, amikor már nem személyesen a király vezette a hadseregeket, és a királyi államháztartás alkalmazottai nem álltak rendelkezésre, hogy felügyeljék a zsold elosztását és intézzék az ezzel kapcsolatos ügyeket, mint például a lovag becslését. I. és II. Edward uralkodása idején a háborús szerződések igazolták az e téren bennük rejlő lehetőséget, amikor segítségükkel a skót határvidékre és gascoigne-i helyőrségi szolgálatra csapatokat toboroztak. 1337 nyarának elején, a kontinentális háború előestéjén, körülbelül 500 szerződéses nehézlovast állítottak ki egy Skócia elleni expedícióra, amelyet nem a király kívánt személyesen vezetni.²² A háborús szerződések a százéves háború első szakaszának jellegzetes vonásaként

jelentek meg, mivel a harc egyidejűleg több fronton folyt, és az expedíciós haderők legnagyobb részét nem maga az uralkodó vezette, hanem a fővezérei. 1345 tavaszán például, amikor a király Észak-Franciaországban hadjárat tervét fontolgatta, Henry of Grosmont, Derby grófja, 20 000 ember Gascogne-ba való vezetésére kötött szerződést, míg Northampton grófja 500 emberrel vállalt szolgálatot Bretagne-ban.²³ A „szerződéses rendszer”, melyben a kapitányok szolgálati idejükkel közvetlenül a kincstárnak számoltak el, a háború második szakaszában, 1369-től kezdve a katonaiállás állandósult formájává vált, mivel a király, aki az 1370-es évek folyamán fokozatosan visszavonult a háborúskodástól, közvetlenül már nem vett részt a küzdelmekben. Az 1415. évi agincourt-i hadjárat idejére minden sereget – függetlenül attól, hogy személyesen a király vezette-e vagy sem – a háborús szerződések segítségével hoztak létre.²⁴

A teljes egészében zsoldosokból álló hadseregek létrejöttével – akár a király és a parancsnokok közötti nem hivatalos megállapodás, akár hivatalos írásos háborús szerződések keretében toborozták őket – nagy mértékben megnövekedett az angol korona rendelkezésére álló katonai erőforrás minősége és hatékonysága. Lehetőség nyílt arra, hogy a seregek nagyságát és szolgálati idejük hosszúságát előre meg lehessen határozni, hogy az adott katonai követelményeknek megfelelően lehessen őket alakítani; továbbá lehetővé vált a megfelelő költségvetési és adminisztratív rendelkezések meghozatala. A rendszeres szemlék bevezetésével pedig ellenőrizhetővé vált a katonaság létszáma és a felszerelés minősége. Nem helytálló az a megállapítás, miszerint „az ellenőrzés laza volt” a 14. századi angol hadseregekben. Számtalan zsoldjegyzék, szemlelajstrom és egyéb dokumentum erősíti meg a rendszeres állományellenőrzés tényét. A fizetett, szerződéses hadsereg révén olyan eszköz birtokába jutott a király, amelynek segítségével ambiciózus méretekben viselkedett hadat és összehangolt stratégiai terveket valósíthatott meg. Ezek közé tartozott az 1340-es és 1350-es években a Franciaország ellen több irányból intézett támadás, amelynek során az angol expedíciós erők egyszerre tevékenykedtek Bretagne-ban, Gascogne-ban és Észak-Franciaországban. Az effajta stratégia – minthogy sikere egy csapat fővezér munkáján múlt – nagyszemű lehetőségeket nyújtott az arisztokrácia katonai tehetséggel bíró tagjainak – akár a főnemességhez tartoztak, mint Henrik, Lancaster hercege, vagy William de Bahun, Northampton grófja, akár a szerényebb gentryhez, mint például Sir Thomas Dagworth vagy Sir Walter Bentley. A parancsnokok nagy mértékben könnyítettek a koronára nehezedő, a toborzásból és a katonai adminisztrációból adódó terheken; egyúttal jelentékeny befolyásra tettek szert a hadműveletek irányításában. Az utóbbival kapcsolatos feladatok jelentős kiadásokkal járhattak. A katonai gépezet működése ténylegesen a saját anyagi és emberi erőforrásaikat teljes egészében kihasználó szerződő kapitányoktól függött. Az ellátásért hűbéruruknak szolgálattal tartozó vazallusok mozgósítása meggyorsította a toborzás folyamatát és bizonyos fokú stabilitást eredményezett a szerződéses hadseregben. A főurak anyagi áldozatai enyhítettek a katonai expedíciók állandó kísérelenségeinek számító készpénzfizetési problémákon, és a parancsnokoktól időben beérkező pénz segített a vállalkozás elindításában, életben tartásában és összefogásában. A hadakozással járó áldozatvállalás magánosítása természetesen lehetőséget adott a nyereszkedésre is. A sze-

rencsés kevesek fejedelmi váltságdíjakat zsebeltek be az elfogott francia nemesektől, illetve jó pénzért a királynak adhatták el arisztokrata foglyaikat.²⁵ Egyes parancsnokok azáltal tettek szert „némi haszonra”, hogy kevesebb zsoldért sikerült felfogadniuk harcosokat, mint a koronának.²⁶ A legnagyobb vonzerővel talán annak lehetősége bírt – bár bizonytalanság tekintetében a váltságdíjszerzéssel vetekedett –, hogy a sikeres háborús paracsnokság megnövelte az illető hadvezér politikai befolyását és személyes dicsőségét. Ugyanakkor a parancsnok nem támaszkodhatott pusztán a háborúban megszerzett haszonra, bármilyen természetű lett legyen is az. Általában nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy a hadvezérség teljesen felemésztí a nemesi származású parancsnok személyes anyagi forrásait. Következésképpen, a nemesség vagyonától és társadalmi tekintélyétől való függés miatt a legnagyobb hadseregek vezetése csak ritkán került „hivatásos” parancsnokok kezébe – az továbbra is a főnemesség rangidős tagjait illette. Az 1369 és 1380 között indított fontosabb franciaországi expedíciók közül négynek az élén III. Edward fiai álltak (az egyik élén többen is), míg az egyetlen nem nemesi származású kapitány, aki ebben az időszakban hadvezéri tisztelet töltött be (Sir Robert Knolles – 1370-ben) nehezen tudott érvényt szerezni tekintélyének hadnagyaival szemben. Mindezzel nem azt akarjuk sugallni, hogy a hivatásos parancsnokok nem játszottak fontos szerepet az angol haderőben, hiszen független parancsnokokként felbecsülhetetlen értékű szolgálatot tettek a *másodlagos* hadszíntereken. Egy sor tapasztalt, leleményes gentry származású katonának – mint például Sir Thomas Dagworth, Sir John Hardreshull és Sir Walter Bentley – volt a feladata az olykor ingatag bretagne-i angol uralom fenntartása, amit gyakran mindössze egy maroknyi zsoldos katonával kellett megoldaniuk.²⁷

A zsoldon alapuló szolgálat és különösen a „szerződéses rendszer” sokkal többet jelentett annál, mint hogy lehetővé tette egy csapat parancsnoknak, hogy érvényt szerezzenek személyes ambícióiknak a király háborújában; ezeknek a technikáknak a bevezetésével olyan feltételeket sikerült teremteni, melyek révén nagyobb hatékonysággal lehetett kiaknázni az arisztokrácia szunynyadó katonai potenciálját. Először a bárók gyanakvását kellett leküzdeni. Néhány főúr I. Edward uralkodása alatt elviselhetetlennek érezte a királyi zsolddal járó alárendeltséget. A skóciai hadjárat magas költségei nyomán azonban vonakodásuk egy csapásra elillant, és a fizetett szolgálat bevett gyakorlattá vált a skóciai csatározások során. Az 1330-as évek végére, a franciák elleni háború kezdetekor, az angol arisztokrácia már magáévá tette az új szemléletmódot: a háború, amely társadalmi feladat, „megtisztelő kötelesség”, ám egyúttal költséges és olykor hevesen ellenzett foglalatosság volt, fizetett, szerződésen alapuló munkává vált. A zsold a menlevelekkel és a hűbéri függés rendszerével együtt megkönnyítette az arisztokrácia számára, hogy kibontakoztathassa katonai potenciálját, hogy be tudja tölteni a harcoló vezetőréteg funkcióját. A király szemszögéből tekintve pedig megvalósíthatóvá vált a nagyszabású kontinentális háború terve. Ugyanakkor viszont egy dolog volt elfogadni a király zsoldját és megint más hajlandóságot mutatni a tengerentúli szolgálatra. Nem szabad elfelednünk, hogy az angol arisztokráciának a franciaországi háború iránt mutatott lelkesedése az 1359–60-as nagy expedíció idején alapvető szemléletváltozást tükrözött a 13. századot és a 14. század elejét jellemző, a tengerentúli katonai szolgálattal szemben tanúsított langyos, időnként nyíltan

ellenséges magatartáshoz képest. Az angol lovagi osztály – ahogy akkoriban mondták – „fikarcnyit sem törődött Franciaországgal”. Aligha meglepő tehát, hogy a kormány szükségét látta a szokásos zsoldnak a kétszeresét ajánlani a kontinentális háború korai hadjárataiban (1338–40), és hogy nagy számban volt kénytelen külföldi zsoldosokat alkalmazni.²⁸ Mégis, néhány éven belül az angol arisztokrácia köreiből döntő szemléletváltás következett be, és érzékelhető növekedés ment végbe a katonáskodás arányában. Minek tudható be ez a változás? A magyarázat részben abban rejlik, hogy a nemesség az 1341. évi politikai válságot követően mindent megtett volna azért, hogy kibéküljön a királlyal.²⁹ Az arisztokráciának azonban egyúttal megfelelő irányú lökésre volt szüksége ahhoz, hogy megmozduljon és tömegesen szálljon harcba. Az, hogy az angol páncélos lovasság létszáma 1347-ben Calais ostrománál elérhette a 4000 főt – vagy talán többet is – jórészt annak volt az eredménye, hogy az uralkodó erős nyomást gyakorolt az arisztokráciára az új, földvagyonon alapuló katonai besorolási rendszer segítségével.³⁰ A kísérlet ellenállásba ütközött a parlament alsóházában és hamarosan elvetették. A világi földbirtokosokat viszont arra készítette, hogy szembenézzenek hagyományos katonai feladataikkal. Közülük számosan ennek hatására – személyesen vagy mást küldve maguk helyett – kapcsolódtak bele abba a vállalkozásba, amely a Crécynél aratott harctéri győzelemmel és Calais elfoglalásával végződött. Az arisztokrácia „remilitarizációjához” tehát szükség volt a kezdeti lökésre. Ugyanakkor a hadjáratok sikerei, amelyeket a királyi propaganda igyekezett kiaknázni, és amelyeket a lovagi *esprit de corps* bátorításával sikerült megszilárdítani – lásd az olyan inspiratív döntéseket, mint például a katonamártír Szent Györgynek a Térdszalagrend védőszentjévé történő választása –, fenntartották a lendületet. A III. Edward által 1359 őszén felállított hadsereg – többek között – több mint 3000 angol nehézlovasból állt³¹ (akik közül a zászlósurak és lovagok száma meghaladta az 1700 főt). Ez rendkívül figyelemreméltó adat a pestis utáni Angliában, és olyan nagyságú arisztokrata haderőt jelez, amely korábban – Calais ostromát nem számítva – az 1298. évi falkirki csata óta valószínűleg nem állt fel. Habár ezeknek a harcosoknak egy része hivatásos katonaként szolgált – mint például a későbbi zsoldoskapitány, John Hawkwood –, akik az arisztokráciánál alacsonyabb társadalmi rétegekből származtak, a nagy többség gentry származású volt, azaz hozzávetőlegesen 9–10 000 családból verbuválódott.³² Valójában azonban az 1359. évi franciaországi háborúban számításba jöhető fegyverforgatók száma jóval alacsonyabbra tehető ennél, ugyanis semmiképpen nem beszélhetünk arról, hogy a kontinentális szolgálatra az angol nemesség, illetve a gentry egésze rendelkezésre állt volna. Angliát helyi katonai közösségek sokasága alkotta, és a legészakibb grófságokban, valamint a déli part megyéinek „tengeri vidékén” élő közösségeket gyakran védelmi feladatok kötötték le, és ezt a tevékenységüket 1359-ben a francia invázió komoly veszélye miatt kiterjesztették az egész királyságra. Mindent egybevéve, 1360 áprilisában, a Párizs alatti erődemonstráció idején valóban figyelemreméltónak tekinthető az arisztokrácia „katonai részvételi aránya”, és ha hangot kellett volna adniuk véleményüknek III. Edward kontinentális vállalkozásával kapcsolatban, nagy többségük minden bizonnyal a Térdszalagrend jelmondatát visszhangozta volna: „Rossz az, aki rosszra gondol”. Aligha meglepő tehát az az eset, amikor (1359-ben) a király megengedhette magának, hogy számos

önkéntest utasítson el a seregébe tömegével jelentkező külföldi zsoldosok közül, hiszen – ahogy Froissart írja – „elegendő embert hozott a saját országából a feladat végrehajtására”.³³

Az 1359–60-as haderő nagysága mérföldkövet jelentett abban a folyamatban, melynek során az angol arisztokrácia lassan megkedvelte a kontinentális hadjáratokat. A társadalom gentry rétege részéről 1359-ben olyan mérvű érdeklődés volt tapasztalható, amely csak II. Richárd 1385. évi skóciai hadjáratakor (a következő olyan hadjárat, amit a király személyesen vezetett) volt jellemző.³⁵ Az 1369 és 1380 közötti időszak hadseregeinek nagysága nemigen tért el az átlagtól: 4–6000 katona, arányosan kevesebb, de még mindig jelentős számú páncélos lovas. Ez utóbbiak számos hadseregben 2000-nél nagyobb létszámban harcoltak, ami az arisztokráciának a franciaországi háború iránti tartós elkötelezettségére utal. A nemesi származásúak „remilitarizálódása” azonban nem bizonyult tartósnak, ugyanis a hadjáratban való részvétel lehetőségei jelentősen beszűkültek a század végére; másrészt viszont néhányuk esetében nem volt mélyreható a folyamat. Az 1359-ben királyukkal Franciaországba tartó lovagok és fegyverhordozók között szép számmal akadtak olyanok, akiknek ez az esemény jelentette egy megszakításokkal tűzdelt katonai pályafutás fénypontját. Megszakításokkal tűzdelt, mivel angliai kötelezettségeik – földbirtokaik irányítása és földesúri feladataikból fakadó kormányzati és bírói funkcióik – ellátása földjükhöz kötötte őket.³⁵ Mindez nem azt jelenti, hogy az effajta „alkalmi” harcosok csak jelentéktelen szerepet játszottak az angol hadi gépezet működésében. Ha a király időről-időre nagyszabású expedíciókat akart indítani – mint például 1346-ban és 1359-ben –, és mégis el akarta kerülni a külföldi zsoldosoktól való függést, nem nélkülözhetette a nagy számú „alkalmi” katona szolgálatát. Ráadásul az elsősorban a rövid időre szerződő hadseregek alkalmazására építő stratégia optimális mértékben ki tudta használni a honi arisztokrácia katonai erejét. A gentry családok vezetői és mások számára, akiknek Angliában voltak kötelezettségeik, szóba sem jöhetett a hosszú időre szóló szolgálat. A század előrehaladtával, ahogy a franciaországi háború különösen intenzív szakaszához érkezett (1369–89), a harcba szálló vidéki lovagok száma – még azoké is, akik a rövidebb expedíciókban vettek részt – folyamatosan csökkent. A királlyal szerződő parancsnokok számára nehézségbe ütközött a szerződésükben meghatározott létszámú lovag kiállítása.³⁶ A *strenui milites* [azaz harcoló lovagok – a fordító] kisebb aránya a 14. század végének hadseregeiben bizonyos fokig a lovagság számának általános csökkenését tükrözte a társadalomban. Ahogy a lovagi cím mind terheesebb ranggá vált adminisztratív és pénzügyi szempontból, a lovagság 1300-ban 1500-ra becsülhető száma az 1430-as évekre körülbelül 1000-re esett vissza. A *harcokban* résztvevő lovagok száma azonban még gyorsabb ütemben csökkent. Az 1370-es és 1380-as évekre – jellemző módon – egy hadsereg nehézlovasságának kevesebb mint 10%-át alkották lovagok, míg a franciák elleni háború korábbi időszakában a hasonló nagyságú hadseregekben a lovagság aránya akár a 20%-ot is meghaladta. A *strenui milites* számának csökkenése pedig tovább folytatódott V. Henrik uralkodása alatt.

Annak ellenére, hogy a katonailag aktív lovagok száma csökkenő tendenciát mutatott, az angol katonai közösség a 14. század közepén-végén nem szenvedett hiányt páncélos lovasokban. Egyfelől egyre nőtt a nem arisztokrata

hivatásos katonák száma (rájuk a későbbiekben még visszatérünk), akiket a haszon reménye és nem annyira a származásuk vitt a háborúba. Másfelől voltak olyan előkelő származású férfiak, akik számára csigalassúsággal telt az idő: vagy arra vártak, hogy végre örökölhessenek szüleiktől, vagy pedig – mivel nem elsőszülött fiúk voltak – meglehetősen csekély örökségre tarthattak számot. Ezek az emberek talán megbarátkoztak azzal a ténnyel, hogy számukra a katonai pálya nyújtja a legjobb esélyt a boldogulásra. Közülük sokan sohasem vitték többre a fegyverhordozói rangnál. Néhányan helyőrségi szolgálatra specializálódtak, mint például azok a hivatásos katonák (közülük sokan Cheshire-ből és Lancashire-ből származtak), akik Acquitánia elhúzódó védelmében vettek részt az évszázad utolsó évtizedeiben.³⁷ Voltak, akik a szerencse jóvoltából reguláris szolgálatra leltek a főnemesség egyik-másik harcias tagjánál – például Edward, walesi hercegnél vagy a két lancasteri grófnál, Henry of Grosmontnál és John of Gauntnál. Ezeknek a főuraknak katonai feladataikból adódóan megbízható emberekből álló kíséretre volt szükségük.³⁹ Az ellátásért hűbéri szolgálatot teljesítő vazallusok és csapatuk emberei képezték azt a magot a főurak háborús kíséretében, amely köré az ideiglenes elemeket lehetett szervezni. Ugyanakkor bármilyen fontosak voltak is a kísérek amiatt, hogy a szerződéses hadsereg gerincét alkották, minden bizonnyal sokkal nagyobb számban akadtak olyan katonák a rendszeresen szolgáló állományban, akik nem kötelezték el magukat tartósan egyetlen főúr iránt sem. Csataérről csataérré jártak, expedíció expedíciót követett számukra, és egy sor különböző parancsnok alatt szolgáltak. Nyughatatlanságuk kétségkívül hozzájárult az időszak angol hadseregei által mutatott rendezetlen külsőhöz. Sir Nicholas de Goushill, nottinghamshire-i lovag pályafutása jól példázza a feljebbvalója iránt elkötelezett, de nyughatatlan katona életét. Eseményekben gazdag pályafutása során, amely azt 1333. évi Halidon Hill-i csatával kezdődött, és harmincöt esztendeig tartott, a következő helyeken és parancsnokok alatt szolgált: Skóciában Lord William Deyncourt-tal, Írországból windsori Williammel, Franciaország számos vidékén Henryvel, Derby grófjával, a két Salisbury gróffal és Sir Robert de Herlével. Szolgálatát Lord William Latimer kíséretében, egy John of Gaunt által vezetett *chevauchee*-ben [lovass rajtaütés – a fordító] fejezte be 1369-ben. Goushill fegyverforgatással töltött, eseményekben gazdag pályafutásának intenzitása – úgy tűnik – szülei kivételesen hosszú életének volt a következménye, akik már jóval túl voltak nyolcvanadik életévükön, amikor eltávoztak az élők sorából. Így fiuknak hajlott koráig kellett várnia, hogy hozzájuthasson a családi örökséghez.³⁹ William de Thweyt problémája viszont az volt, hogy egy jelentéktelen norfolki gentry család kisebbik fiaként igen csekély örökségre számíthatott. Megoldásként egy olyan pályát választott, amely pontosan akkora időszakot ívelt át, mint Goushillé, ám az ő esetében a nagy expedíciókban való részvétel (ott volt Halidon Hillnél 1333-ban, Sluy-nél 1340-ben és Crécy-nél 1346-ban) számos helyőrségi szolgálattal – Corfet várában (Dorset), majd Írországból – párosult.⁴⁰ Goushill és Thweyt, valamint a hozzájuk hasonló alkották az Edward-i katonai közösség tapasztalt, megbízható gerincét. Az ilyen veteránok számára – mivel az otthon nem nyújtott távlatot, és születésüknél fogva a katonai élet felé orientálódtak – a rendszeres fizetett háborús szolgálat, annak számos vonzatával, tökéletes munkalehetőséget jelentett. Dagworthhoz, Bentleyhez, Chandos-hoz és a többi

nevezetes parancsnokhoz hasonlóan ők is haszonélvezői és termékei voltak az edwardi katonai forradalomnak.

Az angol hadigépezetnek a 14. század második és harmadik negyedében végbemenő átalakulását vizsgáló történészek nagy figyelmet szentelnek a zsoldos hadseregek és a „szerződéses rendszer” megjelenésének. Ugyanakkor ezen változások mellett – és részben velük összefüggésben – a bannockburn-i csata és III. Edward 1359–60. évi franciaországi expedíciója közötti időszak szintén mélyreható változásokat hozott az angol hadseregek szerkezetében és általános jellegében. A sereg, amelyet II. Edward Stirling várának felmentésére vezetett 1314-ben, és amelyre a skótok súlyos vereséget mértek Bannockburn-nél, valószínűleg körülbelül 2500, különböző nagyságú csapattestekben szolgáló nehézlovasból és 15 000, a grófságokban sorozóbizottságok által verbuvált gyalogosból tevődött össze.⁴¹ A sereg két része – a lovas és a gyalogos katonák – számarányát tekintve nem volt egyensúlyban: külön-külön toborozták őket és egymástól függetlenül harcoltak. Ez a had feltűnő kontrasztot mutatott azzal a hadsereggel szemben, amellyel 1359-ben III. Edward megkezdte reimsi menetelését. Ez utóbbi, mint láttuk, közel 10 000 emberből állt, akik közül a körülbelül 4000 főnyi páncélos lovas (köztük feltehetőleg 700 európai zsoldossal) és a több mint 5000 lovas íjász jelentette a legfontosabb tényezőt. A franciaországi háború normái szerint ez nagy létszámú haderőnek számított (az utánpótlás által szabott korlátok általában feleekkora nagyságú katonaságot engedtek meg), és egyúttal abból a szempontból is figyelemre méltó volt, hogy a lovas csapatok túlsúlya, valamint a páncélos lovasság és a lovas íjászok számbeli egyensúlya jellemezte. Ez az egyensúly ráadásul tükröződött a haderő zömét kitevő egyéni kísérek összetételében is, melyek igen eltérő nagyságúak lehettek. Az edwardi katonai forradalom *nem* hozta magával a 15. században néhány európai állam állandó hadseregében már megtalálható, azonos nagyságú katonai egységek megjelenését. Az angol haderőket alkotó kísérek ideiglenes jellegű alakulatok voltak, nagyságuk általában parancsnokaik rangját és társadalmi státuszát tükrözte. Amikor 1359-ben a walesi herceg partraszállt Franciaországban, kísérete – méretei alapján – egy kisebb hadseregnek felelt meg: a bérlisták arról tanúskodnak, hogy csaknem 1500 emberből állt. A másik szélsőségre Edward király 1359-es hadserege a példa, melyben lovagparancsnokok vezette kis létszámú csapatok tucatjai is megtalálhatók voltak. (Sir Richard Pembridge-et, az egyik parancsnokot például mindössze kilenc harcos kísérte.) E két szélsőség között helyezkedett el a jellegzetes lovag zászlósúr 60–70 főnyi kíséretével és a rendszerint több száz emberből álló kíséretet felvonultató gróf. Ám függetlenül a nagyságuktól, az 1359–60. év hadseregében szolgáló kíséreteket legtöbbször nagyjából egyenlő számban alkották nehézlovasok és lovas íjászok. Warwick grófia például egy 120 lovasból és ugyanennyi lovas íjászból álló kísérettel teljesített szolgálatot, míg Sir Robert de Morley zászlósurat élete végéig mindössze 30 nehézlovas és 30 lovas íjász kísérte.⁴²

Ily módon az 1360 áprilisában Párizs alatt felsorakozó sereg struktúrája az angol hadigépezet átalakulásának két döntő mozzanatára világít rá a 14. század közepén: a lovas íjász megjelenésére és a páncélos lovasokból, valamint lovas íjászokból álló „vegyes” kísérek létrejöttére. A katonai gépezet átalakulása – melynek az 1359-ben felállított hadsereg is részese volt – csak

fokozatosan ment végbe. Számos sikertelen kísérletre került sor Bannockburn után, és csak a Halidon Hill-i csatát (1333) követően figyelhetők meg tartós változások az angol hadseregek jellegében és szervezetében. Lovas íjászok számottevő arányban először egy 1334-ből fennmaradt feljegyzésben bukkannak fel. Közülük 1335 nyarán hozzávetőlegesen 3350-en harcoltak Skóciában a III. Edward vezette seregben, melynek nagysága jóval meghaladta a 13 000 főt. Ezeknek a lovas íjászoknak azonban körülbelül csak egy harmada szolgált lovasokkal vegyes kísérekben, és a király seregének nagyobb részét 1335 nyarán még mindig a sorozóbizottságok által a grófságokban toborzott katonák tették ki.⁴³ A franciaországi háború kirobbanása további lökést adott az angol katonai szervezetben már korábban megindult változásnak, vagyis a vegyes kíséret megjelenésének és a grófságokban kiállított katonák számaránya csökkenésének. Az átalakulás kétségkívül nem egyik napról a másikra történt. A megyei és városi csapatok – legalábbis 1360-ig – továbbra is jelentős számban fordulnak elő néhány angol hadsereg bérlajstromában – amint azt például a Crécynél és Calais ostrománál III. Edward hadseregében felsorakozott gyalogosok nagy száma tanúsítja.⁴⁴ Ugyanakkor nem kétséges a változás iránya. A „szerződéses rendszer” különösen ösztönzőleg hatott az elmozdulás irányába, ám a változás folyamata ugyanilyen világosan megfigyelhető azoknak a hadseregeknek az esetében, amelyeket nem hivatalos írásbeli szerződések segítségével toboroztak. Vegyük például azt a haderőt, amely a bretagne-i hadjáratban vett részt 1342–43-ban.⁴⁵ Ennek a seregnek a derékhadában, amely 1342 őszén érkezett a királlyal a hercegségbe, a bérlajstromokból ítélve 1700 gyalogos katona szolgált, akiket sorozóbizottságok toboroztak. Ezek a katonák azonban csak rövid ideig teljesítettek szolgálatot, és akadtak olyan gyalogos kontingensek, amelyek sohasem érkeztek meg Bretagne-ba. A király seregének tényleges erejét ily módon 1 800 lovaskatona és 1800 lovas íjász alkotta, akik a kísérek döntő többségében egyenlő számban voltak jelen. Ennek fényében tehát az 1342–43-as év serege az 1359-es év nagy hadserege kisebb változatának tekinthető. Összarányait tekintve cseppet sem különbözött azoktól a – szinte kizárólag háborús szerződéseken alapuló – hadseregektől, amelyek a harci cselekmények 1369. évi kiújulása után Franciaországban harcoltak. Az angol expedíciós erőkből 1369-től 1380-ig a vegyes kísérek játszottak meghatározó szerepet. Ezek igen gyakran nagyjából azonos számú lovasból és lovas íjászból álltak. Egy, a *Pur le viage de Portugale* címet viselő tervdokumentum, amely Edmund, Cambridge grófja 1381-es expedíciós seregének tervezett kontingenseiről tájékoztat, tíz kíséretet sorol fel, melyek nagysága 40 és 1000 ember között mozgott, és mindegyikben pontosan azonos számban szolgáltak nehézlovakok és íjászok.⁴⁶ Jóllehet, ez az egy az egyhez való arány a kiegészítő hadnemek tökéletes egyensúlyát jelentette, ám annak ellenére, hogy ez volt az igazán optimális megoldás, meglehetősen rövid virágkort élt meg. A 14. század utolsó éveiben, ahogy a harcoló lovagok száma csökkent, egyre nagyobb arányban találunk íjászokat a királyi seregekben. 6 pennysapidíjuk miatt a lovas íjászok nem kerültek sokba, ráadásul taktikai jelentőségüknél fogva igen kifizetődő volt az alkalmazásuk. A nehézlovakosság rovására megnövekedett számuk egyúttal kétségkívül a yeoman birtokosok növekvő jólétét jelezte a pestisjárványt követő évtizedekben. II. Richard 1385-ben kiállított hadseregének számos kíséretében az íjászok száma 2:1 vagy 3:1 arányban

múlta felül a páncélos lovasokét, és az 1415. évi agincourt-i hadjárat idejére 3:1 arányban ítélték meg az íjászoknak a lovasokhoz való optimális arányát.

A lovas íjásznak a páncélos lovas harcostársaként való megjelenése a egyes kíséretekben jelentős elmozdulást idézett elő a katonai közösség társadalmi összetételében. I. Edward hadseregeinek gyenge minőségű gyalogságához képest a 14. század közepének lovas íjászhadja drágább felszereléssel rendelkezett, mivel tehetősebb társadalmi csoportból kerültek ki: a yeoman kisbirtokosokból származtak. Olyan férfiak voltak, akik a helyi közösségekben bizonyos fokú társadalmi megbecsülésnek örvendtek. Tehát a gyalogság szerepének csökkenésével és a lovas íjász felemelkedésével a király hadseregében való szolgálat a társadalom egy kisebb részének a kiváltságává kezdett válni, a katonai közösség társadalmi bázisa beszűkült. Ezen felül csökkent a katonai közösség lovagi és nem lovagi tagjai közötti távolság, mivel ugyanúgy, ahogy a lovag és a fegyverhordozó közötti heraldikai különbségek kezdtek eltűnni, az íjászok és a lovasok közötti társadalmi és gazdasági különbségek is veszítettek hangsúlyukból a 14. század folyamán. Ezt a folyamatot Anglia bizonyos vidékein jobban lehetett érzékelni, mint másutt. Cheshire-ben például – amint azt Philip Morgan kimutatta – sok olyan íjász élt, „akiknek státusza a megye társadalmán belül az Anglia más részein verbuvált páncélos lovasokéval egyezett meg”.⁴⁷ Ugyanakkor a család lovasokat és íjászokat egyaránt adhatott a királyi hadseregbe, és előfordult, hogy egy férfi a sors szeszélye folytán pályafutása során mindkét fegyvernemben szolgált. Adott volt a társadalmi mobilitás lehetősége: a korabeli írók gyakran tettek említést a meggazdagodás és a társadalmi előrehaladás lehetőségeiről. Példát szolgáltat erre Sir Robert Knoll esete, aki csaknem 40 évig tartó aktív pályafutása során íjászból tehető lovaggá küzdötte fel magát. A martalócból a közérdekett szolgáló jótevő és a király bizalmas főhadnagya lett.⁴⁸ Még ha a kortársak közül kevesen vehették is fel a versenyt Knoll-lal a szerencse tekintetében, a 14. század végén minden bizonnyal sokan voltak a felduzzadt létszámú angol nehézlovasság között olyan, királyi seregekben és helyőrségekben martalócként, zsoldosként vagy keresztesként szolgáló katonák, akik nem lovagi származásúak voltak. Érthető, hogy Sir Thomas Gray, egy régi északi család tagja, akinek gondolkodását teljesen áthatotta a hagyományos értékek tisztelete, mindezt helytelenítette. Egy helyütt, az általa írt *Scalacronica*-ban az 1350-es években Franciaországot tömegével ellepő, Anglia minden részéből érkező fiatalemberekre hívja fel a figyelmet: „ezek eleddig jelentéktelen fiatal fickók voltak, ám mostanra szörnyű mód meggazdagodtak, és nagy jártasságra tettek szert [az effajta] háborúban ... [;] közülük sokan íjászként kezdték, majd lovaggá – egyesek kapitánnyá – avanszáltak”.⁴⁹

A lovas katonaság előtérbe kerülése és a nagyjából azonos számú nehézlovasokból és íjászokból álló egyéni kíséretekben alapuló katonaállítás nagymértékben megnövelte az angol hadigépezet hatékonyságát III. Edward uralma alatt. A lovas expedíciós erők gyorsak és mozgékonyak voltak. A franciaországi háborúban oly gyakran alkalmazott *chevauchée*-t, a pusztító lovas-támadást, az elhúzódozó skóciai háborúk tapasztalata ihlette, ahol mindkét oldal felismerte a mozgékony hadi erők fontosságát. Amikor 1336-ban, a franciaországi háború előestéjén III. Edward egy kisebb támadás élén betört a Skót-földre, személyesen szerezhetett tapasztalatot a tisztán lovasokból – lovas páncé-

losokból és íjászokból – álló erő hatékonyságáról. Franciaországban az angol *chevauchée*-kat gyakran nagyobb létszámú csapatok hajtották végre, vakmerő módon tépázva meg a Valois királyok tekintélyét, és időnként – lásd a walesi herceg 1355–56. évi támadásait – látványos sikerrel végződtek.⁵⁰ Az azonos számú páncélos lovasból és íjászból álló angol sereg – ha bevetésre került – hatékony és rugalmas választ tudott adni a taktikai kihívásokra. A franciaországi háború első szakaszában egy sor véres ütközetben: Morlaix (1342), Crécy (1346), Mauron (1332), Poitiers (1356) – hogy csupán néhányat említsünk a nevezetesebbek közül – a gyalogosan harcoló páncélos lovasok és íjászok egyesített védekező hadrendje verte vissza a számbeli fölényben lévő ellenfeleket.⁵¹ Az íjászok tömeges tűzereje távolról tizedelte az ellenséges haderőt, lefékezve annak lendületét, és így kedvező pozíciót biztosított a fegyelmezett alakulatokban vállalva küzdő angol páncélosoknak a küzdelmes kézitusákban, melyek állandó elemét képezték ezeknek a csatáknak. A százéves háború e jellegzetesen angol taktikájának az eredete – csakúgy mint a *chevauchée* esetében – a 14. századi skót–angol háborúkig vezethető vissza. Bár I. Edward uralkodása idején nagy számban toboroztak gyalogos íjászokat, felszereltségük és kiképzésük gyenge volt, és bevetésük sem volt összehangolva. Az igazi fordulópontot a taktikában nem a falkirk (1298), hanem a bannockburni csata jelentette, ahol a hagyományos módon lóháton harcoló angol lovagság színe-javát szétverte a nagyrészt pikásokból álló skót sereg. Úgy tűnik, hogy ez a megalázó vereség idézte elő a döntő elmozdulást az angol taktikában. A lóról szállt nehézlovasoknak és íjászoknak a skót pikás gyalogosok taktikai formációira, a *schiltrom*-okra emlékeztető védelmi alakzatokban való együttes alkalmazása volt az alapja Sir Andrew Harcla sikerének Boroughbridge-nél 1322-ben. A későbbiekben pedig Dupplin Moor-nál (1332) és Halidon Hill-nél (1333) az ő segítségükkel mértek az angolok megsemmisítő vereséget a skótokra. Magától értetődő, hogy az angolok ezt a taktikát követték Franciaországban is, ahol számbeli hátrányuk miatt általában arra kényszerültek, hogy védekező hadállást vegyenek fel. Természetesen időnként találunk példát arra is, hogy a szigetországiak esetenként lovasrohamot is indítottak – mint Auberoche-nál 1345-ben –, ám még akkor is, amikor a taktikai helyzet úgy kívánta, hogy támadjanak, a támadást minden bizonnyal gyalogos páncélosok és íjászok hajtották végre, mint például La Roche Derrien-nél, 1347-ben. Hogy érzékeltetni tudjuk a taktikában végbement forradalom teljességét, azt, hogy az angol arisztokrácia milyen nagy számban hagyta fel a lóháton való harccal, nem annyira a korszak viszonylag kis számú nagyobb csatáira kell koncentrálnunk, hanem inkább a számtalan kisebb összecsapásra, melyek tömegével fordulnak elő az elbeszélő források lapjain. Olyan jelentéktelen csetepatékról van itt szó, amelyek során az angolok nagy következeteséget mutattak taktikai módszereiket illetően. A skót határvidéken, valamint Franciaországban az angolok magától értetődő természetességgel szálltak le lovaikról a harchoz, és az 1360-as évek elejétől a Fehér Csapatban zsoldosokként szolgáló angolok az itáliai hadviselésben is meghonosították jellegzetes taktikai módszereiket.⁽⁵²⁾

A taktikai forradalom többféle módon befolyásolta az angol hadseregek arculatát. A gyakorlatban számos következménnyel járt az, hogy az arisztokrácia a lovas harcmódot gyalogságira cserélte fel. Mindenekelőtt a

nehézlovasság felszerelését kellett megváltoztatni annak érdekében, hogy a lehető leggyorsabban lehessen leszállni a nyeregből. A páncélzatot a gyalogsági harcmodorhoz idomították, és a lebernyegszerű köpenyt egy annak rövidebb változata váltotta fel. A lándzsát – egy igazi lovassági fegyvert – a lóról szállt nehézlovak pikaként használták tüskeszerű „sündisznóállásaikban”.⁵³ Még érdekesebb fejlemény, hogy a csataló másodrendű harctéri szerepkörbe való süllyedése (üldözés vagy menekülés) jelentékenyen befolyásolta a hadjáratba vitt lovak minőségét. A felbecsült angol csatalovak átlagos értéke az 1338–39-es francia háború első nagyobb hadjáratára jellemző 16 font sterlingról az 1359–60-as expedíció idejére körülbelül 9 font sterlingre esett vissza.⁵⁴ A taktikai forradalomnak az angol arisztokrácia kollektív mentalitására gyakorolt hatását nem lehet ilyen pontosan felmérni; az arisztokrata identitástudatot ért csapás azonban világosan érzékelhető. A csataló korábban a lovagi csata *sine qua non*-ja volt. A ló volt az, ami a szemlén mindennél inkább megkülönböztette a lovas katonát a nála társadalmi és katonai szempontból alacsonyabb rangú harcosoktól. A krónikáiró Geoffrey De Baker⁵⁵ sok III. Edward seregében harcoló lovag és *esquire* érzését fejezte ki, amikor a Halidon Hillnél harcoló angolokkal kapcsolatban megjegyezte, hogy azok „apáik ősi szokásait meghazudtolva, gyalogosan harcoltak”. Valójában azonban úgy tűnik, hogy az angol arisztokrata harcos meglehetősen hamar megbékélt a taktikai forradalom változásaival. Erre utal, hogy angol katonai körökben hamarosan világos különbséget kezdtek tenni a lovagtársakkal közösen, lóháton végrehajtott lovagi akciók – melyekre a lovagi torna, a hadjárat során gyakran előforduló egyéni párviadatok, valamint kisebb összecsapások adtak lehetőséget⁵⁶ – és a harctéri küzdelem gyakorlati jellegű tevékenysége között, mely utóbbit a leghatékonyabban gyalogosan, fegyelmezett taktikai alakzatokban, íjászokkal közösen lehetett megvívni. Ugyanakkor az íjászok felemelkedése, taktikai fontosságuk – amit fokozott a 14. század végén számbeli túlsúlyuk – kétségkívül nagymértékben megváltoztatta az arisztokrata harcos katonai státuszát. Amint a pénzbeli illetmény és egy nagyobb háború a kontinensen alkalmat teremtett az arisztokratának arra, hogy megvalósítsa a katonáskodó réteg eszményét a gyakorlatban, többé már nem számított a katonai közösség kizárólagos kulcsszereplőjének. Ha nem is egészen helytálló pusztán kiegészítő harctéri játékosnak tekinteni – ahogy néha ábrázolni szokták –, az arisztokrata harcos egy olyan taktikai rendszerben lett az íjász partnere, amelynek működése mindkettőjüktől függött. Ráadásul egyre valószínűbb volt, hogy parvenü nehézlovakokkal fog együtt harcolni, akiknek az ereiben bizonyosan nem nemesi vér csörgedezik. A háború többé már nem az a tevékenység volt, amely megkülönböztette a kismest a nála alacsonyabb társadalmi rangúaktól. A gentry háborúskodás iránti érdeklődésének a lanyhulása, ami teljesen nyilvánvalóvá válik a százéves háború 15. századi szakaszában, legalább olyan mértékben függ össze a katonai státuszukkal a megváltozásával, mint a megyei közigazgatás és a helyi bíróságok megnövekedett feladataiból fakadó igényekkel.

Az angol katonai intézmények 14. századi fejlődésének a főbb mozzanatait tehát a következőkben összegezhetők: a teljes egészében zsoldosokból álló hadseregek és a „szerződéses rendszer” megjelenése; a hadsereg átstrukturálódása, amely az arisztokrata parancsnokok újjáélesztett osztálya által toborzott, kizárólag *lovas* páncélosokból és íjászokból álló kísérek elterjedése-

vel ment végbe; a katonai közösséget emberanyaggal tápláló társadalmi bázis beszűkülése. Mindezek a mozzanatok – társulva a belőlük fakadó stratégiai és taktikai változásokkal – nem kis mértékben járultak hozzá az angol fegyverek teljesítményében bekövetkező ugrásszerű javuláshoz, valamint ahhoz, hogy hírnevük jelentősen megnőtt a kontinensen a 14. század közepén. A hadigépezet e hatalmas mérvű fejlődésének alapja az Anglia gazdasági erőforrásait kiaknázó, az egész országra kiterjedő adózás volt, amely lehetővé tette a királyság emberanyagának hatékonyabb mozgósítását. A világiak és egyháziak direkt adóztatásából és az importált gyapjúra kirótt vámilletékekből származó jövedelmek képezték a Franciaországban harcoló szerződéses hadsereg életerejét.

Mindezeket a változásokat akár „katonai forradalomnak” is nevezhetjük, azonban nem szabad szem elől téveszteni a bekövetkező átalakulás korlátait. Angliában nem léteztek olyan, központilag tervezett, alaposan kidolgozott intézményi reformok, mint a francia Valois királyok és a burgundi hercegek *ordonnance*-ai. A 14. századi Anglia „csendes forradalmát” élt át, amelynek részét képezte az intézményi evolúció. Olyan fokozatos fejlődésről van itt szó, amelyben ugyanakkor megtalálhatjuk a gyors változás időnkénti kitéréseit, és amely gyakran legalább olyan mértékben volt a körülmények játékának a következménye, mint tudatos uralkodói tervezés eredménye. A kialakuló katonai intézmények nem voltak mentesek a hibáktól és korlátoktól. A szerződéses seregek ugyan nagyszerűen megfeleltek a szabadon mozgó *chevauchée*-k stratégiájának, a franciaországi háború azonban nem pusztán *chevauchée*-kből állt. „A várostrom” – amint Anthony Goodman megjegyzi „nem volt erőssége az angoloknak; számukra inkább a *chevauchée*-k feleltek meg, melyek során nem kellett a körülményes ostromfelszereléssel bajlódniuk.”⁵⁷ A százéves háború 14. századi szakaszát sikertelen várostromok sora kísérte: Tournai (1340), Vannes (1342–43), Rennes (1356–57), Reims (1359), St. Malo (1378). Calais sikeres körülzárása (1345–47) inkább a kitartás győzelme volt, mintsem az ügyességé vagy a magasfokú katonai technikáé. Jóllehet, a löfegyverek először a vizsgált időszakban jelentek meg – kezdetleges ágyúkat már Crécynél is alkalmaztak –, V. Henrik uralkodásáig nem játszottak számottevő szerepet az angol katonai vállalkozásokban. A rövid ideig szolgáló szerződéses seregekre épülő katonai gépezet sem volt különösképpen alkalmas azokra a stratégiai feladatokra, amelyek hosszabb időre szóló elfoglaltságot igényeltek – vagyis inkább helyőrségeket, mint gyorshadtesteket. Az ilyen jellegű feladatok teljesen kimerítették volna a 14. századi Anglia pénzügyi és emberi erőforrásait. Ez az oka például annak, hogy Aquitániában az angolok nagymértékben támaszkodtak a gascogne-i nemességre.⁵⁸ Bretagne-ban és Franciaország más vidékein az angol „jelenlét” gyakrabban alapult egyéni vállalkozásokon – a környék javaiból élő helyőrségeken –, mint a király zsoldján, ami természetesen együtt járt mindazokkal a fegyelem fenntartásával kapcsolatos problémákkal, amelyek elkerülhetetlen velejárói voltak az effajta elégtelen megoldásnak.⁵⁹ A Lancaster-ház észak-franciaországi hódításai idővel szükségessé tették a „szerződéses rendszer” átalakítását annak érdekében, hogy teljesíteni lehessen a folyamatos szárazföldi terjeszkedés és a hosszabb ideig tartó megszállás stratégiája által támasztott követelményeket.⁶⁰ A katonai kiadások egy részét már a kései 14. században tartósan ugyanarra a célra fordították: Aquitánia, Írország, a skót határvidék és Calais megszállása béke és háború

idején egyaránt elfogadott anyagi kötelezettséggé vált az angol korona számára.⁶¹ Amint azt John Gillingham megjegyzi, a calais-i helyőrség megszervezésével „jutottak az angol királyok a legközelebb ahhoz, hogy állandó hadseregük legyen”.⁶²

Fordította: Vajda Zoltán

Rövidítések

BHR Bulletin of the Institute of Historical Research

EHR English Historical Review

PRO Public Record Office

TRHS Transactions of the Royal Historical Society

Jegyzetek

1. A jegyzetekben idézett dokumentumok a *Public Record Office*-ban (PRO), London, találhatóak. Hálával tartozom munkatársamnak, Dr. J.J.N. Palmernek a dolgozat egy korábbi változatához fűzött megjegyzéseiért.
2. The Anonimale Chronicle, 1333 to 1381. Ed. Galbraith, V.H. Manchester, 1927. 46.
3. Scalacronica. Ed. and trans. Maxwell, Sir H. Glasgow, 1907. 156–57. (a továbbiakban: Scalacronica) A jegyzetekben idézett dokumentumok a Public Record Office-ban (PRO), London, találhatóak
4. The Scrope-Grosvenor Controversy. Ed. Nicolas, N.H. 2 vols., London, 1932. Vol. 1. 240–41.
5. PRO, E101/393/11 fős 79–116v. A haderő összlétszáma nem foglalja magában a nem harcolókat, valamint a kontinentális nehézlóvasok kontingenseit, a walesi gyalogosokat és másokat, akik a hadjárat első napjaiban kiléptek a király szolgálatából.
6. Prince, A.: The Strength of English Armies in the Reign of Edward III. EHR, 1931. no. 46. 353–71; Ayton, A.: The English Army and the Normandy Campaign of 1346. In: England and Normandy in the Middle Ages. Ed. Curry, A. and Bates, D. London, 1994.; Sherborne, J.W.: Indentured Retinues and English Expeditions to France, 1369–1380. EHR, 1964. no. 79. 718–46; Sherborne, J.W.: John of Gaunt, Edward III's Retinue and the French Campaign of 1369. In: Kings and Nobles in the Later Middle Ages. Ed. Griffiths, R.A. and Sherborne, J.W. Gloucester, 1986. 41–61.
7. Chronique de Jean Le Bel. Ed. Viard, J. and Déprez, E. t. II. Paris, 1905. t. I. 156.
8. Például Prestwich, M.: The Three Edwards: War and State in England, 1272–1377. London, 1980. 62.
9. Lásd Albert Prince úttörő jelentőségű tanulmányait: The Indenture System under Edward III. In: Historical Essays in Honour of James Tait. Ed. Edwards, J.G. et. al. Manchester, 1933. 283–97.; The Payment of Army Wages in Edward III's Reign. *Speculum*, 1944. no. 19. 137–60.

10. Az angol hadseregekről I. és II. Edward uralkodása alatt lásd: Prestwich, M.: War, Politics and Finance under Edward I. London, 1972. 2. 3. és 4. fejezet. (a továbbiakban: Prestwich 1972); és Prestwich, M.: Cavalry Service in Early Fourteenth-Century England. In: War and Government in the Middle Ages. Ed. Gillingham, J. & Holt, J.C. Woodbridge, 1984. 147–58.
11. Az 1322. évet illetően lásd: Fryde, N.: The Tyranny and Fall of Edward II, 1321–1326. Cambridge, 1979. 9. fejezet; az 1327. évről lásd: Lewis, N.B.: The Summons of the English Feudal Levy, 5 April 1327. In: Essays in Medieval History Presented to Bertie Wilkinson. Ed. Sandquist, T.A. és Powicke, M.R. Toronto, 1969. 236–49.
12. III. Edwardnak a 1330-as évekbeli skóciai hadjáratokban részt vett seregeiről lásd: Nicholson, R. Edward III and the Scots. Oxford, 1965.; és Lewis, N.B.: The Recruitment and Organisation of a Contract Army, May to November 1337. BIHR, 1964. no. 37. 1–19. (a továbbiakban: Lewis)
13. Például, míg körülbelül 1 900 páncélos lovas indult útnak bretagne-i szolgálatra 1342–43-ban (bérlisták: PRO, E36/204 fos. 105v–110v), a kancellária dokumentumai között 722 darab olyan menlevél található, amelyeket a királyi seregben szolgálni szándékozó harcosok számára állítottak ki (PRO, C76/17; C76/18, C61/54).
14. Bean, J. M. W.: The Decline of English Feudalism, 1215–1540. Manchester, 1968. 3. fejezet.
15. Prestwich 1972. 104–5; Hurnard, N.D.: The King's Pardon for Homicide Before A.D. 1307. Oxford, 1969. 247–50, 311–26.; Hewitt, H.J.: The Organisation of War under Edward III. Manchester, 1966. 29–31.
16. PRO, C71/13 mm. 4, 17; Stones, E.L.G.: The Folvilles of Ashby-Folville, Leicestershire, and Their Associates in Crime, 1326–47. TRHS, 5th series, 1957. no. 7. 120–21, 128–29.
17. A csatlavok felbecsléséről és a restauratio equorum-ról lásd: Ayton, A.: Knights and War-horses: Military Service and the English Aristocracy under Edward III. Woodbridge, megjelenés előtt. 3. és 4. fejezet. (a továbbiakban: Ayton)
18. Hay, D.: The Division of the Spoils of War in Fourteenth-Century England. TRH, 5th series, 1954. no. 4. 91–109.
19. Például PRO, E101/68/4 nos. 92–94 (háborús szerződések); E101/32/26 mm. 3–4 (zsoldlisták). A szolgálati feltételek reformjának részletesebb tárgyalására lásd: Ayton, 4. fejezet.
20. Egy 1341-ben tervezett – végül elmaradt – expedíció előkészítésekor a szerződések alkalmazását az tette szükségessé, hogy a király a gyapjúmonopóliumból származó jövedelemre támaszkodott a katonaiállás finanszírozásakor: Prestwich, M.: English Armies in the Early Stages of the Hundred Years War: A Scheme of 1341. BIHR, 1983. no. 56. 102–113.
21. Az államháztartás tagozódásáról lásd: Prestwich 1972. 2. fejezet; és Givern-Wilson, C.: The Royal Household and the King's Affinity; Service, Politics and Finance, 1360–1413. New Haven and London, 1986. 63–64.
22. Lewis. 1–19.
23. Fowler, K.: The King's Lieutenant: Henry of Grosmont, First Duke of Lancaster, 1310–1361. London, 1969. 230–32; PRO, E101/68/4 no. 72.
24. Allmand, C. T.: Henry V. London, 1992. 205–220.
25. Példákat illetően lásd: Mcfarlane, K.B.: The Nobility of Later Medieval England. Oxford, 1973. 30–31.

26. Erre a gyakorlatra példákat illetően és a „szerződéses rendszer” működésével kapcsolatos további adalékokért lásd: Goodman, A.: *The Military Subcontracts of Sir Hugh Hastings, 1380*. EHR, 1980. no. 95. 114–20; és Walker, S.: *Profit and Loss in the Hundred Years War: The Subcontracts of Sir John Strother, 1374*. BIHR, 1985. no. 58. 100–106.
27. Jones, M.: *Edward III's Captains in Brittany*. In: *England in the Fourteenth Century*. Ed. Ormrod, W.M. Woodbridge, 1986.
28. Az első hadjárat zsoldjegyzékei megtalálhatók nyomtatásban: *The Wardrobe Book of William de Norwell, 12 July 1338 to 27 May 1340*. Ed. Lyon, M., Lyon, B., Lucas, H.S. and de Sturler, J. Brussels, 1983. 325–62.
29. Ormrod, W. M.: *The Reign of Edward III*. New Haven and London, 1990. 100–103.
30. Az új katonai értéklésről és az angol hadsereg nagyságáról a crécy-calais-i hadjárat idején lásd: Ayton, A.: *The English Army and the Normandy Campaign of 1346*. In: *England and Normandy in the Middle Ages*. Ed. Curry, A. and Bates, D. London, 1994.
31. Arundel grófjának kísérete, amelyben 2 zászlósúr, 25 lovag és 108 esquire vett részt, nem hajózott ki (PRO, E101/393/11 fo. 80): ezekkel a harcosokkal együtt a sereg összlétszáma közel 3 500 páncélos lovasra rúgott.
32. Az angliai dzsentri családok számáról lásd: Given-Wilson, C.: *The English Nobility in the Late Middle Ages*. London, 1987. 69–72.
33. *Chroniques de Jean Froissart*. Ed. Luce, S. et al. 15 vols., Société de l'Histoire de France. Paris, 1869–1975. Vol. 5. 197.
34. A páncélos lovasok száma ebben a seregben feltehetően a 4 500 főt is elérte: Lewis, N. B.: *The Last Medieval Summons of the English Feudal Levy, 13 June 1385*. EHR, 1958. no. 73. 5–6. Szintén lásd: Brown, A.L.: *The English Campaign in Scotland, 1400*. In: *British Government and Administration: Studies Presented to S. B. Chrimes*. Ed. Harder, H. & Loyn, H.R. Cardiff, 1974. 40–54.
35. Egy jellegzetes megyei gentry közösség katonai szolgálatára lásd: Saul, N.: *Knights and Esquires: The Gloucestershire Gentry in the Fourteenth Century*. Oxford, 1981. 48–49.
36. Sherborne, J. W.: *Indentured Retinues and English Expeditions to France, 1369–1380*. EHR, 1964. no. 79. 744–45.
37. Cheshire és Lancashire katonai közösségéről lásd: Bennett, M.J.: *Community, Class and Careerism: Cheshire and Lancashire Society in the Age of Sir Gawain and the Green Knight*. Cambridge, 1983, 9. fejezet. (a továbbiakban: Bennett); és Morgan, P.: *War and Society in Medieval Cheshire, 1277–1403*. Manchester, 1987. (a továbbiakban: Morgan)
38. John of Gaunt katonai kíséretéről lásd: Walker, S. *The Lancastrian Affinity, 1361–1399*. Oxford, 1990. (Különösen a 3. fejezetet.)
39. Goushill pályafutásának részletesen dokumentált tárgyalására lásd: Ayton, 6. fejezet. Goushill katonai pályafutását szintén tárgyalja Ayton, A.: *War and the English Gentry under Edward III*. *History Today*, 1992. no. 42. 34–40.
40. Ayton, A.: *William de Thweyt, Esquire: Deputy Constable of Corfe Castle in the 1340s*. *Notes and Queries for Somerset and Dorset*, 1989. no. 32. 731–38.
41. Morris, J. E.: *Bannockburn*. Cambridge, 1914. 41.
42. Bérilajstrom: PRO, E101/393/11 fos. 79–116v.
43. Nicholson, R.: *Edward III and the Scots*. Oxford, 1965. 199–200; IV. V. és VI. számú függelékek.

44. Powicke, M.: *Military Obligation in Medieval England*. Oxford, 1962. 185.
45. A zsoldjegyzékről lásd: PRO, E36/204 fos. 105v–10v.
46. PRO, C47/2/49 m. 2.
47. Morgan. 109.
48. Bennett. 165–66.; Bridge, J. C.: Two Cheshire Soldiers of Fortune of the Fourteenth Century: Sir Hugh Calveley and Sir Robert Knolles. *Journal of the Chester Archaeological Society*, 1908. no. 14. 112–231.
49. Scalacronica. 131, 134.
50. Hewitt, H. J.: *The Black Prince's Expedition of 1355–1357*. Manchester, 1958.
51. A 14. századi angol harcászat modern tárgyalására lásd: Bradbury, J.: *The Medieval Archer*. Woodbridge, 1985. 5. és 6. fejezet. Még ma is használható Tout, T.F.: *The Tactics of the Battles of Boroughbridge and Morlaix*. *EHR*, 1904. no. 19. 711–15; és Tout, T. F.: *Some Neglected Fights between Crécy and Poitiers*. *EHR*, 1905. no. 20. 726–30.
52. Mallett, M.: *Mercenaries and Their Masters*. London, 1974. 37–38.
53. Lásd: Sir Thomas Gray leírását a lunalonge-i csatáról (1349): *Scalacronica* 136–37.
54. Lásd: Ayton, 6. fejezet.
55. *Chronicon Galfridi le Baker de Swynebroke*. Ed. Thompson, E.M. Oxford, 1889.
56. Barker, J.: *The Tournament in England, 1100–1400*. Woodbridge, 1986.
57. Goodman, A.: *John of Gaunt*. Harlow, 1992. 235.
58. Például: Vale, M.: *The Angevin Legacy and the Hundred Years War, 1250–1340*. Oxford, 1990. 262.
59. Fowler, K.: *The King's Lieutenant*. London, 1969. 13. fejezet.
60. Allmand, C. T.: *Lancastrian Normandy, 1415–1450: The History of a Medieval Occupation*. Oxford, 1983. 7. fejezet.
61. Lásd: Sherborne, J. W.: *The Cost of English Warfare with France in the Later Fourteenth Century*. *BIHR*, 1977. no. 50. 135–50.
62. Gillingham, J.: *Crisis or Continuity? The Structure of Royal Authority in England, 1369–1422*. In: *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*, ed. R. Schneider. Sigmaringen, 1987. 67 és 74.

ANDREW AYTON

Militärische Revolution im England des 14. Jahrhunderts

Im zweiten und dritten Viertel des 14. Jahrhunderts bedeutet die Tatsache, daß England Westeuropas führende militärische Macht wurde, eines der wichtigsten Kapitel in der Geschichte des Königreiches. Der Historiker, der nach Erklärung dafür sucht, welchen Umständen ihr mächtig gewordene Ruf in der untersuchten Periode – zwischen der Niederlage bei Bannockburn gegen die Schotten (1314) und den Siegen bei Crecy (1346) und Poitiers (1356) – zuzuschreiben sei, muß die Änderungen in der Heeresorganisation, in der Zusammensetzung der Heere und in der Kriegsführung beachten. Diese Änderungen, die durch die regelmäßig eingeführten direkten und indirekten Steuern ermöglicht wurden, werden von einigen Geschichtswissenschaftlern als eine "militärische Revolution" eingeschätzt.

In der Vergangenheit widmete die Forschung ihre Aufmerksamkeit der Aufstellung von Söldnerheeren und den Kriegsverträgen unter der Herrschaft der Könige Edward I., II., III. Als Initialzündung für eine breitgefaßte Entwicklung werden die finanzielle Dotierung und das Vertragssystem betrachtet. Letzteres galt für eine kurze Zeit und regelte im Rahmen schriftlicher Verträge zwischen dem König und seinen Heeresführern die Rekrutierung und war somit die wirksamste Methode des Einsatzes von Söldnerheeren. Durch die Änderungen wurden günstige Konditionen für die effektivere Nutzung des militärischen Potentials der Aristokratie; gleichzeitig wurden die Qualität und Effektivität der bewaffneten Macht des Königs verbessert, der dadurch in größerem Maße hatte Kriege führen können. Das Vertragssystem als die wichtigste Methode der Soldatenstellung hatte sich jedoch nicht als das Ergebnis bewußter Politik des Königs Ende des 14. Jahrhunderts herausgebildet; es war vielmehr die Folge der durch den Krieg entstandenen strategischen Erfordernisse und der Tatsache, daß Edward (und sein Hof) sich von der Kriegsführung zurückzog.

Von ähnlicher Bedeutung wie das Vertragssystem war in Englands militärischer Revolution das aus berittenen Bogenschützen, geharnischten Reitern und Bogenschützen bestehende "gemischte Gefolge". Die aus dem Gefolge der Aristokraten und aus zahlreichen Reitern bestehenden schlecht koordinierten Heeren, die nicht auf einmal rekrutiert worden waren, wurden in den mittleren Jahrzehnten des 14. Jahrhunderts von den aus ausschließlich Reitern – Panzerreitern und Bogenschützen – bestehenden Armeen verdrängt. Diese wurden von der erneuerten Klasse der aus adligen und Gentrykreisen stammenden Heeresführern rekrutiert. Diese Änderungen hatten zahlreiche Folgen. Mit dem berittenen Bogenschützen – der eine bessere Ausrüstung hatte und aus einer wohlhabenden gesellschaftlichen Schicht stammte als die Mehrheit des Fußvolkes unter Edward I. – kam es zu einer wichtigen Umgestaltung in der Zusammensetzung der militärischen Gemeinschaft. Der Dienst in der königlichen Armee war das Privileg einer dünnen Schicht der gesellschaftlichen Hierarchie, nämlich der Aristokratie und der Grundbesitzer yeoman. Die schnellen, zerstörerischen Angriffe (chevauchée), die für den Krieg gegen Frankreich kennzeichnend waren, wurden von vollständig aus Reitern bestehenden militärischen Kräften ausgeführt. Die zahlreichen Bogenschützen spielten in der vernichtend erfolgreichen englischen Kriegstaktik der Epoche eine entscheidende Rolle. Den Schußwaffen kam in der englischen Kriegsmaschinerie noch keine Bedeutung zu. Die Technologie der englischen militärischen Revolution im 14. Jahrhundert basierte eher auf dem langen Bogen als auf der Kanone.

ANDREW AYTON

The military revolution in fourteenth-century England

The rise of England as a front-rank military power in western Europe forms one of the primary themes of that kingdom's history during the second and third quarters of the fourteenth century. An explanation of the transformed performance and consequently enhanced reputation achieved by English arms during this period – from the humiliating defeat at the hands of the Scots at Bannockburn (1314) to the triumphs at Crécy (1346) and Poitiers (1356) – should focus upon changes in military organisation, in the composition of armies and in the conduct of war. Taken together, these developments, fuelled by frequent levies of direct and indirect taxation, have been seen by some historians as amounting to a 'military revolution'.

Much attention has been devoted in the past to the emergence of paid armies and indentures of war during the reigns of Edward I, Edward II and Edward III. The provision of pay on a large scale has been seen as a catalyst for wider developments, with the 'indenture system', the raising of armies by means of short-term, written contracts between the king and his captains, as the most effective way in which paid armies could be put in the field. These developments created an environment which allowed the latent military potential of the aristocracy to be harnessed more effectively; and they certainly led to improvements in the quality and effectiveness of the military resources at the disposal of the king, thereby enabling him to wage war on a more ambitious scale. But the establishment of the indenture system as the primary method of raising armies by the end of the fourteenth century was not a conscious act of royal policy, being more a consequence of the strategic demands of the war and the withdrawal of the aging Edward III (and his household staff) from direct involvement in the struggle.

As important as the indenture system in England's military revolution was the emergence of the mounted archer and the 'mixed retinue' of men-at-arms and archers. Armies consisting of aristocratic retinues and large numbers of infantry, separately recruited and poorly coordinated, were superseded during the middle decades of the fourteenth century by armies based upon wholly mounted retinues of men-at-arms and archers, recruited by a re-invigorated class of noble and gentry captains. These developments had several important consequences. The rise of the mounted archer, better equipped and therefore drawn from a wealthier social group than had supplied the massed infantry levies of Edward I's armies, brought about a major shift in the social composition of the military community. Service in the king's armies had become the preserve of a narrower band of the social hierarchy – the aristocracy and the yeoman class of minor landholders. Wholly mounted expeditionary forces conducted the fast-moving, destructive chevauchées which became a characteristic part of the war in France, whilst massed archery was the crucial element in the devastatingly effective English battlefield tactics of this period. As yet, gunpowder weapons did not play a significant part in the English military machine; the technological dimension of the military revolution in fourteenth-century England rested on the longbow rather than cannon.

VELICH ANDREA

VII. Henrik és a londoni lobbyk

London a 15–16. század fordulóján

Az angol történészek az 1485-ös, úgynevezett bosworthi fordulat tekintetében ugyancsak megosztottak. Egy részük – köztük C. Ross *Edward IV* című monográfiájában (London, 1974) és J. R. Lander *Conflict and Stability in 15th century England* (London, 1969) című munkájában – úgy véli, hogy az új, centralizált monarchia létrehozása már IV. Edward alatt megkezdődött, míg W. Stubbs *The Constitutional History of England* (London, 1903) című könyvében kifejtett véleménye szerint ez az első Tudor uralkodó, VII. Henrik személyéhez köthető. Abban azonban egyetértés mutatkozik, hogy VII. Henrik III. Richard fölött aratott bosworthi győzelme, amely a Rózsák Háborújának a lezárásához vezetett, a centralizált monarchia megteremtésének alapfeltétele volt. Így ma a legtöbb, brit történelmet tárgyaló monográfia – köztük az *Oxford History of Britain* (Oxford, 1952) korai Tudor kötetének szerzője, J. D. Mackie – 1485-öt vízválasztóként értékeli. Hasonlóképpen egyetértenek abban a korabeli Londonnal foglalkozó kutatók, hogy a bosworthi csatát követő béke és konszolidáció jelentős mértékben hozzájárult London szerepének megnövekedéséhez.

Az alábbiakban azt a folyamatot szeretnénk felvázolni, amelynek során a 15. század végi Angliában VII. Henrik, az első Tudor uralkodó erős centralizációs törekvései, illetve a gazdagodó és egyre nagyobb befolyásra szert tevő londoni társadalom és városvezetés közötti érdekellentétek felszínre kerültek, majd gazdasági és politikai küzdelemmé erősödtek. Ez a London és a király közötti harc több szinten, területen és formában zajlott, benne a parlamenti és parlamenten kívüli lobbyk is jelentős szerepet játszottak.

London 15. század végi gazdagságáról a velenceiek a következőképpen írtak: „A 185 ezer lakosú város mindenféle luxuscikkben és más termékben egyaránt bővelkedik. A Szent Pál székesegyházhoz vivő egyetlen úton több, mint ötven aranyműves bolt sorakozik, melyekben annyi arany- és ezüsttárgy van felhalmozva, mint Milánóban, Rómában, Firenzében és Velencében együttvéve. London eme hatalmas gazdagságát azonban nem nemesek halmozták fel, hanem londoni és flandriai kézművesek és kereskedők. A londoni polgárok tekintélye a velencei nemesekével, polgármesterük hatalma pedig a dózsájával vetekszik”.¹ A gazdasági növekedés alapját a város demográfiai növekedése képezte. A velenceiek által 185 ezerre becsült 16. század eleji londoni lélekszámot a kortárs brit kutatók ugyan túlzottnak tartják, de még az óvatosabbak között számontartott Susan Brigden legújabb kutatásai szerint is London lakossága a 14. század végi 30-40 ezerrel szemben a 15. század végére már elérte az 50 ezer főt. Ezt egy további, még dinamikusabb növekedés követte, hiszen ezt a számot Brigden a 16. század közepén már 140 ezerre becsüli.² A londoni demográfiai növekedés az országos arányt jóval meghaladta. Anglia 14. század végi, pestis által megtizedelt kétmillió lakossága ugyanis

a 15. század végére három, a 16. század végére pedig négymillióra emelkedett. Joggal merülhet fel a kérdés, vajon mi okozta London ilyen arányú növekedését. A növekedés forrása bizonyíthatóan a bevándorlás volt, ezt a történészek azonban különböző okokra vezetik vissza. George Unwin például a Londonban, illetve az akkoriban még különálló, de szomszédos Westminsterben székelő intézmények vonzásával magyarázta a bevándorlást.³ Természetesen az intézmények (királyi udvar, bíróságok és a parlament westminsteri székhelye) fontos szerepet játszottak London növekedésében, mi inkább mégis – Beierrel és Finlay-vel egyetértve – a London földrajzi fekvéséből adódó gazdasági és kereskedelmi lehetőségeket tekintjük a bevándorlás motorjának.⁴

A lakosság számának jelentős növekedése együttjárt a társadalom differenciálódásával, amivel párhuzamosan a középkorban jellemző zárt közösségek fellazultak. Ez a társadalom nagyobbik részének elszegényedését és az idegenek (nem londoni szabadok), valamint a külföldiek elleni féltékenység és gyűlölet megerősödését eredményezte. Mindez annak ellenére történt, hogy az új lehetőségeket kereső, sokszor vallásukért üldözött külföldiek a lakosságnak csupán körülbelül 4–6%-át tették ki,⁵ mégis szegregációjuk, illetve gyakran magasabb szakképzettségükből következő jobb anyagi körülményeik következtében e számot a londoniak a valósnál jóval magasabbnak hitték. Ezért, amikor Henrik békés angol külpolitikájának következtében a londoni kereskedők egyre nagyobb gazdagságra, és hatalomra tettek szert, s a vidéki angol, illetve a külföldi kereskedők jelenléte egyre kevésbé volt kíváncsú számukra, London korlátozni igyekezett a bevándorlók áradatát, és az idegenek és külföldiek kizorításáért folytatott harc egyre markánsabban jelentkezett a városi és az országos politikában is. A vidéki bevándorlók két fő csoportját különíthetjük el. A bekerítések miatt a városba özönlő nincstelenek mellett mind nagyobb számban jelentek meg az új lehetőségek kiaknázásában bízó vállalkozók, a vidéki földbirtokosok, lovagok és *gentryk*, akik házat vásároltak Londonban, hogy családjukkal bekapcsolódhassanak az egyre élénkebb londoni társadalmi életbe. Nekik azonban ahhoz, hogy házat, vagy akár csupán befektetésként ingatlant vásároljanak a városban, a középkorban gyökerező hagyományok szerint londoni szabad polgárokká kellett válniuk. Ennek hagyományos útja a London alapvető gazdasági egységeit képező céhek tagságának az elnyerése volt. A jogait és monopóliumait féltékenyen őrző céhtagok azonban nem tarták szélesre a kaput még a tiszteletre méltó urak (*gentlemen*) jelentkezése előtt sem, nem beszélve a vidéki nincstelenekről, akik szabadságának elnyerését kifejezetten gátolni igyekeztek. A vidéki földbirtokosok esetében a városi szabadság hagyományos elnyerési módja – a hét-tíz esztendő tanonckodás – nem is jelentett alternatívát, így egyre nagyobb számban találkozzunk a szabaddá válás egy új módjával, a megváltással, mely során pénzszegért (vagy annak esetleges elengedésével) a céh tiszteletbeli tagjává választanak valakit. Az új, megváltásos módszer annál is inkább nagyobb kíváncsúságot jelentett, mivel egyrészt a tanoncrendszerben a tanoncévek sikeres letöltése minden hét tanonc közül csak egynek sikerült, másrészt eme szerencsés tanoncok közül is csak minden harmadiknak vagy negyediknek sikerült a belépési díjat kifizetnie. Így száz tanoncleány közül többnyire csak négy lett teljes jogú céhtag, és ezáltal szabad londoni polgár.

A differenciálódás előrehaladtával, ennek egyik jeleként, az előkelőbb céhek saját libériát (összetartozásukat szimbolizáló egyenruhát) vásároltak, melyet ünnepeiken, miséiken és gyászmiséiken a libéria viselésére jogosult úgynevezett libériás tagok mintegy különállásuk és presztízszük szimbólumaként viseltek. A 15. század végén Londonban nyilvántartott több, mint száz céh közül csupán harminc tudta megfizetni a libériát, hiszen annak évente történő újravarratása és az ezzel járó reprezentáció nem kis költséget jelentett. Ez a különkiadás azonban a céh presztízisében megtérült, és a 15. század végén már kialakult az a céhrangsor, melyet természetesen a libériás céhek vezettek. Közöttük a szakirodalom tizenkét vezető libériás céhet különböztet meg. Az 1488. évi sorrendben: a kereskedők, fűszerkereskedők, textiltereskedők, halkereskedők, szabók, aranyművesek, bórdíszművesek, rövidárusok, sótartókészítők, borkereskedők, vasárúkesztők és írnokok céhét,⁶ amelyek gazdasági befolyásuknál, illetve tekintélyüknél fogva szinte kisajátították a városi vezető posztokat. Többnyire e tizenkét libériás céh soraiból került ki a londoni városvezetés, a polgármester és a korabeli források által „testvéreként” említett 24 londoni kerület vezetője, a 24 városatyja. A kisebb céhek képviselőit is tömörítő úgynevezett Küldöttek Tanácsát ezáltal csupán végrehajtó és tanácsadó szerepre korlátozták. Ebben jelentős szerepet játszott az évenkénti polgármesterválasztás szabályainak megváltozása is, mert amíg korábban minden libériás céhtag részt vett ezen, addig 1468-tól a polgármestert csak a városatyák 24 fős testülete választotta.⁷ Az 1468-as változás a londoni városvezetés beszűkülését eredményezte, és a 12 fő libériás céhből jövő városvezetők nyilvánvalóan saját céheik érdekeit kezdték el képviselni a kisebb céhek ellenében. Természetesen egyúttal a már korábban kivívott londoni privilégiumaik fenntartásáért és bővítéséért küzdöttek, így a 15. század végén VII. Henrik centralizációs törekvései miatt ellentétbe kerültek az udvarral. Ugyanakkor London és az uralkodó közös érdeke, a céhek részéről a monopóliumok megtartásáért és bővítéséért folytatott küzdelem alapfeltétele volt a béke és a rend megteremtése, valamint fenntartása. Ez ugyanakkor megkövetelte, hogy a király és a londoniak figyelme ne a külső háborúkra és a trónkövetelőkre irányuljon. Ezért Bosworth után VII. Henrik uralkodásának első szakaszában a közös érdekek talaján mintegy harmóniában a vezetőkkel a béke és a rend megteremtésére törekedett. Miután a trónkövetelők és a külső támadások veszélye elmúlt, és Henrik trónját és dinasztiaját szilárdnak érezte, a gazdasági és pénzügyi reformok felé fordult. E téren, az ország érdekeit szem előtt tartva, egy nemzeti piac, egységes adó és pénz megteremtésén munkálkodott. Ez, természeténél fogva, sokszor sértette London érdekeit és monopóliumait. London és az első Tudor uralkodó viszonyának vizsgálatakor e fentemlített két, igen jól elkülöníthető szakasszal találkozunk, melyeken belül a város és a király érdekegysége és ellentéte időszakonként változó intenzitással jelentkezett.

A VII. Henrik és London közötti kapcsolat változásából is következik, hogy a londoniak különböző periódusokban más-más befolyásolási módszerekkel, lobbykkal próbálkoztak. Henrik uralkodásának elején, amikor a parlament viszonylag sűrűn ült össze (1485, 1487, 1488–89, 1491, 1495 és 1496-ban), befolyásuk kiterjesztésében az intézmény fontos szerepet játszott. A fennmaradt városi dokumentumok, a Városatyák- és a Küldöttek Tanácsának

jegyzőkönyvei, illetve az egyes céhek, különösen a libériás céhek korabeli jegyző-, illetve számlakönyvei alapján bizton állítható, hogy London és céhei rendszeresen petíciókkal fordultak a parlamenthez. E petíciók néha új törvényjavaslatokat tartalmaztak, mint például a kereskedők céhének az 1487-es parlament során beterjesztett, a vásártartások reformját célzó beadványa,⁸ vagy az önművesek céhének 1488-as, a szabvány súlyok és mértékek használatát pártoló petíciója.⁹ Az esetek többségében azonban az országos érdekeket képviselő parlament korábban hozott és Londont, kézműveseit, illetve kereskedőit hátrányosan érintő törvények megváltoztatása képezte a petíciók tárgyát, mint például a kereskedők céhének 1489-es beadványa esetében, mely az 1487-es, számukra kedvezőtlen vámtarifákat kívánta megváltoztatni.¹⁰ Ugyanígy a textilkészítést, és a gyapjúkereskedelmet számukra hátrányosan szabályozó 1489-es parlamenti törvény ellen próbált fellépni a textilkereskedők, a szabók és a rövidárkereskedők céhe 1495-ben beadott parlamenti petíciójában.¹¹ A londoni lokális érdekeket szem előtt tartó petíciókat azonban legtöbbször elutasították. A parlament tehát nem az a fórum volt, ahol London befolyását növelni tudta. Joggal merül fel akkor a kérdés, hogy melyik volt az az intézmény, amelyen keresztül London érvényt tudott szerezni érdekeinek. A parlamenten kívüli befolyásolás, lobbyzás főleg a királyi udvarban zajlott. A londoniak az uralkodó főbb tisztviselőin, bizalmasain és udvaroncain keresztül próbálták a király személyéhez eljutni és őt meggyőzni. A parlamenti, illetve az udvari lobbyzást 1485 és 1509 között egyidejűleg alkalmazták, mégis – London és az udvar kapcsolatától függően – általában hol az előbbi, hol az utóbbi színtér került előtérbe. Mindez Henrik londoni politikájának, illetve a város és az uralkodó közti, ezzel párhuzamosan változó kapcsolatának áttekintésekor nyilvánvalóbbá válik.

A viszonylagos harmónia időszaka

VII. Henrik uralkodásának első felében viszonylagos harmónia figyelhető meg a londoni vezetés, a céhek és az udvar kapcsolatában. Ennek két alappilléret a fent említett béke és rend, illetve a termelés és kereskedelem fenntartása alkotta. Ez képezte ugyanis Henrik uralkodásának, illetve London jólétének az alapját, így a békét és rendet fenyegető minden tényező ellen mindkét fél gyors és határozott, többnyire összehangolt fellépését látjuk.¹² Henrik ebben az időszakban yorkista ellenfelei birtokainak elkobzásával igyekezett egy várható lázadás esélyét, illetve a legitimitását megkérdőjelező trónkövetelők potenciális bázisát csökkenteni. Fő feladatának ugyanis trónja megszilárdítását és az ország békéjének megőrzését tartotta. Mivel ebben Anglia kereskedelmi központja, London is érdekelt volt, Henrik rendeleteinek és törvényeinek végrehajtásában a városvezetés partnerként lépett fel. Semmiféle jel nem utal arra, hogy London bármikor is VII. Henrik megbuktatására tört, vagy efféle tervekben szerepet vállalt volna. Az uralkodó Londonba vonulásakor megkapta a hagyományos ezermárkás ajándékot, s a londoni városvezetés részt vett koronázásán. A tradícióknak megfelelően a londoni polgármester nyújtotta át az új királynak megkoronázása után az első kupa bort. Ez egyrészt London rangját és tekintélyét szimbolizálta, másrészt a város és az új uralkodó jó kapcsolatát volt hivatott megalapozni. A rendfenntartás területén

– legfőképpen amíg a három fő trónkövetelő: Lovell, Simnel és Warbeck¹³ fenyegetése fennállt – teljes volt az egyetértés London és Henrik között. Magas költségeik ellenére (1485-ben a városi hivatalnokok többször kérvénnyel fordultak a Városvényák Tanácsához, hogy magas őrségállítási költségeik ellensúlyozására sört árulhassanak!) a londoni Küldöttek Tanácsa éjjeli és nappali őrzőkat rendelt el Londonban a Bosworth utáni helyzet konszolidációja és az új király hatalmának megszilárdítása idejére. 1485. augusztus 23-i rendeletében a városvezetés minden londoni szabadot, ház- és bolttulajdonost a város védelmére és a rend megőrzésére kötelezett. Az éjszakai szervezkedések, esetleges zavargások elkerülésére este 9 és reggel 5 óra között kijárási tilalmat rendelt el. Amikor VII. Henrik győzelmének és III. Richard halálának biztos híre elérte Londont – a biztonsági intézkedések fenntartása mellett – megkezdődtek Henrik fogadásának előkészületei is. Thomas Hill polgármester körlevélben 65 cég 435 tagját kötelezte, hogy Henrik fogadásán megjelenjen. A jelentősebb, rangsor élén álló libériás céheket pedig egyenként harminc lovas állítására szólította fel, továbbá figyelmeztette a céhek vezetőit, hogy lovasaikat ne tévezzék szem elől.¹⁴ E biztonsági intézkedések a rendbontások és lázongások lehetőségeitől való félelemre utalnak. A csavargók és koldusok városból való egyidejű kitiltása is ezt erősíti meg. Amíg 1483-ban, III. Richard hatalomátvétele idején, a csavargók kitiltásakor a parancs megtagadóját mindössze 3 óra kalodával büntették, addig ezt 1485 augusztusában magas pénzbürságra és börtönbüntetésre változtatták.¹⁵ E rendeletet a céhek később igyekeztek saját javukra fordítani. A gyertyakészítők például azokat a fiatal gyertyakészítő inasokat, akik nem voltak hajlandók „ésszerű bérért” dolgozni, csavargónak nyilvánították.¹⁶

Henrik 1485 végén összeülő első és 1487-es második parlamentje igyekezett egyrészt a rendbontók, bűnözők és gyilkosok ellen hozott törvényekkel a rendet, másrészt adók és vámok megszavazásával annak anyagi bázisát megeremteni. Az egyébként szűkmarkú parlamenti képviselők az első ülészakon – példa nélküli módon – VII. Henrik egész uralkodásának időtartamára megszavazták „a tonna és font” vámokat¹⁷ a hagyományos városi tized és megyei tizenötöd adón kívül. Ez is bizonyítja, hogy a százéves háborútól, illetve a Rózsák Háborújától megcsömörlött lakosok még pénzügyi engedményekre is hajlottak a béke tartóssá tétele érdekében. Az azonban már a város korábbi kiváltságos helyzetéről árulkodik, hogy a londoniak – más városokkal ellentétben – csak tizenötödöt fizettek a szokásos városi tized helyett. Ugyanez a privilégizált helyzet mutatkozott meg a londoni parlamenti képviselők számában is, hiszen London a városok esetében általános két képviselő helyett négyet küldhetett a parlamentbe. Különös módon ez a város polgárainak – a megtsíztetésen túl – inkább terhet jelentett. Más városokkal ellentétben, London földrajzi helyzeténél és kapcsolatainál fogva a parlamenti ülésen kívül is könnyen eljuthatott kéréseivel és észrevételeivel a királyi udvarba, és befolyását inkább ilyen alkalmak felhasználásával igyekezett növelni. A VII. Henrik uralkodásának huszonnégy éve alatt összehívott hét parlamenti ülés a londoni monopóliumok veszélyeztetését is jelentette, hiszen azokat más városok és megyék törekvéseinek ellenében kellett megőrizniük. Mivel a négy londoni parlamenti képviselő szerepe nem volt túlzottan hálás, és az ülészak alatt sokszor védekezni kényszerültek, nem volt könnyű jelölteket találni.

A londoni képviselőket elméletileg a város szabad polgárságának kellett volna megválasztania a jelentős jövedelemmel és tulajdonnal rendelkező polgárok közül. A gyakorlatban azonban a Városatyák, vagy a bővebb, megközelítőleg százötven tagú Küldöttek Tanácsa választotta a képviselőket a vezető céhek gazdagabb tagjai közül. A 15. században a választott londoni képviselők mintegy hatvan százaléka korábban valamilyen pénzügyi tisztséget töltött be.¹⁸ Ennek alapján vonható le az a következtetés, miszerint London éberen őrködött, hogy a parlament ne hozzon a várost előnytelenül érintő pénzügyi döntéseket. A képviselőség egyrészt felelősségteljes, másrészt igen költséges feladatot jelentett. A megbízott a parlamenti időszak alatt saját üzletével nem tudott foglalkozni, és az ülésszak alatt felmerülő költségeit (úti-, esetleg szállásköltség, ruházat, kíséret és borravalók) sem mindig kapta meg teljes egészében, illetve a megfelelő időben, így ezeket neki kellett megelőlegeznie vagy fedeznie. Különösen nehéz volt a képviselőállítás vidéken tartott parlamenti ülés esetén, ugyanis a westminsteri parlamenthez szokott kényelmes londoniak a hosszú, fáradtságos utazás és sokszor kényelmetlen szállás miatt a feladat elől gyakran elzárkóztak. A megválasztott Henry Frowick például csak azzal a feltétellel egyezett bele London képviselőjébe az 1447-es Bury St. Edmunds-i parlamenti ülésre, ha a várostól elegendő pénzt kap, hogy maga és szolgálói részére megfelelő fűtést biztosítson, míg ugyanekkor John Olney korábbi érdemeire való tekintettel mentességet nyert a tisztség alól.¹⁹ Olney esete egyébként nem volt egyedi, ugyanis a 15. század vége felé megnőtt azon londoniak száma, akik valamely tisztség viselése alól – vagy korábbi szolgálataikra tekintettel, vagy később kisebb-nagyobb pénzösszeg lefizetése ellenében – mentességet nyertek.²⁰ Ez a londoni vezetők gazdagságán túl a hivatalviselés költséges és fáradtságos voltát, illetve a 15. század végén fellendülő kereskedelembe való részvételi szándékot is bizonyítja. London azon fáradozott tehát, hogy a parlamenti üléseket ne vidéken tartsák. Mindez, a képviselők vonakodásán túl annak a jelentős pénzbevételek tulajdonítható, amelyet egy westminsteri parlamenti ülés a városnak jelentett. A vidéki képviselők és kíséreteik elszállásolása, ellátása és szórakoztatása átlagosan 12-14 000 font bevételt jelentett London számára.²¹ Igaz azonban az is, hogy a parlamenti ülések – a haszon mellett – jelentős feladatokat is róttak a városvezetőkre, hiszen a képviselők ellátásának biztosítása és a rend fenntartása mellett még az ideális egyensúlyt is meg kellett találniuk a vendégek jóltartása és a londoni céhek és kereskedők túlzott nyereségvágya között annak érdekében, hogy a város hírneve ne szenvedjen csorbát. Mindenesetre VII. Henrik mind a hét parlamenti ülést London számára kedvező helyen, Westminsterben tartotta.

Az első komolyabb londoni zavargásra 1486. április 18-án került sor, a ványolók és a gyapjúnyírók részvételével. Henry Colet polgármester a Küldöttek Tanácsával egyetértésben azonnal intézkedett a béke helyreállítása és a helyzet konszolidálása érdekében.²² A további rendbontások megelőzésére pedig a városvezetők és a céhek új rendeleteket hoztak, hogy megakadályozzák mind a lázadások megszervezését, mind a rendbontások okai közt első helyen álló éhínséget. Az előbbi erőfeszítésre példa a kések céhének 1486-os rendelete, mely megtiltotta a tanoncok éjszakai kijárását.²³ A festők céhe pedig kötelezte tagjait bármely elégedetlenség azonnali bejelentésére.²⁴ Az éhínséget mintegy megelőzendő – Henrik országos élelmiszer-ellátást biztosító

intézkedéseivel összhangban – a polgármester többször figyelmeztette mind a fehér, mind a barnapékek céhét (akik fehér, illetve barna kenyeret árultak), hogy a hatóságilag megszabott kenyérárakat ne lépjék túl.²⁵ Természetesen a nagy kereslet miatt e rendelet betartatása igen nehéz, sokszor lehetetlen feladatnak bizonyult. Ugyanígy a méreten aluli halak eladása terén is együttműködés figyelhető meg, a halkereskedők ugyanis – szintén a kereslet és haszonnövekedés miatt – a rendeletek pénzbírságaival dacolva, gyakran adtak el méreten aluli halakat, mellyel a további halellátást veszélyeztették.

1486-1487 során Henriknek meg kellett küzdenie az első, Lovell gróf szervezte felkeléssel, majd az első, külföldről támogatott trónkövetelővel, Lambert Simnellel. A győzelmet biztosító stoke-i csata után London pompával fogadta győztes királyát, majd Yorki Erzsébet feleségül vétele alkalmából – mely a yorki fehér és a lancasteri piros rózsza frigye és egyben Anglia békéjének záloga is volt – a királyi pár számára újabb ezer márká ajándékot szavazott meg.²⁶ London felkelések idején tanúsított lojalitása, majd Henrik nem kis költséggel járó, azt követő fogadása (egyedül az aranyművesek 16 font 6 shillinget költöttek – számlakönyveik tanúsága szerint – abból az alkalomból, hogy a király diadalmas győzelmet aratott a lázadók felett²⁷) és a leendő királyi pár nászajándéka London jelentős gesztusaiként értékelhetők. Nem meglepő tehát, hogy a londoni városatyák a második parlament előtt a vásártartás számukra kedvező szabályozását indítványozták. Lojalitásuk és ajándékaik után ez ideális időzítésnek tűnhetett. Rendeletük szerint a londoni kereskedők és kézművesek nem vihették volna ki áruikat a városból, így vásárlási szándék esetén a vidéki kereskedőknek kellett volna Londonba utazni.²⁸ A rendelet bekerült a londoni jegyzőkönyvekbe, majd néhány héttel később felfüggesztették. Felmerül a kérdés, hogy miért? A válasz egyszerű: London a rendelettel túllépte hatáskörét, így azt a parlamentnek kellett jóváhagynia. Ezért a második parlament összehívásakor a londoni képviselők betervezték e rendeletet, ám a parlament ennek éppen ellenkezőjét, a londoniak szabad vidéki kereskedelmét fogadta el. Az eredeti indítvány ugyanis nyilvánvalóan nagymértékben drágította volna az árukat a vidékiek számára a magas útiköltségek miatt, és a nemzeti piac kialakulását is gátolta volna. Ilyen mértékű, vidéki és országos érdekeket sértő monopóliumot Henrik nem támogathatott, és kérésztülviteléhez nélkül a négy londoni képviselő kevésnek bizonyult. Így a második, 1487-es parlamenti ülésről már nem mondható el, hogy London érdekeit szolgálta volna. Ráadásul további törvények sora – az uzsora alkalmazását tiltó és azt súlyos, száz fontos pénzbírsággal büntető törvény, az engedély nélküli pénzváltást, illetve az áruk engedély nélküli, egyik kikötőből a másikba történő átszállítását tiltó törvények²⁹ – nehezítette a kereskedők, köztük a londoni kereskedők tevékenységét is. Mindez mutatja, hogy VII. Henrik a mindenkit egyformán kötelező, egységes gazdasági és kereskedelmi intézkedéseket pártolva harcot indított az ezeket gátló monopóliumok ellen. Ekkor mutatkozott meg először, hogy Londonnak nem lesz könnyű dolga az új királlyal. A céheknek a londoni városvezetéssel sem volt könnyebb dolga. 1487 során Robert Tate polgármester rendeletet hozott, mely szerint minden céh köteles bemutatni szabályzatát jóváhagyás céljából.³⁰ A szabályzatok átvizsgálása a város és az udvar közti együttműködés részeként is felfogható, hiszen mindenekelőtt a céhek rendfenntartó és

reális árakat biztosító szabályzatait ellenőrizték. Minden céhinasnak a céhbe való belépés előtt esküt kellett tennie, hogy bármely szervezkedésről, lázadási előkészületről a polgármesternek, illetve a céhmesternek jelentést tesz. A polgármester rendelete azonban – a királyi rendeletekhez és parlamenti törvényekhez való alkalmazkodáson túl – egyúttal egy, a Henrikéhez hasonló centralizációs törekvés előjátékaként is felfogható.

VII. Henrik – óvatos és előrelátó politikus lévén – nem akarta az első parlamenti üléseken a hazai kézművesek és kereskedők haragját kivívni, így gazdasági reformjait protekcionista törvényekkel indította: a borimport angol, ír és walesi hajókon történő behozatali korlátozásával a hazai hajóipart akarta ösztönözni, míg a csipkék, a szalagok és egyéb külföldi selyem rövidáruk behozatali tilalma a hazai selyemipar kiépítését célozta.³¹ A belföldi termelés és a kereskedők védelmében hozott idegenek elleni törvényeket (mely szerint a külföldi kereskedőknek el kellett költeniük Angliában az áruikért kapott pénzüsszeget, illetve nem exportálhattak angol textileket³²) London örömmel fogadta, hiszen azok riválisaik mozgásterét szűkítették. Együttműködés tapasztalható a minőségvédelem területén is. Egy 1485-ös parlamenti törvény a tímárok munkájának minőségét kívánta javítani. Ezzel összhangban 1488. április 28-án a Küldöttek Tanácsa elrendelte, hogy minden bőrárut a Leadenhall bőrpiacon kell szállítani, ahol hét ember azt minőségileg megvizsgálja, osztályozza és jelével látja el.³³ Továbbá széleskörű házkutatási és minőségellenőri jogkörrel ruházta fel az illető céheket. A szándék tehát, úgy tűnik, nemcsak a király, de London részéről is megvolt arra, hogy jobb minőségű áruk kerüljenek a piacra. A gyakorlatban persze ennek ellenőrzése nem volt könnyű. Egyrészt a feldolgozás különböző fázisait végző céhek minőségi hiba esetén egymásra hárították a felelősséget – például a cipészek a rossz minőségű cipőkért a tímárokat okolták –, másrészt a házkutatások nagyjából kiszámítható időpontjai miatt a helyszíneket „elő lehetett készíteni”. Rauf Marshall szolgálójának egy per során tett vallomása szerint gazdája arra kényszerítette őt, hogy az ellenőrzés napján a szokásosnál jobb anyaggal dolgozva, jobb minőségű munkát végezzen.³⁴ A minőség javítását célzó intézkedések terén megfigyelhető nagyfokú együttműködési készség magyarázata abban rejlik, hogy Londonnak éppúgy, mint az országnak érdeke volt presztízse szempontjából, hogy a városból ne annak rossz hírére keltő, rossz minőségű áruk kerüljenek ki. A gazdaság más területein azonban érkülönbségek mutatkoztak. A konfliktus forrása gyakran az volt, hogy Londonnal ellentétben Henrik hosszútávú érdekeket vett figyelembe. Ilyen volt az újabb, 1489-es, a gyapjú árát rögzítő törvény, melynek szükségét a parlament a textilkereskedők és szabók túlzott haszonkulcsaival indokolta.³⁵ E törvény már egyértelműen London ellen irányult, és a vezető céhek csaknem mindegyikét kisebb-nagyobb mértékben érintette: a kereskedők, a textilkereskedők, a szabók és a rövidárkereskedők a közvetlen gyapjúkereskedelemben, az aranyművesek, halasok, bőrdíszművesek és fűszerárkereskedők pedig a *Stapler*, illetve a *Merchant Adventurer* társaságok részvényeseiként a tengerentúli kereskedelemben estek el jelentős haszontól. A gyapjú árának rögzítésével Henrik az angol textilipar fejlesztéséhez szükséges olcsó nyersanyagot akarta biztosítani, ami éppen ellentétes volt a kereskedők rövidtávú, profitot szem előtt tartó érdekeivel. Egy másik törvény pedig a Nagyboldogasszony ünnepe (augusztus 15.) előtti felvásárlást tiltotta

meg,³⁶ mert csak ekkorra derült ki, vajon lesz-e a hazai textilkészítőknek elegendő gyapjú alapanyaga. Sem ez, sem az arany-, ezüst-, illetve pénzkivitel tiltó törvény nem kedvezett a kereskedőknek, vagyis a kereskedő céhekből kikerülő londoni vezetőknek.

Egyértelműbb London és Henrik érdekeinek azonossága a belső stabilizáció előfeltételét jelentő külső béke biztosításában. Tudor Henrik a breton Ferenc herceg és VIII. Károly, francia király támogatásával szerezte meg dinasztiaja számára a koronát, és uralkodása első éveiben e támogatásokat az aktív diplomácia segítségével szövetségekké bővítette. Ezenfelül Európa minden további, jelentősebb országával kereskedelmi és védelmi szerződéseket kötött (1488 decemberében egyszerre küldött követséget Flandriába, Franciaországba, Bretagne-ba, Kasztíliaba és Portugáliába az országok közti jó viszony biztosítása végett³⁷), melyek hosszú távon az angol, köztük a londoni kereskedők számára a piac nagyarányú bővülését eredményezték. E diplomáciai lépések során Henrik a legtöbb alkalommal kikérte a londoni kereskedők véleményét, sokszor követként is alkalmazta őket, így a tárgyalások során London érdekei előtérbe kerülhettek. 1490. május 7-i levelében például Henrik azzal bízta meg a *Merchant Adventurer* társaság kereskedőit, hogy a németalföldiek diplomáciai szándékairól tájékozódjanak.³⁸ A kereskedelem intenzív bővülését Henrik külpolitikája mindössze két ízben szakította meg: az 1492-es angol-francia háború alatt, illetve 1493–96 között, a Németalföld elleni embargó idején. Mindkét korlátozás háttérében védelmi célok álltak, hiszen az angol-francia háború az Anglia védőbástyájaként számontartott angol-barát Bretagne francia bekebelezését próbálta megakadályozni, míg Németalföld embargója Perkin Warbeck, angol trónkövetelő Németalföldről történő elűzését célozta.

E két külpolitikai válság megvilágítja London stabilitást célzó „kölcsonpolitikáját”. Bár VII. Henrik – elődeivel ellentétben – kölcsönait mind Londonnak, mind egyéni hitelezőinek visszafizette, mégis a kalmárszemléletű londoniak csak hosszas konzultációk után egyeztek bele újabb kölcsön folyósításába, és csakis valódi szükség, többnyire honvédelmi célok esetén, vagyis ha a kölcsön közvetlenül saját érdeküket is szolgálta. (A kereskedők mentalitásán és a gyakori készpénzhiányon túl ez egyben a pénz fontosságának növekedését és az uzoratorvény hatását is mutatja.) Ha a kölcsön saját érdeküket szolgálta, azaz a honvédelmet vagy a tengerentúli kereskedelmet biztosította, e téren is segítőkészséget tanúsítottak. Így volt ez a Bretagne védelméért folyó háború előtti és alatti, 1489 júniusában folyósított kétezer, majd az 1490. június 11-i és 1491. júniusi két-kétezer font esetében, melyet 1491 júliusában újabb ezer font kölcsönnel egészítettek ki.³⁹ E hétezer fontos kölcsön gyors egymásutánban történő megszavazása is mutatja, hogy a londoniak (elsősorban persze a kereskedők) nagy mértékben érdekelték voltak a béke és a hagyományos angol-breton szövetség és kereskedelmi forgalom fenntartásában amellet, hogy egy ellenséges Bretagne – földrajzi helyzeténél fogva – a kereskedelem nagymértékű kiesésén túl közvetlen veszélyt is jelentett Anglia számára. Henrik újabb kereskedelmi egyezségeket kötött – Burgundiával 1489-ben, Dániával és Spanyolországgal 1490-ben⁴⁰ – részben az angol-francia konfliktus ellensúlyozására, részben pedig az angol kereskedők lehetőségeinek bővítésére. Hogy ebben a londoni kölcsönök milyen szerepet játszottak, az a

fennmaradt források alapján nem állapítható meg, de az tény, hogy sem az 1488–89-es harmadik, sem az 1491-es negyedik parlament nem hozott további, Londont hátrányosan érintő törvényeket. Sőt, 1491-ben jóváhagyták a súlyok és mértékek korrekciójáról szóló rendeletet,⁴¹ melyért több londoni céh már évek óta lobbyzott. Az ónművesek már 1488-ban petícióval fordultak a parlamenthez. Az ügyben sem pénzt (34 shillingbe került a jogi konzultáció, szövegezés és a bárka bérleti díja, amelyen azt Westminsterbe eljuttatták), sem energiát nem kíméltek, hogy kérvényük meghallgatásra kerüljön. Külön 6 shillinges jutalmat is adtak a parlament titkárnak ügyük sürgetése céljából.⁴² Mivel kérésük egyben országos érdek is volt, elfogadása nem okozott nagyobb nehézséget, de előzetesen mind a király, mind a főkancellár tanácsát is kikérték. Elmondható tehát, hogy a breton válság idején – a gazdasági törvénykezés visszafogása, illetve félretétele és a külső veszély elhárítása miatt – relatív harmónia jellemezte a király és a város kapcsolatát.

Az angol-francia konfliktus és háború azonban számos új kérdést vetett fel, köztük a hajózás biztosítását. Ez nem okozott feszültséget a város és az udvar kapcsolatában, mivel egyrészt a hajókísérek a hajók és szállítmányuk biztos révbe érését igyekeztek biztosítani, másrészt a százéves háború alatt sokszor évi tízezer fontot is kitevő hajókísérekkel ellentétben csak rövid, átmeneti időszakról volt szó. A királyi flotta kíséréteért felszámított tarifa elosztása azonban még így sem volt problémamentes. A kereskedők céhének jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy a tengerentúli textilkereskedelemben részvényesként résztvevő céhek nem mindig fizették ki a rájuk eső hajókíséreti összeget, melynek elosztásakor a céhek befolyása gyakran meghatározta a rájuk eső rész nagyságát. (Amíg a textil-, a fűszer-, a rövidárkereskedők, illetve a bőrdíszművesek két-két taggal, addig a halasok és a szabók csak egy-egy taggal voltak jelen a *Merchant Adventurer* kereskedőtársaságban. Az aránytalan képviselőket azután többnyire aránytalan teherelosztáshoz vezetett.)

A háború kiélezte és felszínre hozta a londoniak és az idegenek, illetve külföldiek közti konfliktusokat is. A város érdeke is azt követelte, hogy a háború és a kereskedelem visszaesése miatti növekvő idegengyűlölet a városi rendet ne veszélyeztesse. A városvezetők ezért – VII. Henrik kérésére – engedélyezték ugyan, hogy a már Londonban tartózkodó idegenek és külföldiek áruikat fél éven belül eladják, de ezen felül az idegenek és külföldiek minden kereskedelmi tevékenységét megtiltották, azt csak igen korlátozott mértékben a Bróker céhtagságán keresztül engedélyezték.⁴³ A céhek is megpróbálták kihasználni az idegenek és külföldiek elleni fokozott gyűlöletet monopóliumaik növelésére. Ekkoriban szinte minden céh beépített a szabályzatába idegenek alkalmazását tiltó korlátozásokat. A gyertyakészítők és hálókészítők céhe az idegenek foglalkoztatásában teljes tilalmat, míg mások, a ványolók céhe például, csak időszakos, Michaelmas (szeptember 29., Szent Mihály nap) előtti alkalmazásuk tilalmát rendelte el.⁴⁴ Az idegenek és külföldiek elleni lobbyk elindítására jó ürügyet szolgáltatott egy-egy külföldiektől elszenvedett sérelem, mint például néhány londoni kereskedő – a békeszerződés ellenére történő – letartóztatása Antwerpenben.⁴⁵ További problémát okozott, hogy a kereskedelem háború miatti visszaesése a londoni kereskedőtanoncokat és segédek is érintette, akiknek – a fellendülés éveiben húsz márkát is elérő – jövedelme 1492-re öt márkára csökkent.⁴⁶ E jelentős jövedelemkiesés termé-

szetesen jobban megrendítette a biztos anyagi háttér nélküli segédek, mint mestereiket, de 1491 nyarán az utóbbiak is reprezentációs költségeik jelentős csökkentése mellett foglaltak állást: „Szokásos, új céhvezetőválasztást követő vacsoránk helyett idén csak tisztes ivászatot rendezünk, hogy megnövekedett kiadásainkat ellensúlyozzuk.”⁴⁷ A céhek és a városvezetők, a feszültség növekedésével párhuzamosan, az idegenek elleni fellépést megpróbálták – a felszínen legalábbis – törvényes mederben tartani. Egyre több rendbontást megelőző rendeletet hoztak. A kereskedők még arra is kötelezték minden tagjukat, hogy lefekvés előtt bizonyosodjanak meg arról, hogy ajtajaik és ablakaik zárva vannak-e, nehogy szolgálk és tanoncok kiszökve szervezkedjenek az éj leple alatt.⁴⁸ A kések megtiltották tanoncaiknak és szolgálkknak, hogy ok nélkül tört hordjanak magukkal.⁴⁹ Továbbá szinte minden céh tiltotta a tanoncok és szolgálk gyülekezését és egymás becsmélését, hiszen ez könnyen verekedésekhez, zavargásokhoz vezethetett volna. Minden elővigyázat ellenére 1493-ban a kereskedők inasai más tanoncokkal együtt megtámadták a Hanza kereskedőház londoni bázisát, a Steelyardot, hogy a riválisuknak tekintett külföldieken bosszulják meg helyzetük rosszabbodását és havi fizetésük visszatartását.⁵⁰ VII. Henrik uralkodásának 24 éve alatt ez volt az egyetlen londoni zendülés, mely egyértelműen mutatja a háború hatását a hazai helyzet alakulására, és azt, hogy a belőle következő gazdasági és kereskedelmi visszaesés miként destabilizálhatja a társadalmat. Hogy miért éppen a Hanza központot akarták megtámadni a tanoncok? Döntésük nagyon is érthető, ha szem előtt tartjuk az 1474-es, IV. Edward által a Hanzával Utrechtben kötött szerződést, mely jelentős kereskedelmi kiváltságokat biztosított a Hanza kereskedői számára, akik az angoloknál is alacsonyabb vámtételek mellett kereskedhettek⁵¹. E szerződést uralkodása elején VII. Henrik is megerősítette, mivel nem lett volna bölcs dolog, ha az évtizedes kereskedelmi szokásokat a kezdeti bizonytalan belpolitikai helyzettel egyidőben kezdi el felszámolni. Később azonban, a belső stabilizáció megeremtése után a Hanza-privilégiumokat fokozatosan megnyírálta. Érthető volt a féltékenység e privilegizált és tehetős kereskedőcsoporttal szemben, különösen embargó idején. A felkelés ugyanakkor nem vezetett nagyobb zavargásokhoz, mert a Steelyard jól megerősített kapuit a tanoncoknak nem sikerült kinyitni (a korabeli londoni Nagy Krónika dicséri is ezért a német ácsok erődítését, minőségi munkáját), így vérontás nem történt, és a polgármester a támadókat hamar őrizetbe vette. A hasonló incidensek elkerülésére azonban tizenhét napos rendkívüli éjszakai őrzőjáratot és a Steelyard körüli őrizetet szerveztek.⁵² Mivel a londoniak haragjának közvetlen oka az volt, hogy amíg a Hanza kereskedett Németalfölddel, az angolokat Henrik embargója sújtotta, így a Steelyard elleni felkelésről értesülve Henrik „kötelezvény” aláírásával kényszerítette a Hanza-kereskedőket is a németalföldi kereskedelem felfüggesztésére.⁵³ A kereskedők céhe természetesen elhatárolta magát a lázadástól, már csak azért is, mert az jó ürügyet biztosított számukra arra, hogy taglétszámuk további növekedésének elejét vegyék. A hasonló esetek megelőzésére ugyanis elrendelték, hogy tagjaik csak kezesekkel rendelkező tanoncokat és inasokat alkalmazzanak.⁵⁴ A polgármester pedig az összes londoni szabad polgárt kötelezte, hogy csak olyan embert szállásoljanak el, akiért egyben kezességet is vállalnak.⁵⁵ Látszólag helyreállt a céhek, a városvezetés és az udvar egységes fellépése. Ez a rendbontási kísérlet újfent

meggyőzte mindhárom felet, hogy a rend fenntartása és a konfliktusok kerülése közös érdek.

1495 elején Henrik felkérte a londoni *Merchant Adventurer* kereskedőit, hogy állítsanak fel egy bizottságot, mely áttekinti a korábbi angol privilégiumokat a Németalfölddel folytatott kereskedelem terén.⁵⁶ Ez arra utal, hogy Henrik levonta a lázadásból a következtetést, és nem hagyta figyelmen kívül a londoni kereskedők érdekeit. Kereskedelmi politikájának alakításakor konzultált velük, hogy a már harmadik éve tartó németalföldi embargó miatt várható további elégedetlenségek elébe menjen. Az 1495-ben összeülő ötödik parlament ülésére rányomta bélyegét az újabb trónkövetelő, Perkin Warbeck és az őt támogató országok fenyegetése, de főképpen a Németalföldet sakkan tartó embargó. A parlament egyrészt újabb, belső rendet biztosító törvényeket hozott a vándorok, koldusok, illegálisan gyülekezők és felkelők kordában tartására, másrészt a feszült gazdasági helyzet miatt tisztességes kereskedést célzó törvényeket alkotott. Ezek között találjuk a súlyok és mértékek újabb korrekciójára és a pénzhiányból adódó uzsora továbbélésének megakadályozására hozott törvényeket. Ismét a minőség javítására tett kísérletet a kárpitosok és a bársonykészítők rossz minőségű áruinak javítását célzó törvény. A külföldiek halkereskedelmének tilalma a fokozódó elégedetlenséget és ennek idegengyűlöletben mutatkozó megnyilatkozását volt hivatott visszafogni.⁵⁷ A gazdasági érdekek azonban a gyapjú- és textilkereskedelem terén újból ütköztek. Mivel a magas gyapjúárak gátolták az angol textilgyártás fejlődését, a gyapjúnyírók céhében alkalmazott magasabb bérek letörését célozta a gyapjúnyírók bérét maximáló parlamenti törvény.⁵⁸ A londoni textilkereskedők fent említett petíciója pedig a gyapjú árát korábban megszabó törvény eltörlésére irányult, és az angol textiliparfejlesztés esélyeit rontotta volna, így a parlament azt természetesen elutasította. Hiába vállalták tehát a textilkereskedők a steelyardi felkelés után az önkéntes rendfenntartást, s Henrik lányának temetésén való részvételük sem járt eredménnyel. Ügyüket még az sem lendítette előre, hogy – a polgármester parancsának megvárása nélkül – katonákat toboroztak 1496-ban a cornwalli adólázas leverésére,⁵⁹ melytől feltehetőleg azt remélték, hogy a következő, 1497-es parlamenti ülésszakon nagyobb sikert érhetnek el.

Vihar előtti csend

Az 1496–1503 közötti időszakot London és VII. Henrik kapcsolatában átmeneti időszaknak nevezhetnénk. Perkin Warbeck elfogásával, a trónkövetelését ürügyként felhasználó skót betörések és a cornwalli adólázas leverésével Henrik trónja megszilárdult. London és a király érdekellentétei egyre nyilvánvalóbbá váltak, mihelyt a korábbi közös – a rend és termelés fenntartását szolgáló – célok veszítettek jelentőségükből, és fokozottan előtérbe kerültek mind London, mind a király ambíciói. A béke – a termelés bővülésével párhuzamosan – hozzájárult a pénz és a haszon fontosságának növekedéséhez, ami minden területen megfigyelhető. A 15. század végétől mind a céhek, mind a városvezetők egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek gazdagságuk és hatalmuk növelésére és megjelenítésére. Ekkor épülnek a legdrágább anyagok felhasználásával a káprázatos céhházak, ekkor vásárolnak a céhek egyre na-

gyobb számban ingatlanokat, és ekkortól adnak egyre fényűzőbb vacsorákat és fogadásokat. Mind fontosabb lesz a tulajdon és a tekintély. Ez aztán a céhek közti rangsor, elsőség kérdését és az ezért folytatott küzdelmet is előtérbe állítja. A gazdasági és kereskedelmi fellendülés természetes velejárója, a társadalmi differenciálódás is kielezi mind a céheken belüli, mind a céhek közötti elsőségért folytatott harcot. Ennek egyik legismertebb példája a városi ünnepeken, felvonulásokon alkalmazott céhek közti rangsorban hatodik helyen álló bórdíszművesek és a hetedik helyen álló szabók céhének harca.⁶⁰ (Az eset súlyát mutatja, hogy az angol nyelv a mai napig megőrizte a vitatkozás kifejezésére a „to be at sixes and sevens” szófordulatot.) E vitát a polgármester a két céh rangsorának évenkénti váltogatásával igyekezett békésen, London kapuin belül elrendezni. A probléma azonban ezzel korántsem szűnt meg, hiszen a 15. század végi gazdasági fellendülés egyre több céh ambícióját növelte. Hasonló vitákkal találkozunk a kisebb céheknél, mint például az ón-, ólom-, és rézművesek között is, melyek során a céhek mind többször fordultak – a városvezetés megkerülésével – közvetlenül az udvarhoz. Csakhogy abbéli törekvéseik, hogy privilégiumaikat és monopóliumaikat bővítsék, egyre inkább VII. Henrik – az ország érdekeit szem előtt tartó – monopóliumellenes politikájába ütköztek. Ez a kapcsolatok megromlásához és komoly konfliktusokhoz vezetett.

E korszak nyitányának tekinthetjük Henrik első monopóliumellenes intézkedését, mely közvetve az egész városi elitet érintette. 1496-ban hivatalos parlamenti elismerést nyert ugyan a *Merchant Adventurer* kereskedőtársaság, melynek minden jelentősebb londoni céhmester és céhvezető részvényese volt, de beiktatásukkal egyidőben az igen magas, húsz márkás belépési tagdíjukat felére csökkentették, és ezzel Henrik e társaság korábbi exkluzív jellegét és monopóliumát csorbította.⁶¹ E londoni elitre nézve hátrányos intézkedés után nem meglepő, hogy Henrik újabb, 1497. évi tízezer fontos kölcsönkérelmét a londoniak első ízben nem teljesítették.⁶² Mivel azonban feltehetőleg nem akarták kielezni viszonyukat a királlyal, illetve Warbeck trónkövetelése idején elismerték az udvar anyagi igényét, végül négyezer font kölcsönt mégis felajánlottak a kért tízezer helyett. Az eredeti kérés megtagadását a korábbi embargós károk, illetve a magas adókkal indokolták, a londoni elit végrendeleteiből azonban egyértelműen kitűnik, hogy nem valós fizetéseképtelenségről volt szó.⁶³ Nem tudható pontosan, mennyiben járult hozzá a londoniak szűkmarkúságához Henrik 1497-es példátlan lépése, amikor felszólította a londoni városatyákat, hogy következő polgármesternek a szabók céhének tagját, J. Percivale-t válasszák meg. Henrik ajánlatát azzal indokolta, hogy Percivale-t – többszörös jelölése ellenére – a városatyák korábban sosem választották meg.⁶⁴ (Érdekes Henrik választása abból a szempontból is, hogy London nevében éppen Percivale üdvözölte az új Tudor királyt Bosworth csataterén. Percivale később a polgármester udvartartásának étekgófogómestere lett, előmenetele azonban a város és a király viszonyában beállt változással egy időben megtorpant.) Henrik beavatkozása a londoni polgármesterválasztásba olyan új politikai lépés volt, amely a londoni privilégiumokat első ízben sértette meg nyíltan.

Arthur herceget második, 1498-as londoni látogatásakor a város ennek ellenére újból igazi pompával és tisztelettel fogadta. A hatalmas és értékes

aranyserleg ajándék átvételekor Arthur herceg ígéretet tett arra, hogy igyekszik a szíves fogadtatást viszonzni és London érdekeit az udvarban hűen képviselni.⁶⁵ Felmerül a kérdés, vajon mennyiben járt közbe Arthur a londoniak és külföldi brókerek évek óta húzódó perében a királyi Csillagkamara bíróságon, hiszen az látogatása után nem sokkal London számára kedvezően, a külföldi brókerek számának jelentős korlátozásával dőlt el.⁶⁶ A másik kérdés az, vajon milyen motívumok vezérelték a londoniakat, amikor megszervezték a herceg leendő feleségének, Aragóniai Katalinnak 1501-es pompás londoni fogadását.⁶⁷ Vajon a leendő király és királynő kegyeit vagy Henrik jóindulatának el- vagy visszanyerését keresték? Valószínűleg a nagyszabású rendezvény sikerében lehetőséget láttak városuk mind hazai, mind külföldi megítélésének javításában. Annyi bizonyos, hogy Aragóniai Katalin fogadása látványos, Európa-hírű és sikeres esemény volt. Ennek idejére a Városháza bővítése is befejeződött, melyet korábban a polgármesteri fogadások növekvő száma és vendégerege miatt határoztak el. A konyha, az éléskamra és a pince építését a céhek finanszírozták. További kérdéseket vet fel a városon belüli lobbyszásról az a tény, hogy amíg a vezetésben fontos szerepet játszó és a városi rangsor harmadik helyén álló textil- és nyolcadik helyén álló rövidáru-kereskedők csak öt-öt fonttal kellett, hogy támogassák a munkálatokat, addig a városvezetésen kívülrekedt, jóval szegényebb és a rangsorban csak 21. illetve 22. helyen szereplő gyapjúnyíróktól és ványolóktól a városatyák ennek kétszeresét, tíz-tíz fontos hozzájárulást kértek.⁶⁸

1495 után a londoni polgármesterek is mind nagyobb tekintélyt követeltek maguknak. Henry Colet 1495-ben rendeletileg megtiltotta, hogy a céhek engedélye nélkül bármely királyi bíróságnál pereskedjenek,⁶⁹ míg John Tate 1496-ban tekintélye növelésére gazdag polgármesteri bankettek rendezését határozta el.⁷⁰ Ezek fényűzését az az egyetlen tény is illusztrálhatja, hogy 1505-ben például „csupán” 9 000 ónedényt vettek bérbe az ónművesektől a bankett idejére.⁷¹ A polgármesterek nem csak a Városháza bővítésével, nagyobb és díszesebb fogadások rendezésével és nagyszabású szentivánéji játékokkal (amelyen egyedül a textilkereskedők céhe 13 díszletet sorakoztatott fel 30 fontos költségvetéssel⁷²) hangsúlyozta hatalmát, hanem egyre inkább beavatkozott más londoni tisztviselők hivatalába, hatáskörébe is. Például amikor a több éve hűségesen és a városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint becsületesen dolgozó londoni kamarás, Nicholas Purches hatáskörénél fogva áthelyezte Henry Bassett-et a rövidárukereskedőktől a kesztyűsök céhéhez anélkül, hogy a polgármester és a városatyák tanácsát előzetesen kikérte volna, a polgármester az áthelyezést semmisnek nyilvánította és a kamarást magas pénzbírsággal sújtotta.⁷³ Presztízse megőrzéséért és növeléséért folytatott harca során a polgármester rendeletet hozott, hogy beiktatása napján a céhmesterek lóháton kísérjék el a Városházától a Westminsterbe vivő bárkaig, majd hazaérkezése után a Városházához vissza.⁷⁴ Egy másik rendeletében udvartartása fogadásokon érvényes pontos ülésrendjét szabályozta, hogy mindenki az őt megillető helyre üljön, és így megfelelő megbecsülésben részesüljön.⁷⁵ Ez a hierarchia egyre hangsúlyosabbá válását mutatja. 1502-ben a textilkereskedők, textilfestők és szabók közti vitát a polgármester maga döntötte el, megtiltva a felek királyi bírósághoz való fellebbezését. Ugyancsak maga utasította el a rövidárukereskedők és kalaposok egyesülési kérelmét is.⁷⁶

VII. Henrik mindezt nem nézte tétlenül, ellenlépésként engedélyezte a rövid-áru-kereskedők és kalaposok egyesülését, és a londoni városvezetésben többnyire háttérbe szorított szabók céhének 1503 elején új, a korábbiaknál jóval bővebb kereskedelmi és ellenőrző jogokat adó kiváltságlevelet adományozott, nevüket szabó-kereskedőkké változtatta, és magára öltötte a szabók libériáját is.⁷⁷ E kiváltságok mélyen megrendítették a londoni vezető céhek képviselőiből álló városvezetés hatalmát és tekintélyét, és az előljárók a döntés azonnali megváltoztatásáért kitartó harcba kezdtek.

A konfrontáció

A szabók új kiváltságlevele nemcsak a londoni vezetők presztízsét csorbította, hanem a szabók riválisai, a textilkereskedők, illetve közvetve minden kereskedelemmel foglalkozó céh érdekeit is sértette, ezért érthetően széles körű és erős londoni ellenállásba ütközött. Ha áttekintjük a visszavonására tett összes londoni lépést, megközelítőleg átfogó képet kapunk a korabeli londoni lobbyzás különféle módszereiről, itt ugyanis szinte minden módszer bevetésre került. Első lépésként a Városatyák Tanácsa egy öttagú bizottságot küldött a királyi udvarba, hogy az uralkodó tudomására hozza, a városban egyre nagyobb a zúgolódás és az elégedetlenség a szabók kiváltságlevele miatt, és hogy rávegye Henriket annak visszavonására.⁷⁸ Az ekkorra már konszolidálódott belpolitikai helyzet miatt a zúgolódás ténye azonban nem riasztotta meg az uralkodót, akinek kegyeit a londoniak ezek után többféleképpen igyekeztek keresni. Az angol-német kereskedelmi és szövetségi szerződés aláírásakor London görögützeik gyűjtásával ünnepelt, és a király kedvére, városuk költségére több hordó drága vörösborot küldött a német követnek.⁷⁹ Ezzel egy időben azonban elrendelték a szabók fokozott ellenőrzését, illegális megváltásait semmissé tételét is. Többek között John Kirkby szabó megváltását is törölték, mondván, Kirkby inkább a textilkereskedésből él.⁸⁰ A polgármester bejelentette, hogy sem ő, sem a városatyák nem vesznek részt a szabók éves bankettjén.⁸¹ Ez utóbbi döntésüket később mégis megváltoztatták a német nagykövet részvétele miatt, mivel sem a távolmaradásból következő presztízsvesztéséget, sem a király haragját nem akarták kivívni.

Mivel Henrik továbbra sem mutatott hajlandóságot a kiváltságlevél visszavonására, a londoniak a helyi adó (*scavage*) beszédésének törvényes biztosítását kérték. Bár a szabók kiváltságainak visszavonásáért mindent megtettek, de küzdelmük során városuk egyéb érdekeiről sem feledkeztek meg, a helyzetből más téren igyekeztek tőkét kovácsolni. Ez nem jelenti azt, hogy a szabók ügyében meghátráltak volna. 1503. december 10-i ülésükön a városatyák újból kinyilvánították, hogy a szabók új privilégiumai nem tarthatók fenn, azokat mindenáron meg kell változtatni.⁸² E szándékuknak precedens nélküli módon adtak nyomatékot 1503. december 23-i ülésükön, amikor ötezer márkát ajánlottak fel öfelségének városi kiváltságaik megerősítésére, és további kétezer-ötszáz márkát a szabók új kartájának visszavonása esetére.⁸³ Ez a jelentős „ajándék” nemcsak a londoniak elszántságát, hanem fizetőképességét is bizonyítja. Amíg 1496-ban honvédelmi célokra csak négyezer fontot voltak hajlandók a kért tízezer fontból kölcsönadni, addig most hétezer-öt-száz márka, azaz kétezer-ötszáz font ajándék sem okozott problémát. A pénz-

felajánlás – különösen egy ilyen jelentős összegé – nem tartozott a lobbyszás mindennapos eszközei közé. Ebből is láthatjuk, milyen fontos volt a londoni városvezetés részére önállóságuk és tekintélyük megőrzése. A harácsoló hírben álló Henrik az ötezer márka ellenében London kiváltságait megerősítette, de a kétezer-ötszáz márkát visszaküldve a szabók ügyében nem engedett.⁸⁴ Mivel próbálkoztak még a londoniak e kudarc után? 1503 végén, hat év elteltével, Henrik újból összehívta a parlamentet, így ismét fennállt a parlamenti lobbyszás lehetősége. A korabeli hiányos források miatt egységes parlamenti lobbyt előkészítő fellépésre nincs bizonyíték. Az egyes céhek petíciói (a kereskedők céhének vámmódosítási, az ónművesek céhének rossz pénz használatát ellenző, és a serfőzők céhének szabályzatmódosító törekvései⁸⁵) arra engednek következtetni, hogy amíg a városvezetés igyekezett a városi monopóliumokért harcba szállni, addig a céhek saját céljaikért lobbyszáltak a parlamentben. Ez arra utal, hogy Henrik uralkodásának második felében a céhek megosztására irányuló taktikája sikeres volt. A megosztó lépések közé sorolható – a szabóknak adott kiváltságlevélén túl – az a gyapjúnyíróknak kedvező törvény, mely eltörölte a korábbi maximálbéreket, valamint az ónműveseknek kedvező, a vándor ónművesek működését korlátozó 1503-as parlamenti törvény. Ezeket a rövid-árusok egyesítése és a szabók kiváltságlevele után a gyapjúnyíró és az ónműves céhek felé tett újabb gesztusokként értékelhetjük.⁸⁶ Ugyanakkor a parlament egyik 1503-as törvénye a londoni városvezetést újabb privilégiumától fosztotta meg. Eszerint a céhek szabályzatainak jóváhagyását, a polgármester és a városatyák hatásköréből azt kivéve, a főkancellárra bízta, továbbá biztosította a céhek fellebbezési jogát a királyi bíróságoknál. Amint azt már korábban láttuk, a városatyák hatalmának sarokkövét jelentette, hogy – a céhek fellebbezési jogát is megtagadva – maguk döntöttek a városi termelést és kereskedelmet meghatározó céhszabályzatok módosításáról. További konfliktusforrást jelentett Henrik fokozatosan szigorodó vámpolitikája, mely erősen sértette a londoni kereskedők érdekeit. A vámtételek kedvező megváltoztatására azonban a parlamenti petíciók ellenére nem került sor, így a nagyrészt kereskedőkből álló városvezetés újabb fortéllyal élt. A király kegyeltjeinek számító szabók vezetésével küldött bizottságot az udvarba, hogy az kieszközölje a vámok csökkentését, de így sem tudott eredményt elérni.⁸⁷

Henrik számolt a londoni városvezetők ellenállásával, feltehetőleg ezért is igyekezett néhány céhet privilégiumok révén maga mellé állítani. Az uralkodása során megerősített céhkiváltságok elsősorban olyan céheket juttattak kedvezményezett helyzetbe, amelyek nem tekinthetők a londoni városvezetésen belül hangadóknak: a szabókén kívül VII. Henrik az alul-, vagy nem reprezentált ónművesek, borkereskedők, gyapjúnyírók, pékek, halnagykereskedők és serfőzők céhének privilégiumait erősítette meg. A városvezetés megosztásának is tekinthetjük, hogy a rövidárkereskedőkön és szabókon kívül az aranyművesek is új kiváltságlevelet kaptak. Az aranyművesek esetében azonban a királyi udvart ékszerekkel ellátó Sir John Shaa és Sir Barthalomew Read aranyműves céhvezetők közvetlen befolyása is érvényesült. A céhek és a városvezetés megosztásán túl az új törvénnyel egyi dőben Henrik egyrészt megerősítette a londoni kereskedők Hanza felett állását, másrészt elismerte London helyi vámszedési jogát.⁸⁸ Mindkettő fontos volt London számára, ám a londoni vezetők presztízsjén ejtett csorbát nem ellensúlyozhatta. Ezután a városve-

zetők még fokozottabb szigorral léptek fel a privilégizált céhek, illetve a rivális idegenek ellen. Még a francia követ is panaszt tett a királyi udvarban kereskedői londoni háborgatása ügyében.⁸⁹ Sőt a városatyák – korábbi politikájukkal ellentétben – már a gabonaárfelhajtó gabonafelvásárlást és raktározást sem mindig tiltották. A londoni ellenállás tehát nemcsak a korábban is vitatott, idegenekkel való együttélés, hanem az ellátás területén is jelentkezett. Ez pedig a diplomáciai kapcsolatokon túl a belső rendet is veszélyeztette. VII. Henrik 1505. július 6-i levelében – talán éppen ezért – egy megbékélési gesztusnak is felfogható ajánlatot tett a város számára.⁹⁰ Azt javasolta, hogy élete hátralevő részében és halála után a libériás céhek vegyenek részt az évente érte mondott misén új westminsteri kápolnájában. A polgármester által ismertetett ajánlatot azonban csak a szabók, a bórdíszművesek, rövidárusok, sőtartókészítők, borkereskedők és gyapjúnírók céhe fogadta el,⁹¹ vagyis azok a céhek, melyek kiváltságait Henrik megerősítette, vagy amelyek kérésének eleget téve rájuk nézve kedvező rendeleteket hozott. 1505 őszén Henrik – feltehetőleg a célból, hogy pozícióját a londoni vezetésben erősítse – újból beavatkozott a londoni választásokba, ezúttal William Fitzwilliams-et, egy újabb szabót, javasolva seriffnek.⁹² Érdekesen reagált a városvezetés: felajánlotta Fitzwilliamsnek és a városi vezetésben szintén fontos szerepet betöltő Steven Jenyns-nak, hogy ingyenesen lépjenek át a szabóktól bármelyik másik céhbe.⁹³ A városatyák tekintélycsökkenését Gabriel Pennel, londoni gentleman pere is illusztrálhatja. Pennelt azért fogta perbe a londoni városatyák bírósága, mert a polgármester felette gyakorolt hatalmát kétségbe vonta. Pennel csak a király ítéletét fogadta el, azt állítva, hogy ha kétszáz fontot adna Londonnak, akkor „mindenki térden csúszna előtte”.⁹⁴ A polgármester természetesen Pennelt börtönbe záratta, további sorsáról pedig nem tudunk. A történet azonban nemcsak a hivatalok korrupsztát illusztrálja, hanem azt is, hogy a városvezetói hatalom VII. Henrik uralkodásának végére meggyengült, a királlyal szembeni alárendeltsége pedig egyre nyilvánvalóbbá vált.

Érthető, hogy az utolsó parlament alatti sikertelen lobbyzás, illetve a királyra gyakorolt sikertelen nyomásgyakorlás után a londoni vezetők más módszerrel próbálkoztak: a szigorú kötelezvényeiről, eljárásairól és megvesztegethetőségéről hírhedtté vált Edmund Dudley személyén keresztül próbálták befolyásukat érvényesíteni. Dudley a király bizalmasa és akaratának szigorú végrehajtója volt, így az ő megnyerését a londoniak fontos stratégiai lépésnek tekintették. Egyrészt ingyenesen felvették őt és titkárát a textilkereskedők céhébe, másrészt a város „tanácsaiért” évi tíz fontos fizetést szavazott meg számára.⁹⁵ Ez az összeg egy vezető londoni tisztviselő éves fizetésének felelt meg. Mit vártak Dudley-től cserébe? Egyrészt konkrét esetekben tanácsot és segítséget: például akkor, amikor az aranyműves céh a westminsteri – az egyház mendékjoga alá tartozó – területen is minőség-ellenőrzést akart végezni.⁹⁶ (Tanácsát és közbenjárását természetesen külön is megfizették, a céhek fogadásainak pedig díszvendégként látták vendégül.) Másrészt a városatyák a király szándékainak kifürkészését kérték tőle. Cserébe példátlan engedményt tettek: Dudley – első magánszemélyként – rákapcsolhatta londoni házát a központi vízvezetékre, és azt bármikor használhatta, ha a várost nem fenyegette nagyobb vízhiány.⁹⁷ Dudley kiváltságai arra utalnak, hogy Henrik uralkodásának utolsó néhány évében a király bizalmasa valóban közvetítő szerepet

tölthetett be London és az udvar között. Mennyire javították Dudley engedményei London helyzetét? Pontos válasz erre nem adható, de az a tény, hogy Henrik 1507-ben ismét beavatkozott a londoni polgármester-választásba Steven Jenyns szabó jelölésével,⁹⁸ arra utal, hogy – lényegi kérdésekben legalábbis – Dudley sem tudott segíteni a városnak. VII. Henrik egymás után indított pert – mulasztásért és korruptségért – londoni seriffek és városatyák ellen a Csillagkamarában: 1507-ben Thomas Kneseworthöt, halkereskedőt, volt seriffet és polgármestert, illetve Sir William Capellt, textilkereskedőt és volt polgármestert fogta perbe, akiket a bíróság végül jövőbeli „jó magaviseletük” zálogaként többszáz font értékű váltó aláírására kötelezett.⁹⁹ Ráadásul 1507 októberében Henrik Middlesex megyei esküdteket és bírakat bízott meg londoni ügyekben való kihallgatással és ítélezéssel, mellyel a városi kiváltságokat újból nyíltan és súlyosan megsértette.¹⁰⁰

1507 után a londoni városvezetők szándékai nem ismertek, mivel a fennmaradt jegyzőkönyvek elsősorban a városi titoktartásra fektettek hangsúlyt: a Városatyák ülésén elhangzottak titkos kezelésére, az ülésterem ajtajának megvastagítására, a jegyzőkönyvek és londoni okiratok szigorú elzárására hozott rendeletek mind ezt erősítik meg.¹⁰¹ Kérdés, hogy a titkolózás mennyiben takart ellenséges szándékokat a londoniak részéről, illetve mennyiben volt az a küzdelemben való meghátrálásuk jele. VII. Henrik uralkodásának második felében, befolyásuk csökkenésével egy időben a londoniak Dudley-n kívül más fontos személyeket, tisztviselőket is megkerestek. 1495-ben a textilkereskedők meghívták vacsorára a főkamarást, hogy kikérjék véleményét a textilreform ügyében beadandó petíciójukról. Nem sokkal a vacsora után – a textilkereskedők számlakönyveinek tanúsága szerint – egy hordó drága francia bort is küldtek a főkamarásnak, majd Hubert királyi főügyésszel konzultáltak a petícióról, sőt a francia titkár véleményét is kikérték.¹⁰² Ez utóbbi tény a szükséges jogi konzultációkon túli intenzív lobbyzásra utal, hiszen a francia külügyekkel foglalkozó titkárnak a belső, gazdasági törvénykezéshez amúgy nem sok köze volt. Mint korábban már láttuk, az udvari személyes kapcsolatokon kívül a céhek és a városvezetők gyakran diplomáciai és katonai téren is igyekeztek befolyásukat növelni. A cornwalli 1497. évi adóházadáskor London önként, saját költségén küldött katonákat annak leverésére, mely során egyes céhek (lásd textilkereskedők) különösen jeleskedtek. Ebben persze – a Henrik felé tett gesztuson túl – szerepet játszott a londoniak korábban már többször hangsúlyozott rendfenntartó szándéka is. London messzeemenőig kitett magáért Aragóniai Katalin fogadásakor is, illetve bármely esetben, ha követeket kellett vendégül látni. Ez részben elemi érdeke is volt, hiszen London nem csak az aktív, békés, kereskedelmet ösztönző, piacszerző diplomáciában volt érdekelt, de ezáltal tekintélyét is növelhette.

A céheknek befolyásolási lehetőséget biztosított a tagságukkal történő „kereskedés” is. Mivel a megváltás a céhtagság hagyományos elnyerésénél jóval praktikusabb, egyszerűbb és olcsóbb útja volt, ezért ennek növekvő alkalmazása a 15. század végén a lobbyszás egyik fő eszközévé vált. Amíg a textilkereskedők céhének tagságát 1475 és 1493 között mindössze huszonheten nyerték el megváltással, addig ez a szám 1493 és 1507 között százhuszonhétre emelkedett. Az új tagok közül harmincegynek semmi köze nem volt a textilkereskedelemhez. (Köztük találjuk az egyik királyi tanácsos,

Thomas Sutton és a király udvari étékfogómasterének, Nicholas Hurltonnak a nevét is!¹⁰³). Áruklodó tény az, hogy 1503-1504 során, a szabók kiváltságlevélének visszavonásáért történő erőfeszítések évében kiugróan sok, huszonhét új tagot vettek fel megváltással. Ez a tanonckodás révén elnyert átlagosan évi tíz-tizennégy új céhtag számának kétszerese volt. A megváltások számának emelkedését más céheknél is megfigyelhetjük, többek közt a kereskedők céhénél is, de itt a megváltást ritkábban alkalmazták, mert a kiváltságos helyzetben levő kereskedők féltékenyen őrködtek monopóliumaik felett, így azt létszámnöveléssel sem akarták veszélyeztetni. Így fordulhatott az elő, hogy a kancellár titkáranak, Peksall-nak megváltását és felvételét a kereskedők 1504-ben megtagadták.¹⁰⁴ Az ügy hátterében – a kereskedők növekvő öntudatán túl – persze az udvarral kiobbant konfliktus, a vámtarifa emelése állt. A megváltott céhtagok nagyobb része valamilyen tisztviselő, többnyire jogász, udvaronc, esetleg vidéki földbirtokos volt, akik nem elsősorban a kereskedelembe, még kevésbé a kézművességbe akartak bekapcsolódni. Céhtagságukra többnyire ingatlan-szerzéshez, esetleg politikai befolyásuk növeléséhez volt szükségük. A céhek azonban új, kedvezményezett tagjaiktól sokféle segítséget vártak. Gyakorlatilag minden, a céh életét érintő területen kikérték tanácsukat, azaz elvárták befolyásuk latba vetését, mint például a fent említett külkereskedelmi szerződések és engedélyek, kereskedelmi korlátozások feloldása, minőség-, súly- és méretellenőrzés, valamint monopóliumaik biztosítása területén.

A 15. század végén a fokozott haszon- és monopóliumszerzés idején a már említett idegenek (nem londoni szabad polgárok) és külföldiek elleni fellépés a londoni lobbyk egyik fő célja volt. Példa erre a londoni és az idegen pékek közti monopóliumharc. A londoni fehér-, illetve barnapékek egyaránt rendszeresen petíciókkal fordultak a londoni polgármesterhez és városatyához az idegen, a Temze túlsó oldalán, Southwarkban élő pékek londoni árusításának tilalmaért. A londoni városvezetők eleinte azonban a városi kenyérellátás egyenletessége és biztonsága érdekében engedélyezték az idegen pékek működését. A southwarki pékek így székéren hordták a kenyeret Londonba, ahol déli 12 óráig árusíthattak. A londoni pékek, hogy ezt megakadályozzák, visszaállították a polgármester korábban bevett, évi 40 shillinges járandóságát, emellett pedig rendszeres ajándékokkal is keresték a városvezetők kegyeit.¹⁰⁵ A pénzen kívül, – számlakönyveik tanúsága szerint – rendszeresen bort, cseresznyét és hattyúkat küldtek a városvezetőknek, illetve egy cheapside-i fogadóban ivászatot láttak vendégül a londoni kancellárt, hogy petíciójuk megfogalmazása előtt „tanácsát” kérjék.¹⁰⁶ A királyi udvarhoz 1493-ban beadott, idegen pékek elleni petíciójukban azok kitiltását az általuk alkalmazott, nem szabályos súlyok használatával indokolták.¹⁰⁷ Mégis csak 1496-ban, az embargó és a trónkövetelők veszélyének elmúltával, a külső és belső rend megszilárdulásával egy időben sikerült elérniük, hogy az idegen pékek áruikat székér helyett csak hátslovon, azaz kisebb mennyiségben hozhatták Londonba.¹⁰⁸ Amíg a bel- és külpolitikai feszültségek idején a lakosság ellátása elsőrendű feladat volt, és ez semmilyen korlátozást nem tűrt, addig 1496 után megfelelő londoni ellátás esetén a városvezetők az idegen pékek mozgásterét fokozatosan szűkítették. A kitiltással dacoló szívós idegenek azonban ekkor szolgálataikat, illetve asszonyaikat küldték Londonba, hiszen azok esetleges börtönbe vetése esetén a southwarki sütőde nem állt le. Az idegen pékek árusítá-

sát tehát hosszas lobbyzás után a londoniaknak ugyan sikerült korlátozni, de őket Londonból végleg kitiltani nem tudták.

A lobbyzás további bevett módszerei közé tartozott, hogy a céhek a királytól kiváltságleveleket vásároltak, vagy a már meglevőket bizonyos pénzösszegek fejében – az aranyművesek 300 márka, illetve az ónművesek ennél jóval kisebb, 60 márka körüli összeg ellenében – megerősítették.¹⁰⁹ Az ónművesek ezt az összeget további rendszeres „szívességekkel” egészítették ki, így az 1492-ben győztes francia hadjáratáról hazatérő király ünnepi fogadására három fontot költöttek. Többször állítottak a királynak katonát is, s ez egyedül 1504-ben hét font két shillingjükkbe került, miközben mindvégig széleskörű súly- és minőségellenőrzéseket végeztek, melyek során az elkobzott hibás áruk felét – a szokásokkal ellentétben – a királynak, nem pedig a polgármesternek szolgáltatták be.¹¹⁰ Más céhek különengedélyeket vásároltak egy törvény, rendelet alóli felmentés érdekében. Ilyen volt például a szabók és textilkereskedők egyenként húsz-húsz fontos, egy-egy alkalomra szóló engedélye, amely lehetővé tette, hogy régebben készült textíliákat exportálhassanak.¹¹¹ További befolyáshoz juthattak, ha a királytól vagy más befolyásos személytől jó pénzért házat vagy ingatlant vettek bérbe mint például az ónművesek, akik az Old Jewry kerületben a piaci értéket meghaladó összegért, nyolc fontért bérelték ki VII. Henrik egyik házát,¹¹² vagy azoknak saját ingatlanaikat áron alul adták bérbe. A kereskedők például Matthew Philip városatya részére 1488-ban áron alul, évi öt font tizenegy shillingért adták bérbe egyik házukat. Mindez természetesen nem jelentett nagyobb anyagi áldozatot, hiszen a kereskedők évi 270 font ingatlanbevéttel rendelkeztek, és bizonyára a városatya kedvezménye sem volt pusztán kidobott pénz.¹¹³ A lobbyzás egy másik gyakori eszköze az volt, hogy egy céh valamely befolyásos tisztviselő részére kedvező feltételekkel adott pénzt kölcsön. A módszer kockázatát azonban a fűszerkereskedők esete illusztrálhatja, akik John Broke városatya részére 1497-ben egy évre kölcsönadott kétszáz fontjából Broke négy évvel később, 1501-re még mindig huszonöt fonttal tartozott.¹¹⁴ Ingatlanvásárláskor szintén ajánlatos volt valamelyik városi tisztviselő tanácsát kikérni, melyet gyakran fogadáson, italozáson vagy vacsorán próbáltak megszerezni. A vacsora mellett általában „tanácsadói” díjat is fizettek. A leggazdagabb és legtöbb ingatlant vásárló kereskedők céhe a londoni kamarás titkárának, Thomas Green-nek Richard Haddon házának megvásárlásakor három font négy shillinget fizetett ki „tanácsáért”,¹¹⁵ míg az aranyművesek a polgármester titkárának, Mr Hale-nek négy fontot fizettek a Paddasley birtok jogi helyzetében adott „tanácsáért”.¹¹⁶ E tanácsadói díjak egyben az ügyintézők megvesztegetései és így az ingatlanok megszerzésének előkészítései voltak. Mindez azonban – mint láttuk – együtt is elégtelennek bizonyult, amikor VII. Henrik a trónkövetelő és egyéb lázadások semlegesítése után következetes centralizációs politikába kezdett, ami a londoni érdekek figyelmen kívül hagyásával, illetve keresztvezésével a város és a király kapcsolatának fokozatos megromlásához vezetett. A fordulópontnak tekinthető 1503. évi szabó kiváltságlevél a város egységes fellépését és minden befolyásának latba vetését eredményezte ugyan, de a békés bel- és külpolitika gyümölcseinek tekinthető prosperáló ország és fizetőképes uralkodó már sem a londoni kölcsönökre és segélyekre, sem pedig a rendfenntartás során korábban kulcsszerepet játszó londoni törvényvégrehajtásra, lojalításra

és katonákra nem volt rászorulva. London aduit elvesztve, lobbyjai kudarca után 1507 és 1509 között visszavonult, és feltehetőleg Henrik halálát várta.

1509 áprilisában, VII. Henrik halálhírének hallatán megkezdődtek a temetés és ezzel egy időben az új uralkodó, VIII. Henrik szokásos londoni fogadásának előkészületei. A céhek temetésre szánt költségvetései azonban nem utalnak az első Tudor uralkodó iránti tiszteletre. VII. Henrik uralkodásának, békés kül- és gazdaságpolitikájának egyik fő kedvezményezett rétege, a kereskedők céhe ugyanis temetésére mindössze huszonhat shillinget költött.¹¹⁷ Ezt természetesen pénzügyi helyzetük nem indokolta, és a kisebb céhek kiadásaival való összehasonlítás (a pékek 37 shillinget, a serfőzők 4 font 4 shillinget, míg a vasművesek 39 shillinget költöttek Henrik temetésére számlakönyveik szerint!¹¹⁸) is a kereskedők VII. Henrikkel szemben érzett ellenszenvére, illetve pragmatizmusára utal. Ez utóbbi szerint ugyanis mindig fontosabb előre tekinteni, mint hátra. Így a temetési költségekkel egy időben London megkezdte az új Tudor király részére a szokásos ezer márkás ajándék összegyűjtését.

VII. Henrik hatalomra kerülését London támogatta, hiszen a Rózsák Háborújának lezárása és a gazdasági-kereskedelmi fellendülés elemi érdeke volt. Az első Tudor király azonban uralkodása második felében erős közponztosító politikát folytatott, mely a korábbi kölcsönös rendfenntartó érdekek háttérbe szorulásával egy időben az ugyancsak politikai hatalomra törekvő várossal való összeütközésekhez vezetett. London mind intenzívebb lobbyzása sem bizonyult eredményesnek Henrik céheket megosztó, parlamentet mellőző és abszolutisztikus eszközöket alkalmazó törekvéseivel szemben. Így a város abban reménykedhetett, hogy az ország életében mind fontosabbá váló gazdasági szerepét az új uralkodó alatt politikai befolyásra váltja. A londoniaknak azonban hamarosan csatlakozniuk kellett várakozásaikat illetően. Az új uralkodó trónralépésével ugyanis nem következett be jelentős változás a Londonnal kapcsolatos politikában. Mi több, VIII. Henrik – harcias külpolitikája következtében – fokozottabb mértékben vette igénybe a város anyagi erőforrásait. Ékesen illusztrálja ezt az a tény, hogy már az első franciák elleni háborúja alkalmával – VII. Henrik alatt precedens nélküli módon – 20 000 fontos kényszerkölcsönt vetett ki Londonra, melyből egyedül – az új királytól legjobbat remélő – textilkereskedőknek 2465 fontot kellett kölcsönadniuk.¹¹⁹

Jegyzetek

1. Pollard, A. F.: *The Reign of Henry VII.* London, 1913. Vol. 2. 217.
2. Brigden, S.: *London and the Reformation.* London, 1989. 112.
3. Unwin, G.: *Gilds and Companies.* London, 1908. 44.
4. Beier, A.–Finlay, R.: *The Making of the Metropolis.* London, 1986. 14.
5. Thrupp, S.: *Aliens in and around London.* In: Jones, P. E.: *Studies in London History.* London, 1969. 132.
6. Welch, C.: *History of the Worshipful Company of the Pewterers'.* London, 1902. Vol. 1. 66.

7. E változás összefüggésben állhatott – az oligarchikus törekvéseken kívül – a városi rendfenntartás céljával is, mert 1489-ben az Alsóház által beterjesztett petíciók közt találjuk Northampton és Leicester város kérelmét a hasonló módon történő polgármesterválasztásra, amit a választásra korábban összesereglett nagy tömeg veszélyével indokoltak. A tömegek távoltartása tehát jó ürügyet szolgáltatott a városvezetőknek, hogy hatalmukat tovább növeljék. Rotuli Parliamentum. London, 1898. Vol. 6. 431. (a továbbiakban: Rot. Parl.)
8. Lyell, L.–Watney, F. D.: Acts of Court of The Mercers' Company. London, 1936. 220. (a továbbiakban: Lyell–Watney)
9. The Pewterers' Wardens Accounts fo. 87. (a továbbiakban: Pewterers' W. A.), The Guildhall Library, London
10. Lyell–Watney. 198.
11. The Drapers' Wardens Accounts fo. 61. (a továbbiakban: Drapers' W. A.), The Drapers' Hall, London
12. Hogy a belső rendet a korai Tudor uralkodók alatt valójában mekkora veszély fenyegette, arról a történészek véleménye meglehetősen eltér: Steven Rappaport *Worlds within Worlds* című könyvében (Cambridge, 1989. 10.) a londoni lakosság kétharmadát ahhoz a középréteghez sorolja, mely nem rendelkezett ugyan politikai befolyással, de a rendet sem fenyegette. Ezzel szemben Ian Archer *Pursuit of Stability* című könyvében (Cambridge, 1991. 33.) e réteg stabilitását megkérdőjelezi, és azzal érvel, hogy a londoni vezetők a veszély miatt keresték a kompromisszumokat az udvarral Bosworth után.
13. Lord Lovell volt az első, aki VII. Henrik uralkodása alatt felkarolta a yorkisták ügyét és Henrik megbuktatására felkelést szervezett 1486-ban. Másodszor, 1486-1487-ben Lambert Simnel követelte magának a hatalmat, majd 1492 és 1497 között Perkin Warbeck kiáltotta ki magát Anglia legitim királyának.
14. Journal of the Common Council. Vol. 9. fo. 53 (a továbbiakban: J. C. C.), The Guildhall Library, London
15. J. C. C. Vol. 9. fo. 55.
16. J. C. C. Vol. 9. fo. 84/h.
17. A kivitt és behozott áruk tonna, illetve font utáni vámtételei. Rot. Parl. Vol. 6. 268.
18. Barron, C.: London and Parliaments in the Lancastrian Period. In: Parliamentary History, 1990. 350. (a továbbiakban: Barron)
19. Barron. 348.
20. Amíg a 15. század közepén csupán 250 angol földbirtokos jövedelme érte el – bevallásaik alapján – az évi száz fontot, addig egyes londoni jelöltek 200 márka, azaz 66 font körüli összegeket ajánlottak fel a tisztség alóli, két-három évre szóló felmentésért. Például 1495-ben William Bull, szabó, száz márkáért nyert felmentést a scriffség alól, míg 1498-ban Henry Cote kétszáz márkát áldozott, hogy ne válasszák meg városatyának. Kingsford, C. L.: The Great Chronicle of London. London, 1905. 206. (a továbbiakban: Kingsford)
21. Barron. 355.
22. J. C. C. Vol. 9. fo. 111.
23. The Letter Books of London. Vol. L. 256. (a továbbiakban: L. B.), The Guildhall Library, London
24. L. B. Vol. L. 262.
25. L. B. Vol. L. 239.
26. J. C. C. Vol. 9. fo. 161.
27. The Goldsmiths' Wardens Accounts. Book A. fo. 278. (a továbbiakban: Goldsmiths' W. A.), The Goldsmiths' Hall, London
28. L. B. Vol. L. 240.

-
29. Luders, E.: The Statutes of the Realm. London, 1828. 1487. c. 6., 1487. c. 7., 1487. c. 8. (a továbbiakban: Statutes.)
 30. J. C. C. Vol. 9. fo. 133.
 31. Statutes. 1485. c. 2.
 32. Statutes. 1485. c. 10.
 33. L. B. Vol. L. 251.
 34. Acts of Court of Aldermen. Rep. 1. fo. 63. (a továbbiakban: A. C. A.), The Bodleian Library, Oxford
 35. Statutes. 1489. c. 8.
 36. Statutes. 1489. c. 11.
 37. Materials for the Reign of Henry VII. London, 1889. Vol. 2. 377. (a továbbiakban: Mat. H VII.)
 38. Lyell–Watney. 214.
 39. J. C. C. Vol. 9. fo. 251/h.
 40. Tudor Royal Proclamations. 22. (a továbbiakban: T. R. P.), The Bodleian Library, Oxford
 41. Statutes. 1491. c. 3.
 42. Pewterers' W. A. fo. 93.
 43. L. B. Vol. L. 233.
 44. L. B. Vol. L. 253.
 45. Lyell–Watney. 580.
 46. Kingsford. 249.
 47. Lyell–Watney. 217.
 48. Lyell–Watney. 221.
 49. L. B. Vol. L. 257.
 50. Kingsford. 248.
 51. Lyell–Watney. 145.
 52. Érdemes megjegyezni, hogy megszervezésében, fenntartásában és pénzelésében a textilkereskedők önként vállalták a fő szerepet. Felmerülhet a kérdés, vajon miért vették a vállukra ezeket a terheket? Válasszal szolgálhat e kérdésre az a tény, hogy a textilkereskedők ekkoriban szerkesztették a textilkereskedelem korlátozásának visszavonását célzó parlamenti petíciójukat. J. C. C. Vol. 10. fo. 14.
 53. Drapers' W. A. fo. 58.
 54. Lyell–Watney. 590.
 55. Lyell–Watney. 589.
 56. Lyell–Watney. 588.
 57. Lyell–Watney. 594.
 58. Statutes. 1495. c. 23.
 59. Drapers' W. A. fo. 63.
 60. Lambert, J. J.: Records of the Skinners'. London, 1933. 115.
 61. Statutes. 1496. c. 6.
 62. Kingsford. 212.
 63. A VII. Henrik alatt megválasztott londoni polgármesterek és városatyák végrendeleteinek tanulmányozásakor kiderül, hogy elsősorban a kereskedők céhének tagjai közül kikerülők ingatlanaik mellett hatalmas, több száz, később több ezer fontot is meghaladó vagyontagok hagytak hátra. Az 1489-90-ben polgármesterként
-

szolgáló John Matthew kereskedő például 1498-ban az ország minden táján – Croydon, Sybnam, Berking, Heston és természetesen London – fekvő ingatlanain és ékszerein, illetve aranytárgyain túl négy unokájára négyszáz font készpénzt hagyott, s többek közt száz fontot osztatott szét a kerületében élő szegények között. Probatum of Wills at the Court of Canterbury. The Public Records' Office, London 11/11. fo. 237/h.

64. A. C. A. Rep. 1. fo. 34.

65. Kingsford. 288.

66. Select Cases of the Star Chamber Vol. 1. 71. In: Selden Society. Vol. 16. The Bodleian Library, Oxford

67. A. C. A. Rep. 1. fo. 88/h; fo. 91.

68. A. C. A. Rep. 1. fo. 56.

69. Hatcher, J.–Baker, T. C.: A History of the British Pewter. London, 1974. 52.

70. A. C. A. Rep. 1. fo. 12.

71. A. C. A. Rep. 1. fo. 6.

72. Drapers' W. A. fo. 77.

73. A. C. A. Rep. 1. fo. 112.

74. A. C. A. Rep. 1. fo. 88/h.

75. A. C. A. Rep. 1. fo. 114.

76. A. C. A. Rep. 1. fo. 133/h.

77. A. C. A. Rep. 1. fo. 127.

78. A. C. A. Rep. 1. fo. 129.

79. A. C. A. Rep. 1. fo. 130/h.

80. A. C. A. Rep. 1. fo. 131.

81. A. C. A. Rep. 1. fo. 135.

82. A. C. A. Rep. 1. fo. 148.

83. A. C. A. Rep. 1. fo. 148/h. Felmerülhet itt a kérdés, hogy miért ábrázolják Henriket a korabeli krónikák – és ezért a szakirodalom többsége harácsoló királyként – ha a kétezzer-ötszáz márkás ajándékra nem tartott igényt. Vajon nem a csalódott londoniak alkalmazásában álló londoni Nagy Krónika írója vagy a szabók fő riválisa, kartájuk fő kárvallottja, a textilkereskedő céh egyik vezetője, Fabian által írott krónika játszott-e szerepet VII. Henrik későbbi harácsoló, zsarnok képének kialakulásában?

84. A. C. A. Rep. 1. fo. 149.

85. Pewterers' W. A. fo. 146; Brewers' W. A. fo. 17. The Guildhall Library, London

86. Statutes. 1503. c. 17; 1503. c. 6.

87. A. C. A. Rep. 1. fo. 20/h.

88. Statutes. 1503. c. 30; 1503. c. 36.

89. Mat. H VII. Vol. 2. 247.

90. A. C. A. Rep. 2. fo. 11.

91. A. C. A. Rep. 2. fo. 12.

92. A. C. A. Rep. 2. fo. 12/h.

93. A. C. A. Rep. 2. fo. 13.

94. A. C. A. Rep. 2. fo. 14.

95. A. C. A. Rep. 2. fo. 34.

96. Goldsmiths' W. A. fo. 445.

97. A. C. A. Rep. 2. fo. 36.
98. A. C. A. Rep. 2. fo. 12.
99. Kingsford. 261.
100. A. C. A. Rep. 2. fo. 50.
101. J. C. C. Vol. 11. fo. 11.
102. Drapers' W. A. fo. 74/h.
103. Johnson, A. J.: The History of the Drapers' Company. London, 1914–1922. Vol. 2. 144, 160. (a továbbiakban: Johnson)
104. Lyell–Watney. 269.
105. Bakers' W. A. fo. 33. The Guildhall Library, London
106. Bakers' W. A. fo. 35.
107. Bakers' W. A. fo. 36.
108. L. B. Vol. L. fo. 298.
109. Goldsmiths' W. A. fo. 329; Pewterers' W. A. fo. 150; Drapers' W. A. fo. 74/h.
110. Drapers' W. A. fo. 148/h.
111. Lyell–Watney. 269.
112. Pewterers' W. A. fo. 149.
113. Mercers' W. A. Vol. 1. fo. 169. The Mercers' Hall, London
114. Grocers' W. A. fo. 87; fo. 94. The Guildhall Library, London
115. Mercers' W. A. Vol. 2. fo. 38.
116. The Goldsmiths' Court Minute Book. Vol. B. fo. 21. The Goldsmiths' Hall, London
117. Mercers' W. A. Vol. 2. fo. 53.
118. Bakers' W. A. fo. 47/h; Brewers' W. A. fo. 66/h; Ironmongers' W. A. fo. 95/h. The Guildhall Library, London
119. Johnson. Vol. 2. 268.

ANDREA VELICH

Henry VII. und die Londoner Lobbys

Die Beziehung zwischen Henry VII., dem ersten Herrscher aus dem Hause Tudor, und der städtischen Magistratur von London veränderte sich zwischen 1485 und 1509 stufenweise.

Nachdem Henry an die Macht gekommen war, war er um eine gute Beziehung mit der jährlich neugewählten Magistratur, die aus den Vorsitzenden der zwölf sog. Livreenzünften bestand, bemüht. So der König wie auch die Stadt waren gegenseitig an der Festigung der Landes- und Stadtordnung, an der Niederwerfung der Thronbewerber und der Aufstände sowie an den lebhaften und friedlichen diplomatischen Kontakten als Vorbedingung des Überseehandels interessiert. Die Mehrheit der Magistraturmitglieder war – als Zunftmitglieder bzw. Mitglieder der Handelsgesellschaften Stapler oder Merchant Adventurer – selbst am Handel beteiligt und daher auch an der Vorbeugung gegen die ihre Macht gefährdenden Unzufriedenheiten (wie Hungernot und Steueraufstände) interessiert. Durch die Dominanz dieser gemeinsamen Interessen bestand zwischen Henry VII. und London bis 1497 eine relative

Harmonie, nachdem aber die Gefahr durch die Thronbewerber vorüber gewesen war, drangen immer mehr die gegensätzlichen Wirtschaftsinteressen des Hofes und der Stadt in den Vordergrund. Henrys anfangs neutrale oder London begünstigende protektionistische Wirtschaftspolitik wurde mehr und mehr durch eine Wirtschaftspolitik abgelöst, die gegen die Monopolwirtschaft gerichtet war und die nach der Errichtung eines einheitlichen Nationalmarktes strebte. Dies verletzte wiederum Londons kurzfristige, am Profit orientierte Interessen.

Parallel zur Konsolidierung der inneren Ordnung und zum Wirtschafts- und Handelsaufschwung strebten sowohl der König als auch die Londoner Magistratur nach größerer Macht, Henry Zentralisationsbestrebungen stießen immer öfter mit den Interessen der Londoner zusammen.

Nach 1496–97 wurde die anfängliche Zusammenarbeit von immer intensiveren politischen Auseinandersetzungen abgelöst, bei denen die Londoner eine stärkere Lobby-Politik betrieben als je. Henry war aber, nun in einer gesicherten Machtposition, weder auf die Loyalität der Londoner den Thronbewerbern gegenüber noch auf ihre finanzielle Unterstützung angewiesen, er suchte immer weniger die Gunst der Magistratur und mischte sich oft in die Angelegenheiten der Stadt ein.

Nach 1503 berief Henry nicht einmal mehr das Parlament ein, daher konnten die Londoner nur noch am Hof ihre Lobby-Politik betreiben und mit dem König feilschen. Nach ihren vergeblichen Versuchen blieb ihnen nichts weiter übrig, als auf Henrys VII. Tod und auf einen neuen Herrscher zu warten.

ANDREA VELICH

London Lobbys and Henry VII

The relationship of Henry VII and London governors was deteriorating during the reign of the first Tudor monarch (1485–1509). Before 1497 the main line of Henry VII's policy to establish peace and order in England by overcoming pretenders and rebellions and to expand overseas trade by peaceful foreign policy served London interests. That is why they were willing to cooperate with the new monarch and give him financial assistance in return for keeping up commercial and other London privileges. However, as soon as external and internal threats to his throne ceased to exist and solvency was achieved by a new stringent financial policy, Henry no longer needed London loans and cooperation to preserve his throne. As part of his national economic and social policy Henry's harsher economic legislation hurt London privileges and monopolies. Moreover, he interfered with London elections as well. This happened in a period when London governors, mostly merchants themselves enjoying the benefits of a new trade boom due to Henry's consistent measures were seeking further independence and privileges. Therefore Henry VII's centralisation came into conflict with London governors' efforts to increase their liberty. Henry, to overcome London resistance, employed all the means from accepting the Taylors' livery to divide prominent livery companies to fining London mayors. Although London kept lobbying by various means at all places, they could not influence the king any more. For Londoners there was one thing left: to look forward to Henry VII's death and to the succession of his heir, Henry VIII.

BORUS GYÖRGY

Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén

A felületes szemlélő számára úgy tűnhet, hogy a 18. századi Anglia politikai rendszere nem sokban különbözött a maitól, hiszen mindazok az intézmények, amelyek ma a politikai élet kereteit alkotják, már a 18. században is léteztek. Így – természetesen – már működött az alsóházból (*House of Commons*) és felsőházból (*House of Lords*) álló parlament, volt uralkodó, kormány és miniszterelnök, valamint két párt, a whigek és a toryk. Anglia akkori alkotmányos berendezkedése azonban csak látszólag és külsőségeiben hasonlított a maihoz. A 18. század politikai rendszere a „dicsőséges forradalom”-nak nevezett eseményeket követő törvénykezés eredményeképpen alakult ki. Az 1688–89-es évek történéseinek következményeit ugyanakkor Magyarországon gyakorta félreértik, azt gondolván, hogy 1689-ben a korábbi politikai rendszer egyszeriben megszűnt létezni. E tévhit szerint egy olyan új alkotmányos rendszer jött létre Angliában a „dicsőséges forradalom” nyomán, amelyben a végrehajtó hatalom (az uralkodó és miniszterei) az alsóháznak volt felelős, a parlament egésze pedig a választóknak, akiket a két nagy párt tagjai képviseltek az alsóházban.¹ Valójában azonban ez a rendszer nem pártokra épült (a mai értelemben vett pártokról a 18. században nem beszélhetünk), azaz nem a parlamenti választások győztes pártja határozta meg a miniszterelnök személyét és rajta keresztül a kormány összetételét. Továbbra is a király joga volt minisztereinek megválasztása, akik maguk mögött tudván az uralkodó bizalmát, megpróbálták különféle módszerek segítségével a képviselők többségének támogatását biztosítani, illetve megnyerni az alsóházban.²

Az 1689-es jogok törvénye (*Bill of Rights*) valóban jelentősen korlátozta az uralkodó hatalmát, de annyira nem, hogy az teljesen elveszítette volna korábbi politikai vezető szerepét. A törvények megalkotói nem forradalmárok voltak, akik a királyt minden hatalmától meg kívánták fosztani, hanem konzervatív gondolkodású emberek, akiket mindössze az a cél vezetett, hogy korrigálják II. Károly és II. Jakab „túlkapásait”. A dicsőséges forradalom győzelmével a parlament és az udvar közötti hatalmi harc tehát nem ért véget, csak sokkal kiegyenlítettebbé vált azáltal, hogy az uralkodót megfosztották bizonyos korábban élvezett jogaitól.³ A jogok törvénye megtiltotta a királynak, hogy a parlament hozzájárulása nélkül adót vessen ki, hadsereget tartson fenn, a törvény hatálya alól egyeseket felmentsen és törvényeket felfüggeszsen. Biztosította a parlament függetlenségét és a parlamenten belüli szólásszabadságot, valamint megtiltotta, hogy az uralkodó római katolikus vallású legyen, vagy ilyen vallású személlyel házasságot kössön. Később az 1701-es trónöröklési törvény (*Act of Settlement*) kizárta a katolikus II. Jakab egyenesági fiú leszármazottait a trónöröklésből, és a protestáns nőági Stuartokat jelölte ki örökösnek. A törvény kimondta, hogy ha III. Vilmos és Anna királynő örökös nélkül halnának meg, a trónt Zsófia, I. Jakab unokája örökölje, aki a hanno-

veri választófejedelem, a későbbi I. György felesége volt. A „hároméves“ törvény (*Triennial Act*) értelmében a parlament mandátuma nem szólhatott három évnél hosszabb időre, az új parlamentet pedig a régi feloszlatásától számított három éven belül össze kellett hívni. Valójában – mivel a költségvetésről csak a parlament dönthetett – az uralkodónak minden évben össze kellett hívnia azt. A koronázási eskü szövegébe egy új, jelentős mondat került, amelynek értelmében az uralkodó arra esküszik, hogy a parlamentben meghozott törvényeknek megfelelően fog kormányozni. A király hatalma tehát csökkent, de még mindig jelentős hatalmi jogkörrel rendelkezett – összehívhatta és feloszlathatta a parlamentet, megválaszthatta minisztereit, megvétőzhatta a törvényhozást⁴ –, és az udvar megmaradt hatalmi központnak a politikai hatalom új központja, a parlament mellett. Elméletileg az országot három politikai erő kormányozta – az uralkodó, a felsőház lordjai és az alsóház –, amelyek kölcsönösen ellensúlyozták és ellenőrizték egymást. A kortárs William Blackstone⁵ szerint az alkotmány tökéletes egyensúlyát az adta, hogy a király a törvényhozásban is részt vett. Ha ez nem lett volna így, vélte Blackstone, a törvényhozó hatalom fokozatosan a végrehajtó hatalmat is magához ragadta volna. Mivel a királynak joga volt a törvényjavaslatok elutasítására, a parlament nem csökkenthette a király hatalmát annak beleegyezése nélkül, új törvény pedig csak mindhárom politikai erő beleegyezésével születhetett.

A 18. század folyamán gyakorta hangoztatták az alkotmányos egyensúly fontosságát, és a parlamenti reformokat általában azon az alapon utasították el, hogy azok felborítanák ezt az egyensúlyt. Valójában ez az egyensúly nemigen létezett, mert a hatalmi ágak jogkörei nem voltak pontosan meghatározva, és a gyakorlatban meg kellett találni annak a módját, hogy a két hatalmi ág közötti összeütközés elkerülhető legyen.⁶ A király és a parlament két háza közötti hatalommegosztást bizonyos mértékig a „dicsőséges forradalmat“ követő törvényhozás szabályozta. Az nyilvánvalóvá vált, hogy az abszolút monarchia többé nem térhet vissza, és a király a parlament nélkül nem kormányozhat. Világos volt, mi az, amit a királynak nem volt joga megtenni. Sokkal kevésbé volt egyértelmű viszont, hogy mihez volt joga.⁷ A konfliktus lehetősége tehát benne rejtett ebben a rendszerben. A végrehajtó hatalom az uralkodó kezében volt, de az annak érvényesítéséhez szükséges eszközöket a parlament kellett, hogy biztosítsa. A király és a parlament közötti konfliktust részben azzal lehetett elkerülni, ha a király olyan minisztereket nevezett ki és olyan intézkedéseket hozott, amelyeket a parlament elfogadhatónak talált, azaz, az uralkodó elég gyakran arra kényszerült, hogy végső esetben a békeség és a közrend érdekében feladja eredeti szándékát, véleményét, akaratát. Mindez azonban önmagában nem volt elegendő a két hatalmi ág közötti harmonia biztosításához. Szükség volt egy, az alsóházban helyet foglaló nagy szónokra, aki képes volt megnyerni a képviselők többségét a király kormánya számára. Ez olyan feladat volt, amelyre csak kevesen voltak képesek. Sir Robert Walpole nevéhez fűződik ennek az új pozíciónak a megteremtése, amelyet hivatalosan a Király Alsóházbeli Miniszterének (*Minister for the King in the House of Commons*) neveztek. Ez a személy közvetítőként lépett fel a király és az alsóház között, s kompromisszumra tett javaslatot konfliktus esetén. Általában az első miniszter (miniszterelnök) vállalta ezt a nehéz szerepet, és így az alsóházban maradt (pl. Walpole esetében); amennyiben viszont a felsőházban foglalt helyet, mindenképpen találnia kellett egy rátermett embert, aki ezt a

feladatot ellátta. Ezt bizonyította az 1754–57-es politikai válság, amely részben abból adódott, hogy Newcastle miniszterelnök a felsőházban foglalt helyet, és így az alsóház „manipulálatlan” maradt, és hiányzott a király és az alsóház közötti összekötő kapocs. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, szükség volt a 18. század nagy politikai fegyverére, a „befolyásolásra” (*patronage*), ami annyit jelentett, hogy a király címeket, pozíciókat, kényelmes állásokat, szerződéseket, stb. adományozott parlamenti képviselőknek vagy azok hozzátartozóinak, barátainak, akik ezáltal a kormány lekötözöttjeivé és támogatóivá váltak (*placemen*).⁸ Ma ezt egyszerűen megvesztegetésnek, korrupciónak hívhatunk, a 18. században azonban a „befolyásolás” a hatalmi egység nélkülözhetetlen eleme volt. A király miniszterei csak a „befolyásolás” segítségével tudták az alsóház többségének támogatását biztosítani, ami tulajdonképpen a pártfegyelem hiányát pótolta.⁹ Az ellenzék általában a parlament függetlenségének aláásásával és korrupcióval vádolta a kormányokat. A „befolyásolás” szükségességét azonban minden vád ellenére olyan nagyságok is elismerték, mint például David Hume, aki már 1741-ben írott munkájában¹⁰ is úgy látta, hogy az alsóház hatalma túlzottan nagy, a király törvényhozásban való részvétele pedig elégtelen annak ellensúlyozására, mert a király törvényjavahagyási joga alig több mint formalitás. Megállapításával bizonyára nem kellett megbotránkozást a kortársak körében: „... hívjuk ezt a befolyásolást annak, aminek akarjuk, illethetjük a korrupció vagy függőség sértő megnevezéseivel is, de annak bizonyos mértéke és fajtája elválaszthatatlan az alkotmány természetétől és szükséges a vegyes kormányzás¹¹ fenntartásához.” Hume szerint egy „befolyásolástól mentes” alsóház minden hatalmat magához ragadott volna. Fontos kérdés volt ugyanakkor, hogy ki gyakorolja az állások, pozíciók, címek adományozásának hatalmát. John Douglas, 18. századi politikai gondolkodó, a miniszterek, a radikális Thomas Paine pedig a király által gyakorolt „befolyásolás” veszélyeire hívta fel a figyelmet. John Douglas szerint az első két György alatt a miniszterek kezében volt a „befolyásolás” hatalma, akik a király vezető szerepének biztosítására használták azt, mivel a parlamentet függő helyzetbe hozták, és egyfajta szavazógépezetté tették.¹² Thomas Paine számára nem volt kétséges az uralkodó vezető szerepe, amelyet pusztán „befolyásolási” hatalmának köszönhetett. Szellemesen jegyezte meg egyik írásában: „... voltunk olyan bölcsek, hogy az abszolút monarchiára rázárjuk és rálakoltjuk az ajtót, ugyanakkor elég bolondok is voltunk, hogy a kulcsot a király kezében hagytuk.”¹³ A fenti értékelések ellenére a „befolyásolás” mégsem volt mindenható politikai fegyver. A politikai stabilitás fenntartása szempontjából nélkülözhetetlen volt, önmagában azonban nem volt elegendő egy olyan kormány hivatalban tartásához, amely más eszközökkel nem volt képes megnyerni az alsóház bizalmát. A „befolyásolás” védelmében még elmondhatjuk, hogy a 18. századi parlamenti képviselőknek nem járt fizetés, így a király kormányát hűségesen támogató képviselő, aki jelentős anyagi áldozatok árán került be a parlamentbe, joggal számíthatott némi ellenszolgáltatásra. A királynak sok gondot és kellemetlenséget okozó képviselő „megvásárlása” csak ritkán fordult elő, királyi juttatás a kormányt támogató hűségeseeknek jutalmként járt. A jutalmazás ugyanakkor a támogatók biztosítása mellett gyakran a hiába várakozó és reménykedő csalódottak ellenségévé válásával is járt, ami jelentősen csökkentette a „befolyásolás” hatékonyságát.¹⁴

Melyek voltak tehát azok a tényezők, amelyek a király hatalmát meghatározták? Először is, az alsóházban uralkodó erőviszonyok, azaz, ahogy a kép-

viselők (azok közül is elsősorban a sem a kormányzatnak, sem pedig az ellenzéknek el nem kötelezettek) mennyire fogadták el a minisztereket és azok politikáját, és mennyire voltak egységesek a kormányzatot támogató, illetve az ellenzékot alkotó csoportok. Másodsor, meghatározó volt a király miniszterinek és miniszterelnökének a rátermettsége. Egy erős miniszterelnök, aki ügyesen manipulálta az alsóházat és saját kollégáit is, keresztül tudta vinni a király akarát, de elfogadtathatott a királynak nem tetsző intézkedéseket is. Harmadsor, az uralkodó személye sem volt elhanyagolható tényező. Anna királynő például gyengébb uralkodó volt III. Vilmosnál, a fiatal III. György pedig határozottabb volt nagyapjánál, II. Györgynél. Végül, sok függött attól, hogy az adott pillanatban léteztek-e a társadalmat megosztó nagy horderejű kérdések. Az ellenzék sohasem mulasztotta el kiaknázni azokat a konfliktusokat, amelyek az uralkodó és az alattvalók többsége által képviselt vélemények közötti ellentétből adódtak. A király és a parlament közötti kapcsolatnak két szélsőséges esete állhatott elő: vagy az uralkodó ragaszkodott olyan miniszterhez, aki nem élvezte a parlament támogatását, vagy a parlament erőltetett az uralkodóra olyan minisztert, akit ő elfogadhatatlannak talált. Egyik helyzet sem volt sokáig tartható. Népszerűtlen miniszterek parlament által kikényszerített lemondatása elfogadott gyakorlattá vált, azt azonban még az ellenzékben lévő politikusok többsége sem tartotta elfogadhatónak, ha a parlament megpróbálta megfosztani a királyt miniszterének szabad megválasztásától, saját jelöltjét erőltetve rá. Ez utóbbi persze a gyakorlatban sem volt hosszú távon kivitelezhető, hiszen az alsóházat alkotó csoportok és a független képviselők közötti ideiglenes szövetséget sokáig nem lehetett fenntartani, és így a király által nem támogatott minisztert nem lehetett sokáig hivatalban tartani.¹⁵ A király és miniszterei közötti viszonyt a legtöbb 18. századi politikai megfigyelő szerint két dolog határozta meg: a miniszteri felelősség és az úgynevezett *royal prerogative*, azaz a királynak az a joga, hogy megválaszthassa minisztereit. Ezek a fogalmak adták az ideológiai keretét annak a heves vitának is, ami a fiatal III. György és a politikusok között zajlott az 1760-as években. Bővebb kifejtést kíván az a kérdés, hogy ez a vita miért éppen az 1760-as években és nem korábban erősödött fel. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

Politikai szempontból „az angol” 18. századot három periódusra oszthatjuk fel. 1675 és 1725 között kialakult egy stabil politikai rend.¹⁶ Ezt követte ennek a stabilitásnak a konszolidációját jelentő whig hegemonia 1754-ig, amelyet követően a korábbi stabilitás fokozatosan felbomlott. Az 1754-ig fennálló, politikailag stabil rendszert alapvetően négy tényező határozta meg: a király és a whig politikusok között kialakult konszenzus és ennek következménye, az egypárti kormányzás, a végrehajtó hatalom törvényhozás feletti ellenőrzésének fokozatos megerősödése az 1720-as évektől kezdve, valamint a választópolgárok jelentős részének a politikai életből való kizárása. Az 1760-as években a politikai stabilitás legfontosabb (az első két helyen említett) feltételei megszűntek. I. és II. György uralkodása alatt a whigek hatalmi monopóliummal rendelkeztek. 1714-ben, annak királynő halálát követően, a whigek egységesen sorakoztak föl I. György mögé, míg a toryk egy része részt vett az első jakabista felkelésben. A jakabista veszély még az 1740-es évek végén is létezett, és ilyen körülmények között

nem volt nehéz meggyőzni az első két Hannover-házi uralkodót arról, hogy a whigekre támaszkodó egypárti kormányzás az egyetlen járható út. Ebben a tekintetben konszenzus alakult ki a whigek és az első két György között. A hatalmon lévő whig politikusok közötti viszony nem volt felhőtlen és civakodástól mentes, abban azonban mindnyájan egyetértettek, hogy az uralkodó és a toryk közé kell állniuk, hiszen a whig dominanciát csak az uralkodó és a politikai hatalomból oly hosszú időre kiszorítottak közötti szövetség veszélyeztethette. Ilyen szövetség nem alakult ki I. és II. György uralkodása alatt, és ennek oka mindenekelőtt nem az volt, hogy a hatalmon lévők az ellenőrzésük alatt tartották őket, hanem az, hogy mindketten elfogadták az egész tory párt jakabistának, azaz politikai szempontból megbízhatatlannak való bélyegzését, és ezzel együtt a politikai stabilitás alapfeltételét, az egypárti kormányzást. A politikai stabilitáshoz nagyban hozzájárult a „befolyásolás“, melynek szerepe 1675 és 1725 között jelentősen megnövekedett, és az 1720-as évek elejétől az első brit miniszterelnökök tekintett Sir Robert Walpole kezében összpontosult, behálózván a politikai, közigazgatási és társadalmi élet minden területét. Végül, az 1716-os „hétéves törvény“ (*Septennial Act*) is megerősítette e stabilitást, mivel következtében sok, korábbi aktív résztvevő nem válhatott a politikai folyamat részesévé.¹⁷ A „hétéves törvénynek“ megfelelően 1716-tól kezdve a parlamenti képviselőket nem három, hanem hét évre választották. Ez a választási költségek jelentős megnövekedését eredményezte (hiszen a parlamenti hely megszerzése hosszabbtávú befektetéssé vált), a leggazdagabb családok érdekeit szolgálta, és a kevésbé módos *gentry* családokat kizárta a versenyből, vagy arra kényszerítette, hogy egy módosabb jelölttel egyeztessék érdekeiket. A törvény másik fontos következménye az volt, hogy a választások hatalmas költségeinek elkerülése érdekében a szembenálló felek (*whig* és *tory* arisztokrata és módos *gentry* családok) gyakran kompromisszumot kötöttek és megelégedtek az egyik biztos mandátummal. Ilyenkor természetesen szavazásra sem került sor.¹⁸

A nagypolitika kereteinek megmerevedésével és a whig oligarchikus rend megszilárdulásával egy időben megkezdődött a városi polgárság politikai öntudatra ébredése. London és a nagyvárosok az informális politikai aktivitás központjaivá váltak. Számítalan kávéház és klub biztosította a politikai véleménynyilvánítás lehetőségét. Újabb és újabb lapok jelentek meg növekvő példányszámban,¹⁹ a közlekedés és a postai szolgáltatások javulásának köszönhetően pedig a politikai információ egyre gyorsabban jutott el a hírekre éhes érdeklődőkhöz. Két politikai nemzet létezett tehát egymás mellett, az egyik stabil, megmerevedett, a másik egyre növekvő, a kettő között azonban alig volt valami kapcsolat, és ez a helyzet a politikai feszültségek forrásává vált.

A viharos 1760-as éveket megelőzte az 1754–57-es politikai válság. 1754 márciusában meghalt Henry Pelham, és halálával egycsapásra véget ért a politikai nyugalom. Henry Pelham személyében olyan rendkívüli képességű politikust veszítettek el a whigek, akit nehéz volt pótolni. Megindult a hosszú küzdelem az *Old Corps* (a whig csoportok közötti szövetség) vezető pozíciójáért, miközben az alsóház nagy befolyással rendelkező miniszter irányítása nélkül maradt. Ezzel kapcsolatban itt röviden ki kell térnünk a válság problémájára. Elfogadhatatlan Sir Lewis Namier álláspontja, aki egyenlőségjelet tesz a két válságperiódus, azaz az 1754–57-es válság és az 1760-as évek közé. Állí-

tása szerint az 1760-as évek politikai instabilitása az előző válsághoz hasonlóan abból adódott, hogy az alsóház erős vezetés nélkül maradt, s ezzel természetesen azt is tagadja, hogy bármiféle jelentős változás következett volna be a politikában 1760-at követően.²⁰ Ezzel a véleménnyel azonban vitatkoznunk kell, hiszen 1754-ig a kormányhatalom egy pártra épült, az ellenzék viszont, amelynek szervezett és állandó formáját illegitimnek tartották, a trónörökös körül összpontosult. Ezzel szemben 1760-tól a kormányhatalom koalíciókra épült, míg az ellenzék pártokba tömörült. Ez a gyors változás, amely a politikai hagyományok terén bekövetkezett, elsősorban a whig politikai szövetség felbomlásának, az *Old Corps* csoportokra való szétesésének a következménye volt.²¹ A whig politikusok pánikhangulatban várták III. György trónra kerülésének következményeit. Tisztában voltak az új királynak a whig oligarchiával szembeni ellenérzéseivel és pártellenes nézeteivel, ami a whig uralom végét jelentette. Melyek voltak III. György (és Lord Bute) belpolitikai céljai?²² A régi whig legendával²³ ellentétben III. Györgynek nem állt szándékában az alkotmányos egyensúly felborítása és abszolutisztikus kormányzás bevezetése. Célkitűzései között szerepelt a whig oligarchikus hatalom és a tory kirekesztettség felszámolása, a politikai élet korrupciótól való megtisztítása és az alkotmány által biztosított jogainak gyakorlása, beleértve minisztereinek megválasztását. Habár alkotmányos szempontból nem lehetett kifogásolni ezeket a célokat, megvalósításuk súlyos következményekkel járt. III. György gyakorlatilag hadat üzent a korábbi politikai viszonyokból oly hosszú időn át előnyöket élvező befolyásos politikusoknak.²⁴ A politikai elit széthullása és ellenzékbe szorulása, a John Wilkes-ügy,²⁵ a kezdődő konfliktus Amerikával, a hétéves háborút követő gazdasági depresszió és a sajtó fejlődése ugyanakkor mind hozzájárultak a szervezett radikalizmus kialakulásához. Nem véletlen tehát, hogy az uralkodó és a politikusok közötti vita éppen ezekben az években erősödött fel. Ez a vita – amint már korábban említettük – a miniszteri felelősség és a király miniszterválasztási joga körül forgott. Lássuk először, hogyan értelmezték ezeket a fogalmakat a 18. századi megfigyelők.

Az általános felfogás szerint a király miniszterei a kormányzati tevékenység egészéért voltak felelősek, beleértve a király által gyakorolt hatalmi jogokat is. Felelősséggel a parlament választott tagjainak, az alsóháznak tartoztak, de egyúttal a királynak is, hiszen a törvény szerint hivatalukat a királynak köszönhatték. Felelősségük egyéni volt, kollektív felelősség a 18. század folyamán nem alakult ki. A kortársak szemében a miniszteri felelősségnek két fő előnye volt. Egyfelől biztosította az uralkodó sérthetetlenségét azáltal, hogy az uralkodó semmilyen kormányzati lépés miatt nem volt felelősségre vonható, mivel – a hagyományos feltételezés szerint – minisztereinek a tanácsára cselekedett. A király rossz intézkedéseiért tehát csak a királynak rossz tanácsot adó miniszterek lehettek felelősek. A miniszteri felelősség másfelől lehetőséget biztosított a hibás intézkedés korrigálására, a sérelmek orvoslására, és féken tartotta a végrehajtó hatalmat, vagyis a szabadság garanciája volt. A 18. század közepére a miniszteri felelősség ezen értelmezése általánosan elfogadottá vált, miként konszenzus alakult ki a tekintetben is, hogy a miniszterek megválasztása a király elvitathatatlan joga.²⁶ A király és miniszterei közötti viszony így egyértelműnek tűnt: a miniszterek a király akaratából kerültek hivatalukba és elbocsátásukig ők voltak felelősek a kormányzás

egészéért. A gyakorlat persze korántsem volt ilyen egyszerű. Nem volt világos például, hogy az alsóház milyen módon vonhatta felelősségre a minisztereket, vádemelés (*impeachment*),²⁷ a királynak küldött tiltakozó levél vagy annak kinyilvánítása útján, hogy a parlament többé nem támogatja a kormányt. Egyáltalán milyen alapon tehetette ezt meg? Csak törvényszegés esetén vagy akkor is, ha a miniszterek valamilyen oknál fogva népszerűtlenné váltak? Tisztázatlan volt az is, hogy ki felel az egyes törvényekért: az egész kormány, az illetékes minisztérium vezetője vagy a miniszterelnök? Nem volt meghatározva, hogy a politikai döntéshozatal folyamatában milyen szerepe lehet a minisztereknek és a királynak. A miniszterek kiválasztásának a szempontjai sem voltak körülhatárolva a király számára. A sok tisztázatlan kérdés hosszú és bonyolult vitát indított el III. György és a politikusok között. A miniszterek megválasztása kérdésében az udvar úgy foglalt állást, hogy a miniszteri posztra senki, még a leggazdagabb és egyben legbefolyásosabb politikusok sem támaszthatnak igényt, mert a miniszteri kinevezés kizárólag a király személyes választásán múlik, amit senki és semmilyen körülmény nem korlátozhat vagy befolyásolhat. A miniszterek elbocsátásába a parlamentnek csak *impeachment* útján lehetett beleszólása. A politikusok nem vonták kétségbe a király jogát minisztereinek megválasztására, de úgy vélték, hogy az uralkodónak népszerű, a nép bizalmát élvező embereket kell választania, és ha ez nem történt meg, a minisztereket a parlament népszerűtlenségük miatt is leválthatta. Ez az érvelés különösen nagy súlyt kapott Lord Bute miniszterelnöksége alatt (1762–63), akit a király kegyeltjének tekintettek.²⁸

Sir Lewis Namier megítélése szerint a tárgyalt évtized elején az a tény, hogy a király választhatta meg minisztereit, nem egyszerűen közmegegyezés vagy alkotmányos hagyomány eredménye, hanem az adott politikai helyzet logikus következménye volt. (Hasonlóan a 150 évvel későbbi Angliához, ahol a politikai helyzet következményeként a királynak gyakorlatilag semmi hatalma nem maradt.) Ahhoz, hogy a végrehajtó hatalom élén idővel a királyt a miniszterelnök válthassa fel, erős, szervezett, fegyelmezett pártok kialakulására volt szükség, amelyek közül valamelyik a mandátumok több mint a felét megszerezve kormányt tudott alakítani. A 18. század folyamán nem léteztek ilyen pártok. A politika helyi jellege, a nagy nemzeti kérdések hiánya miatt (az egész országot érintő kérdésekkel csak a király és kormánya foglalkozott) valódi pártfégyelem nem alakulhatott ki, és így a mai értelemben vett pártok sem. A képviselők önmaguk, családjuk, lakóhelyük vagy a felsőházban ülő patrónusuk érdekeit képviselték, a párthoz való tartozás pedig csupán bizonyos alapelvekkel való azonosulást jelentett. I. és II. György uralkodása alatt a fegyelmezett, modern párt hiányát a whig politikai csoportok közötti szövetség torykat kirekesztő oligarchikus hatalma pótolta. Az első két György az *Old Corps* vezető politikusai közül választhatta ki minisztereit, az alsóházi kormánytöbbség pedig ügyes irányítás esetén biztosított volt. 1760 (J. C. D. Clark szerint már 1754) után, az *Old Corps* felbomlását követően, sokkal bonyolultabbá vált a helyzet. Az adott instabil politikai körülményekből logikusan következett, hogy III. György szerepe fontosabbá vált. A királynak most nem egyszerűen csak joga volt minisztereit megválasztani, más megoldás nem is létezett. A királynak kellett megtalálnia azokat a kiváló képességű minisztereket, akik a rendkívül nehéz politikai körülmények között is képesek voltak

kormányozni, és minden hatalmával támogatnia kellett őket a stabilitás megteremtése érdekében. III. Györgynek mindez csak közel tíz év elteltével sikerült.²⁹ Sir Lewis Namier 1934-es oxfordi előadásában három olyan tényezőt említett, ami a király miniszterválasztását korlátozhatta. Először, a király az általa nem kedvelt, de nélkülözhetetlennek vélt, nagybefolyású politikusokat nem (vagy csak komoly következmények árán) hagyhatta ki a kormányból. Másodsor, a királynak el kellett fogadnia azt a tényt, hogy az alsóházban minden jelentős politikust egy kis csoport vett körül, így a kiemelkedő politikus kiválasztása több ember, esetenként az egész csoport választását jelentette. Végül, mivel a miniszteri poszt betöltése a 18. században sok szempontból többet kívánt meg, mint ma, meglehetősen korlátozott volt az arra alkalmas emberek száma. Ma a miniszterek többnyire biztos alsóházi kormánytöbbségre támaszkodva dolgozhatnak, a 18. században azonban a legszéleskörűbb „befolyásolás” sem adhatott ilyen biztos hátteret a kormányzáshoz. Teljesen hiányzott az a magasan képzett köztisztviselői kar is, amely ma a miniszterek munkáját segíti.³⁰ Ezt a három tényezőt kiegészíthetjük Herbert Butterfield azon megállapításával, hogy bár a politikusok nem vonták kétségbe a király miniszterválasztási jogát, sőt ragaszkodtak ahhoz, igyekeztek olyan helyzetet teremteni az alsóházban, amelyben az uralkodó csak őket választhatta. Ilyen körülmények között a királynak nagy rugalmasságot kellett tanúsítania, amikor élni kívánt törvény adta jogával; III. György pedig rengeteg bajt okozott magának azzal, hogy kezdetben szó szerint értelmezte ezt a jogot.³¹

A miniszteri felelősség kérdésében az udvar arra az álláspontra helyezkedett, hogy a király minisztereivel való szembehelyezkedés a király függetlenségének az aláásását jelenti. Az álláspont hátterében az a vélemény húzódott meg, hogy a miniszterek a király akaratának végrehajtói – III. György szavával élve – a király „eszközei” voltak,³² így aki a minisztereket támadta, magát a királyt támadta. Mindez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az udvar szerint a minisztereket a király kivételével senki sem vonhatta felelősségre, az ellenzéki tevékenység pedig illegális, sőt felségárulással egyenlő cselekedet volt. A politikusok ezzel szemben azt az álláspontot képviselték, hogy a miniszterek az alsóháznak voltak felelősek, de csak akkor vállalhatták a kormányzás egészéért a felelősséget, ha a király nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban is csak kizárólag az ő tanácsuk alapján cselekedett.³³ Természetesen a gyakorlatban sem az udvar, sem pedig a politikusok (miniszterek) álláspontja nem érvényesülhetett, és egyik fél sem iktathatta ki teljesen a másikat a hatalomból. Szerencsés esetben az uralkodó és a miniszterek szándéka megegyezett, és „csak” az esetleges parlamenti ellenállást kellett leküzdeni. A parlamenttel szemben a miniszterek hivatkozhattak a király általi támogatottságukra, ami jelentősen erősítette pozíciójukat, mert így a kormányzat támadása valóban a király elleni támadásnak tűnt. Az uralkodóval szemben ugyanakkor a miniszterek azzal érvelhettek, hogy a király által (és a miniszterek által nem) támogatott politika az alsóház ellenállásába fog ütközni. Különösen jól jött ez a „jóslat” akkor, ha a miniszterek akár az ellenzék felbújtására is készek voltak a király akaratának meggyújtása érdekében.³⁴ Mindez persze csak akkor történhetett meg, ha a miniszterek egységesek voltak szándékuk tekintetében. A király „megszorítását” szolgáló másik módszernek, a kollektív lemondásnak szintén ez volt az előfeltétele. Egy miniszter lemondása nem okozott különösebb gondot a ki-

rállyal, ha azonban egységesen léptek fel, igen nehéz helyzetbe hozhatták az uralkodót, és politikájának megváltoztatására kényszeríthették. Ennek sikere természetesen az uralkodó személyétől is függött. Az idős II. Györggyel szemben a miniszterek kétszer is sikerrel alkalmazták ezt a taktikát, míg az sokkal határozottabb unokájával szemben már egyszer sem vált be.³⁵

A modern kormány közvetlen elődjének tekinthető miniszteri testület, az úgynevezett belső vagy hatékony kormány (*inner Cabinet, efficient Cabinet*) csak a 18. század közepén alakult ki a II. Károly idejében létrejött kormánytanácsból (*Cabinet Council*), amely a 16. század közepe óta létező Királyi Államtanácsot (*Privy Council*) váltotta fel. A mintegy húsz tagból álló kormánytanács, amelynek a minisztériumok vezetőin kívül a canterbury érsek és egyes udvari tisztviselők, mint például a királyi főkamrás, a főlovászmester és a királyi pecsétőr is tagjai voltak, túlságosan nagy volt ahhoz, hogy a növekvő kormányfeladatokat eredményesen tárgyalja meg és hatékonyan lássa el. (A korábbi változások is hasonló okok miatt következtek be.) A belső kormány létrejöttének pontos időpontjáról megoszlanak a vélemények, az azonban bizonyos, hogy 1760-ra a kormánytanács szerepe a kegyelmi kérvények és a király parlamenti ülészeket megnyitó beszédtervezetének a meghallgatására és megvitatására korlátozódott, politikai döntéseket pedig már csak a belső kormány hozhatott.³⁶ Meghatározatlan volt a kormány összetétele – ami gyakran konfliktusokhoz és sértődésekhez vezetett –, egyetlen kormányból sem maradhatott ki azonban a kincstár első lordja (*First Lord of the Treasury*), aki valójában a miniszterelnök volt, valamint a legfontosabb kül- és belpolitikai ügyekért felelős két államminiszter (*Secretary of State*). A kormány tagjainak száma állandóan változott. 1761-ben a Pitt-Newcastle koalícióból kinövő 12 tagú kormány túlságosan nagygnak bizonyult. Elkerülhetetlenné vált kisebb kormánybizottságok kialakulása, és így egyes döntéseket csak 3-4 miniszter hozott meg. Bute lemondását követően (1763. április) négy hónapon keresztül az úgynevezett „triumvirátus” kormányozta az országot, amely a kormány előbb említett nélkülözhetetlen tagjaiból állt. Ezt követően a kormány létszáma 8-9 fő körül állandósult, bár 1768-ban és 1782-ben 11-re nőtt, míg 1771 és 1775 között 7-re csökkent.³⁷

III. György uralkodása alatt a kormányalakítás (ami általában csak kormány átalakítást jelentett) két különböző módja figyelhető meg. A király választott miniszterelnökét kormányalakítással bízta meg, vagy – ami gyakrabban fordult elő – a király egy semleges közvetítőn keresztül folytatott kormányalakítási tárgyalásokat. 1763-ban a leköszönő Bute, 1765-ben Cumberland hercege (a király nagybátyja), általában pedig a lordkancellár készítette elő a tárgyalásokat. A király bizalmát élvező miniszterelnök-jelölt sokkal több ajánlatot kapott a politikusoktól, mint egy semleges közvetítő, az előbbi esetben azonban fennállt annak a veszélye, hogy egy végeláthatatlan tárgyalási sorozat indul el.³⁸ A kormány ülésein az uralkodók nem vettek részt, legfeljebb megbízottaikat küldték el oda. Korábban a kormánytanács ülésein mindig az uralkodók elnököltek, I. György azonban szakított ezzel a hagyománnyal, részben mert nem tudott angolul, részben pedig általa nem kedvelt fiának, aki régensként a király helyettese volt annak hannoveri tartózkodásai során, nem akarta biztosítani ezt a privilégiumot.³⁹ A királynak joga volt kikérni a kormány tanácsát, akár külön minden miniszterét is. Nyílt kérdés volt – mint

már korábban utaltunk rá –, hogy ezt minden esetben meg is kellett-e tennie. Gyakran előfordult, hogy az uralkodó a kabinet nélkül, az adott ügyben illetékes miniszterrel együtt hozott döntést. A kormány csak olyan ügyeket tárgyalhatott, amelyeket a király az egyik miniszter kérésére vagy saját maga terjesztett a testület elé; az 1770-es évek végétől vagy az 1780-as évek legelejétől azonban a kormány egyre ritkábban kért engedélyt a királytól. Bizonyíték erre többek között III. György egyik 1782 júniusában írott levele. „Valóban elég-gé új dolog az – írta a király Charles Foxnak –, hogy a kormány megkérdezés nélkül tárgyaljon ügyeket és adjon tanácsot a királynak.”⁴⁰ Az ügyek engedély nélküli tárgyalásának jogát nyíltan először a második Rockingham-kormány követelte (1782). A kormány munkájának túlnyomó részét diplomáciai, háborús, katonai és külpolitikai kérdések megvitatása tette ki. Bizottságok nem léteztek, minden kérdéssel az egész kormány foglalkozott. A tisztánlátás érdekében gyakran hívtak meg szakértőket a kormányülésekre. Az ülés az adott kérdésért felelős miniszter tájékoztatójával kezdődött, majd a miniszterek meghatározott sorrendben fejtették ki álláspontjukat. Az első hozzászóló mindig a legfiatalabb miniszter volt. A kormányülésen elhangzottakat a felelős miniszter által vezetett jegyzőkönyvben rögzítették, amely egyben igazolás-ként is szolgált arra, hogy a meghozott döntésekért – formálisan királynak adott tanácsokért – a kormányülésen résztvett összes miniszter felel. A jegyzőkönyvet az a miniszter is aláírhatta, aki az ülésen nem tudott részt venni, de az elhangzottakkal egyetértett. A dokumentumot annak megfogalmazója vagy maga a miniszterelnök juttatta el a királynak.⁴¹

Köteles volt-e III. György a kormány jegyzőkönyv formájában eljuttatott tanácsai alapján cselekedni? Az udvar és a miniszterek álláspontját már ismerjük. A király igyekezett függetlenségét megőrizni, de vajon mennyire sikerült a gyakorlatban érvényesítenie akaratát? Mennyire tudta III. György minisztereit befolyásolni, milyen szerepe volt a politikai döntéshozatalban? Richard Pares szerint uralkodásának első 7 éve alatt III. György nem vett részt aktívan a kormányzásban, 1767 és 1770 között viszont levelezése egyre több kormányzati tevékenységre történő utalást tartalmaz, és nyilvánvalónak látszik, hogy ettől az időszaktól kezdve jóval több kérdésben dönthetett, mint korábban. Pares úgy látja, a kormány tagjainak egy része úgy viszonyult a királyhoz, akár egy miniszterelnökhöz, és fel is teszi a kérdést: „... ki volt a miniszterelnök ebben az időszakban: III. György vagy Lord North?”⁴² Sir Lewis Namier ezzel szemben aktív, de a miniszteri tanácsokat mindig készséggel elfogadó uralkodót lát III. Györgyben, aki csak alapvető változtatások esetén makacsolta meg magát.⁴³ Egy harmadik vélemény – Ian Christine – szerint Namier túlságosan alábecsüli a király szerepét, míg Pares eltúlozza azt. III. György még az 1760-as években sem maradt a háttérben. Aktívan követte az eseményeket, mindenről volt véleménye, állandó kapcsolatban állt miniszterei-vel, az évek múlásával pedig egyre nagyobb tapasztalattal és önbizalommal vett részt a kormány munkájában. III. György leveleinek egy része valóban a miniszteri tanácsok kritika nélküli elfogadásáról tanúskodik, más levelek viszont ésszerű megjegyzéseket és javaslatokat tartalmaznak, amelyek a miniszterek körében gyakran kedvező fogadtatásra találtak. A miniszterek egyet nem értése esetén pedig a király befolyása különösen megnövekedett.⁴⁴ A király és a miniszterek közötti kommunikációt a levelezésen kívül természetesen a

személyes kapcsolat is biztosította. A személyes megbeszélések egy külön erre a célra rendszeresített kis szobában (*closet*) zajlottak, ahová azonban nem minden miniszter kapott bebocsátást. A hadügyminisztert például megillette ez a jog, a pénzügyminisztert vagy a kereskedelmi minisztert viszont nem. A király egyenként fogadta minisztereit. Kivétel volt ez alól a két államminiszter, akik általában ugyanazon kérdés különböző területeivel foglalkoztak megosztva. Az a tény, hogy a király egyenként fogadta minisztereit, természetesen nem gátolta meg a minisztereket abban, hogy több minisztériumot egyszerre érintő kérdésekben egységesen lépjenek fel. Az előzetes egyeztetésre akár közvetlenül a királlyal folytatott tárgyalás előtt is alkalom nyílt a *closet* melletti várokszobában. A miniszterek csak saját minisztériumaikat érintő kérdésekről beszélhettek, egyedül a miniszterelnöknek volt joga bármilyen kérdéstről tárgyalni.⁴⁵ A miniszterelnöki feladatok a 18. század folyamán fokozatosan körvonalazódtak, hosszú időbe telt azonban, míg ezek a feladatok egy személy kezében összpontosultak. Időnként nehéz megállapítani, ki is volt valójában a miniszterelnök. (Ki töltötte be ezt a tiszteletet például II. György uralkodásának utolsó három éve alatt vagy 1766 és 1768 között?) A miniszterelnök a király és a parlament közötti közvetítő szerepét látta el, a király teljes bizalmát maga mögött tudva, a „befolyásolás” csaknem teljes eszköztárának a birtokában pedig (a király önmagának tartotta fenn a „befolyásolás” egy – különösen a hadsereget érintő – részét) az alsóházi kormánytöbbség biztosítása volt a feladata. „Befolyásolásra” a kincstárnak volt a legnagyobb lehetősége, ezért nem véletlen, hogy éppen a kincstár első lordja töltötte be a miniszterelnök szerepét. Miután ez elfogadottá vált, fokozatosan a többi minisztérium „befolyásolás”-i hatalmát is a kincstár vette át. A miniszterelnök – a kormány többi tagjával ellentétben, akik a felsőházban foglaltak helyet – a kormányzás stabilitása érdekében legtöbbször az alsóházban maradt. Ilyenkor a pénzügyminiszter posztját is ő vette át. Ha a miniszterelnök mégis úgy döntött, hogy a felsőházban foglal helyet, az egyik államminiszternek kellett őt helyettesítenie az alsóházban, és külön pénzügyminisztert kellett kinevezni, aki a kincstárat az alsóházban képviselte.⁴⁶

Vizsgáljuk meg ezek után a parlament alsó- és felsőháza közötti viszonyt. Már a 18. században is az alsóház bírt nagyobb súllyal a két ház közül. Ezt sokkal inkább a végrehajtó hatalmat ellenőrző és korlátozó szerepének, semmint képviseleti jellegének köszönhetette, hiszen az alsóház a 18. században a legnagyobb jóindulattal sem volt nevezhető az ország lakosságát képviselő testületnek. Mindazonáltal a felsőház jelentős hatalommal rendelkezett. Minden törvényjavaslat és intézkedés elfogadásához szükség volt a jóváhagyására, és mivel a felsőház lordjai általában a kormányt támogatták, a felsőház megghiúsíthatta olyan lépések keresztülvitelét, amelyeket a kormány nem tudott, vagy népszerűsége megőrzése érdekében nyíltan nem akart az alsóházban megakadályozni. A lordok befolyása természetesen ennél sokkal kiterjedtebb volt. A birtokukban lévő területek városaiból és választókerületeiből saját jelöltjeiket juttatták a parlamentbe, így míg ők maguk a felsőházban foglaltak helyet, fiaik, fiatalabb testvéreik, egyéb rokonaik és lekötelezettjeik ott ültek az alsóházban. Egy lord befolyását azon mérhetjük le, hogy hány feltétlen híve volt az alsóházban.⁴⁷ A felsőházat – azon belül is a püspököket és a skót főnemeseket – gyakran vádolták a kormány irányában megnyilvánuló politikai

szervilizmussal. Az említett két csoport tagjait megkülönböztette a többi főnemestől az, hogy nem örökletes címmel rendelkeztek, és ezt a kormány igyekezett kihasználni. Tény, hogy az egyházi előléptetések a kormány melletti elkötelezettséghez voltak kötve. Az is igaz, hogy az udvar jelentős befolyást gyakorolt a skót főnemesek megválasztására,⁴⁸ és ezen kívül a királynak joga volt új főnemeseket is kinevezni. A püspök és a skót főnemesek együttesen jelentős számot, 42 főt tettek ki a körülbelül 200 tagú felsőházban. Szervilizmusról mindezek ellenére sem beszélhetünk. William Lowe a püspökök és a skót főnemesek 1760 és 1775 közötti felsőházi tevékenységét vizsgálva még azt is cáfolja, hogy ez a két csoport biztos szavazóbázist jelentett volna a kormány számára. Az említett időszakon belül a két csoport tagjai meglepően gyakran szavaztak a kormány ellen, a Rockingham-kormány életét pedig különösen megnehezítették (1765. július–1766. július).⁴⁹ Az 588 fős alsóház 498 angol, 24 walesi és 45 skót képviselőből állt. A képviselői helyet gyakorlatilag mindenki megszerezhetette, aki gazdag és egyben tanult is volt, hiszen a 18. században sokkal kevesebb volt a megfelelő műveltséggel rendelkező ember, mint ma, és azok közül is sokan, mivel az egyházhoz tartoztak, nem válhattak képviselővé.⁵⁰ A főnemesek legidősebb fiai vagy a gazdag vidéki földbirtokosok valósággal „predesztinált” képviselők voltak. A legtöbben nem azért lettek parlamenti tagok, hogy politikai kérdésekkel foglalkozzanak, hanem hogy saját és családtagjaik életpályáját egyengessék. A 18. században a hírnévhez és elismeréshez az alsóházon keresztül vezetett az út. A képviselői hely megszerzése sohasem a végcél, hanem az érvényesülés egyik fontos állomása volt, „ugródészka” a későbbi sikerekhez.⁵¹

Az alsóházi képviselők tory és whig táborba sorolása a pártok kiforratlansága miatt nem igazán állja meg a helyét. Helyesebb a kormány támogatói és ellenfelei kategóriákat használni, amelyek a képviselők három különböző típusát rejtették magukban. Egyrészt beszélhetünk a politikai élet egyedül igazán aktív résztvevőiről, a politikai vitákban meghatározó szerepet játszó „politikuskokról”, akik a legmagasabb politikai pozíciók megszerzésére, a király ügyeinek irányítására és egymásnak a hatalomból való kiszorítására törekedtek. Soraikba a kor legbefolyásosabb családjainak tagjai és a legtehetségesebb nem nemesi származásúak tartoztak. Egy másik nagy csoportba sorolhatók az udvar feltétlen támogatói, a „befolyásolás” útján biztosított *placeman*-ek, akik készek voltak bármely, a király által választott minisztert támogatni. Politikai babérokra nem pályáztak, céljuk mindössze egy jól jövedelmező állás megszerzése és megtartása volt, és ezért óvakodtak attól, hogy tartósan elkötelezzék magukat bármelyik politikus mellett. A *placeman*-ek többsége kormányváltás esetén is a helyén maradt. A harmadik csoport tagjait a függetlenségükre oly büszke „vidéki úriemberek” (*country gentlemen*) alkották, akik elsősorban megyei szinten kívántak vezető szerepet játszani. A „politikuskok”-tól politikai passzivitásuk, a „*placemen*”-ektől pedig függetlenségük különböztette meg őket. Sem jövedelmüket, sem pedig parlamenti helyüket nem az udvarnak köszönhették. Szavazáskor lelkiismeretük és meggyőződésük szerint voksoltak.⁵² A három csoport tagjait olykor nehéz elkülöníteni egymástól. Egyes képviselők pályafutásuk során két különböző kategóriában is megfordultak. John B. Owen becslése szerint⁵³ a „politikuskok” csoportja körülbelül 100, a „*placeman*”-eké 140, a „vidéki úriember”-eké pedig 300–350 főből állt. A

politikai küzdelem elsősorban a hatalmon és az ellenzékben lévő politikusok között folyt. A hatalmon lévők a „*placeman*”-ek feltétlen támogatását élvezték, ez önmagában azonban sohasem volt elegendő az alsóházi kormánytöbbséghez. A kormánynak mindenképpen szüksége volt a független „vidéki úriemberek” egy részének a szavazatára is. A politikai küzdelem tehát lényegében a „vidéki úriemberek” szavazataiért folyt.

Lehetséges volt-e a kormány megbuktatása? Ritkán fordult elő, de ha az ellenzék vezetőinek sikerült a „vidéki úriemberek” körében nagy felháborodást kiváltó ügyet találniuk, az alsóház megbuktathatta a kormányt, kiharcolhatta a miniszterelnök lemondását, vagy a népszerűtlen intézkedés visszavonására kényszeríthette a kormányt. Amikor a „vidéki úriemberek” többsége a kormány ellen szavazott, és a kormánytöbbség 15–20 főre csökkent, újabb veszély fenyegette a kormányt. Ilyenkor a „*placeman*”-ek egy része hajlamos volt különféle kifogásokkal távolmaradni a szavazásoktól és kivárni az események alakulását, a távolmaradások indokoltságának ellenőrzés nélkül hagyása pedig könnyen a kormány bukását eredményezhette.⁵⁴ Az ellenzék vezetőinek nem volt könnyű dolga. Az általánosan elfogadott szabály alapján a képviselők meggyőződésük és lelkiismeretük szerint szavazhattak; a szervezett ellenzéki tevékenység folytatása azonban elítélendő dolognak számított, és az ellenzéki vezetők nehezen tudták elhárítani az alkotmányellenes tevékenység gyakori vádját. Ha egy miniszter elvesztette hivatalát, nagy valószínűséggel állandó ellenzékben vonult, anélkül azonban, hogy elismerte volna, egyszerűen azért helyezkedik a kormánnyal szembe, mert már nem tagja annak. A szervezett ellenzéki tevékenységet szavakban elítélő politikusok minden lehetőséget megragadtak a kormány támadására, és gyakran olyan intézkedések miatt is kritizálták azt, amelyet a hatalom birtokában ők maguk is meghoztak volna. A hatalomba való visszakerülés ugyanazon uralkodó alatt nem volt egyszerű dolog, kiemelkedő képességű politikus számára viszont nem is volt teljesen lehetetlen.⁵⁵ A 18. században árnyékkormány nem létezett, de „árnyékudvar” igen. Az ellenzéki vezetők igyekeztek megnyerni a trónörökös támogatását, ami akkor sikerülhetett, ha úgy látszott, a trón belátható időn belül megüresedik. A walesi herceg körül kialakult ellenzéki csoport azonban sohasem lehetett igazán egységes; tagjait egyetlen cél, a hatalomba való be-, illetve visszajutás tartotta össze. A trónörökös számára az ellenzék vezetése két szempontból volt előnyös: egyrészt engedményeket kényszeríthetett ki az uralkodótól, másrészt pedig megismerhette a politikusok egy részét és felkészülhetett az uralkodásra.⁵⁶ A trón megüresedését követő hat hónapon belül újra kellett választani a parlamentet, és újra ki kellett nevezni a katonatiszteket és az egyéb tisztségviselőket. Az udvar alkalmazottjai is hivatalukban maradhattak még legfeljebb hat hónapig, mely idő alatt döntés született menesztésükről vagy megtartásukról. A walesi herceg által vezetett csoportnak mindezeknek megfelelően több fontos feladata is volt. Biztosítania kellett a megfelelő alsóházi támogatottságot a trón megüresedése és az új parlament megválasztása közötti időszakra, fel kellett készülnie az új választásokra, és ki kellett dolgoznia a hatalomátvétel részletes, személyekre lebontott tervét. Az alsóházi támogatás biztosítását jelentősen megkönnyítette, hogy a walesi herceg is rendelkezett némi „befolyásolási” hatalommal, melynek segítségével 30–40 képviselőt lehetett megnyerni.⁵⁷

A 18. századi képviseleti rendszer számtalan aránytalanságot rejtett magában. A 489 angol képviselőből 80-at a 40 megye küldött a parlamentbe, a megyék nagyságától vagy lakosságának számától függetlenül, mindegyik ketőt. Az apró Rutland-nek így éppúgy két képviselője volt, mint a hatalmas Yorkshire-nek. A megyében szavazati joggal rendelkezett minden szabad kisbirtokos, azaz mindenki, aki legalább 40 shilling adót fizetett évente szabad tulajdona után. A legtöbb megyének ebből következően sok, körülbelül 3-4 ezer választópolgára volt. A választópolgárok elméletileg szabadon választhaták meg képviselőiket, sok szabad kisbirtokos azonban egyben földbérlő is volt, így a nyílt szavazás során többnyire földbirtokos gazdája kíváncsiak szerint voksolt. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy John Brooke szerint az ilyen módon leadott szavazatok gyakran a megye elismert vezetői felé megnyilvánuló tisztelet jelei voltak, és nem a függőség elismerését jelentették.⁵⁸ A képviselőjelöltek a megye főnemesi és jómódú földbirtokosai választották ki az országos választásokat körülbelül egy évvel megelőző megyei gyűlésen, majd a képviselőjelöltek barátaik segítségével bejárták a megyét a szabad kisbirtokosok támogatását kérve. A választásokat a megyeszékhelyeken tartották. A megyei választások – korábban már említett – rendkívüli költségei abból adódtak, hogy a választópolgárokat a megyeszékhelyekre kellett szállítani, elszállításukról, étellel és itallal való ellátásukról gondoskodni. Enélkül a választók jelentős része nem is vett volna részt a szavazáson. A választások költségeit maga a képviselőjelölt fedezte barátok és ismerősök által nyújtott anyagi támogatás segítségével. A további 409 angol képviselőt a 203 választókerület és a két egyetem, Oxford és Cambridge, küldte a parlamentbe.⁵⁹ A választókerületek esetében újabb aránytalanságokat és anomáliákat fedezhetünk fel. Az úgynevezett rohadt körzeteknek (*rotten borough*), amelyek alig rendelkeztek néhány választóval, és az udvar vagy egy földbirtokos teljes ellenőrzése alatt álltak, ugyanúgy két képviselője volt, mint a több ezer választóval bíró nagyvárosoknak. Az új, nagy ipari városoknak, mint például Manchester, Birmingham, Leeds vagy Sheffield, 1832-ig nem volt parlamenti képviseletük. A választókerületek több mint fele főnemesek, gazdag kereskedők, vagy földbirtokosok befolyása alatt állt, a kormány körülbelül 50 biztos alsóházi hellyel rendelkezett, a többi választókerületben pedig jó pénzért mindig megvásárolhatók voltak a választók szavazatai. Választójogi szempontból sem voltak egységesek az angliai választókerületek. A választókerületek közel felében a szabad férfiak szavazhattak (*freeman borough*), de szinte minden kerületben máshogy volt meghatározva, hogy ki is számított annak. A legdemokratikusabb körzetekben minden saját házzal rendelkező férfi számára biztosították a szavazati jogot (*householder borough*), és volt, ahol csak a település vezető testületének tagjait illette meg ez a jog (*corporation borough*).⁶⁰

A 20. századból visszatekintve a történészek hajlamosak a 18. századi Anglia politikai rendszeréről elítélően nyilatkozni, annak korruptségét kiemelni. Valójában azonban ez az abszolutizmus és parlamentáris demokrácia közötti átmeneti rendszer korruptnak nevezhető szervezési módszerek (például „befolyásolás”) nélkül nem működött volna. A választások során a szavazati joggal rendelkező kevesek kiforrott pártok és pártprogramok hiányában független képviselőkre adták le szavazataikat, választásukat személyes kötődések és helyi jellegű kérdések határozták meg. A választások alatti és utáni „befo-

lyásolás“ nélkül az alsóház 558 egymástól teljesen független képviselőből állt volna, ami a kormányzás ellehetetlenülésével lett volna egyenlő. Csak „befolyásolás“ útján lehetett az alsóház többségének támogatását megszerezni és megtartani. A „befolyásolás“ volt az a „kenőolaj“, amely a rendszer nehezen forgó kerekeit mozgásba hozta és mozgásban tartotta.

Összességében megállapítható, hogy az 1760-as évek brit parlamentje megfelelt a kor és a hierarchikus társadalom követelményeinek, és sikerült betöltenie alkotmányos szerepét, a végrehajtó hatalom ellenőrzését. Habár igaz, hogy az állampolgárok túlnyomó többsége nem rendelkezett szavazati joggal és semmilyen lehetősége nem volt a politikai döntések befolyásolására, de a legtöbb brit alattvaló ezt nem is tartotta sérelmesnek. A kor átlagemberét a politikai kérdések hidegen hagyták, a politikában rejlő lehetőségeket pedig még nem ismerte fel. Ilyen körülmények között a választójog kiszélesítése semmilyen pozitív eredménnyel nem járt volna.⁶¹

Jegyzetek

1. Az 1689 utáni politikai viszonyok félreértéséről vagy tökéletes megnemértéséről árulkodó mondatokat találhatunk például Poór János és Nyári Gábor Nyugat-Európa és a gyarmatbirodalmak kialakulásának kora, 1500–1800 (Budapest, 1990. 91.) című munkájában, az Egyetemes történelmi kronológia (Budapest, 1984. 242.) és a Világtörténet évszámokban (Budapest, 1982. 133.) című művekben és több középkorai történelem tankönyvben.
2. Elton, Geoffrey: The English. Oxford, 1992. 192–193.
3. Williams, E. Neville: The Eighteenth-Century Constitution, 1688–1815. Cambridge, 1960. 3. (a továbbiakban: Williams)
4. Ez utóbbi jogot legutoljára Anna királynő gyakorolta 1708-ban, személyes befolyással azonban az uralkodók sok mindent el tudtak érni.
5. Sir William Blackstone Commentaries on the Laws of England című munkája az angol jogrendszer első világos leírása.
6. Williams. 67. Vesd össze Tandori Mária tanulmányával ebben a számban.
7. Pares, Richard: King George III and the Politicians. Oxford, 1970. 33. (a továbbiakban: Pares)
8. Williams. 67.
9. Owen, B. John: The Eighteenth Century 1714–1815. London, 1974. 99–100. (a továbbiakban: Owen)
10. David Hume politikai nézetei az 1741-ben megjelent Essays Moral, Political and Literary című kétkötetes munkája nyomán váltak széles körben ismertté. Idézi: Williams. 75–76.
11. A kortársak a vegyes kormányzás (*mixed government*) kifejezéssel utaltak arra a tényre, hogy az uralkodó az alkotmány szerint a törvényhozó hatalomnak is részese volt a végrehajtó hatalom birtoklása mellett.
12. Douglas, John: Seasonable Hints from an Honest Man. 1761. 24. Idézi: Williams. 76–77.
13. Paine, Thomas: Common Sense. 1776. 11. Idézi: Williams. 77.

14. Owen. 100–103.
15. Williams. 68.
16. Lásd: Plumb, J.H.: *The Growth of Political Stability in England 1675–1725*. London, 1969.
17. Brewer, John: *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III*. Cambridge, 1976. 3–8. (a továbbiakban: Brewer)
18. Plumb, J.H.: *England in the Eighteenth Century*. Harmondsworth, 1979. 37–39.
19. Lásd: Christie, Ian R.: *Myth and Reality*. Glasgow, 1970. 311–333. (a továbbiakban: Christie 1970)
20. Namier, Sir Lewis: *England in the Age of the American Revolution*. London, 1961. 161. (a továbbiakban: Namier 1961)
21. A tekintetben, hogy ez a folyamat mikor következett be, jelentős különbség fedezhető fel John Brewer és J.C.D. Clark álláspontjai között. A két történész egyetért abban, hogy az 1754–57 közötti időszak kulcsfontosságú az 1760-as évek politikai viszonyainak megértése szempontjából. John Brewer szerint azonban 1754 és 1757 között mindössze az 1760-as évek néhány jellegzetessége körvonalazódott, és 1760-at megelőzően szerkezeti változás nem történt a whig pártcsoporthoz tartozásban. Brewer a politikai instabilitás beköszöntésén kívül két jelentős változásra hívja fel a figyelmet. Egyrészt a parlamenten kívüli radikalizmus megjelenésére, másrészt a pártokról való gondolkodásban bekövetkezett változásra. Az említett három év a korábbiánál sokkal radikálisabb politikai újságírás megjelenésének volt a szentánúja, amit a *Monitor* nevű újság képviselt, parlamenti reformokat sürgetve az oligarchikus hatalom megszüntetése érdekében. (Lásd: Peters, Marie: 'Monitor' on the Constitution, 1755–1765: New Light on the Ideological Origins of English Radicalism. *English Historical Review*, 1971. Vol. 86. 706–727.) Jelentős változást jelzett a *Con-Test* nevű kormánypárti lap is, amely olyan hazafias, pártellenes érveléssel hívta fel magára a figyelmet, ami korábban csak az ellenzéki gondolkodásra volt jellemző. John Brewer tehát egyetért J. C. D. Clarkkal abban, hogy az 1754–57-es válság jelentette az átmenetet az 1754-ig tartó stabil politikai rend és az 1760-as évek között, azonban míg az utóbbi szerint az 1760-as évekre jellemző új pártstruktúra már 1754 és 1757 között kialakult – ezt J. C. D. Clark az 1754 március és 1757 június közötti időszak rendkívül részletes elemzésével bizonyítja *The Dynamics of Change* (Cambridge, 1982) című munkájában –, addig John Brewer úgy látja, hogy az *Old Corps* csak 1760 után esett szét III. György politikai irányváltásának következtében. (A tisztánlátást jelentősen megnehezíti, hogy 1757 és 1761 között a hétéves háború sikere érdekében egy koalíció volt hatalmon.)
22. III. György politikai gondolkodására két személyiség volt igazán hatással: édesapja és Lord Bute, aki nevelője, majd miniszterelnöke lett. III. György apja – az 1751-ben elhalálozott Frederick – mint minden hannoveri trónörökös, az ellenzéki mozgalom középpontjában állt, a korrupció elleni harc élharcosának szerepében tetszelgett, és minden alkalmat megragadott, hogy apját, annak kormányát és az egész oligarchikus rendszert támadja. A későbbi III. György magáévá tette apja retorikáját (amit egy politikai testamentumból ismert, melyet Frederick kevéssel halála előtt írt fia számára) anélkül, hogy felismerte volna annak öszintétlenségét, a mögötte meghúzódó szándékot és a hatalmi harc természetét. A 18. század folyamán a hatalomból kiszorultak a kormány minden lépését élesen bíralták, rámutattak a politikai rendszer korruptségára; kevés hivatalba kerülőnek volt azonban szándéka reformokat támogatni. III. György képtelen volt erre a politikai játékra. Az ő szemében a küzdelem a jó és a rossz, nem pedig a hatalmon lévők és a hatalomból kiszorultak között folyt. 1755 és 1760 között meghatározó volt a herceg és Lord Bute kapcsolata. John Brooke és Lewis Namier a kapcsolat személyes és érzelmi jellegét hangsúlyozták, és elhanyagolhatónak vélték annak politikai és ideológiai vonatkozásait. John L. Bullion ezzel szemben bebizonyította, hogy Bute és a herceg közösen terveztek, tu-

datosan készültek a kormányzásra, és a közös politikai gondolkodás volt az, ami a két ember barátságát szorosabbá tette. (Lásd: Bullion, John L.: *The Prince's Mentor: A New Perspective on the Friendship between George III and Lord Bute during the 1750s*. Albion, 1989. Vol. 21. no. 1. 34–55.) Namier szemében a fiatal György herceg egy szellemileg visszamaradott, neurotikus fiú volt, aki korán elveszített apját találta meg Lord Bute-ban. (Lásd: Namier 1961. 84–87.) Brooke anyja nevelési módszerének áldozataként mutatja be a fiatal herceget, aki a vele egyenrangúaktól elszigetelve, szeretet nélküli környezetben, magányosan nőtt fel, majd megtalálta barátját és támogatóját az első olyan emberben, aki szeretettel közeledett felé. (Lásd: Brooke, John: *King George III*. London, 1792. 44–72.) Bullion szerint a Bute által előrevetített célok voltak azok, amelyek György hercegre pozitív visszhangra találtak, hiszen már a herceg korábbi nevelője is szeretettel oktatta, egyúttal azonban nagypapjához hasonló uralkodót kívánt belőle nevelni, ami ellenállást váltott ki a hercegből. Bute ellenben, aki reformokat akart és biztos volt abban, hogy támogatásával a herceg képes lesz azokat megvalósítani, elképzeléseivel és bizalmával lelkesítette a trónörökösöt.

23. III. György szándékainak whig, tory, Lewis Namier, Herbert Butterfield és mások általi értelmezéseit lásd: Butterfield, Herbert: *George III and the Constitution*. History, 1958. Vol. 43. 14–33. (a továbbiakban: Butterfield)
24. O’Gorman, Frank: *The Rise of Party in England*. London, 1975. 29.
25. John Wilkes (1727–97), újságíró és parlamenti képviselő, 1763-ban *North Briton* című hetilapjában élesen támadta a királyt és a kormányt, s ezért – képviselői mentelmi jogát megsértve – bebörtönözték. Később szabadlábra helyezték, de rágalmazás büntetése miatt kizárták a parlamentből, ahová 1774-ig többszöri újraválasztása ellenére sem térhetett vissza. Az újságok növekvő számának és az olvasóközönség kiszélesedésének következtében a politika iránt egyre nagyobb érdeklődést mutató londoni polgárok kiálltak John Wilkes mellett, aki a tüntetők szemében a sajtószabadság bajnokává és a zsarnokság elleni küzdelem szimbólumává vált.
26. Brewer. 112–115.
27. Az *impeachment* olyan sajtósárgos, parlamentben történő peres eljárás volt, amelyben az alsóház a vádlók, a felsőház pedig a bírák szerepét töltötte be. Az eljárás célja sokkal inkább a megfélemlítés, mint a büntetés volt.
28. Brewer. 115–119.
29. Namier, Sir Lewis: *Crossroads of Power*. New York, 1970. 87–90. (a továbbiakban: Namier 1970)
30. Namier 1970. 92–93.
31. Butterfield. 24–26.
32. *Letters from George III to Lord Bute*. Ed. Romney Sedgwick. London, 1939. 220.
33. Brewer. 116–118; 120–121.
34. Butterfield. 23.
35. Pares. 94–97.
36. Romney Sedgwick 1919-ben kifejtett véleménye szerint a belső kormány 1739 és 1741 között jött létre, amikor hannoveri tartózkodásai során a király sürgönyeit az az utasítással látta el, hogy azokat ne az egész kormánytanács, csak néhány fontosabb miniszter kapja meg. (Lásd: Sedgwick, Romney: *The Inner Cabinet from 1739 to 1741*. *English Historical Review*, 1919. 290.) Richard Pares elfogadja ezt az érvelést (lásd: Pares. 150.), míg John B. Owen úgy véli, a belső kormány önálló létezését ez nem bizonyítja elég meggyőzően (lásd: Owen. 98.). Sajátos Ian Christie álláspontja, aki úgy látja, hogy a belső, hatékony kormány csak 1757-ben, a hétéves háború sikeres vezetése érdekében, a szorító politikai körülmények hatására jött

- létre. (Lásd: Christie, Ian R.: *The Cabinet During the Grenville Administration 1763–65*. *English Historical Review*, 1958. Vol. 73. 91–92.)
37. Namier 1970. 96–103; Christie 1970. 57–64.
38. Pares. 109–111.
39. Owen. 98.
40. *Correspondence of George III*. Ed. Sir John Fortescue. London, 1927–28. 3809. levél. Idézi: Pares. 154.
41. Christie 1970. 65–81; Pares. 151–160.
42. Pares. 174–175; Lord North 1770-től 1782-ig volt miniszterelnök.
43. Namier 1970. 137.
44. Christie 1970. 105.
45. Pares. 148–149.
46. Namier 1970. 112–115.
47. Williams. 136; Randle, John: *Understanding Britain*. Oxford, 1981. 88; Pares. 35–43.
48. A skót főnemesek 16 választott taggal képviseltethették magukat a felsőházban. A választás az országos parlamenti választásokkal egyidőben zajlott.
49. Lowe, William C.: *Bishops and Scottish Representative Peers in the House of Lords*. *The Journal of British Studies*, 1978. Vol. 18. 86–106.
50. Az 1760-as években az oxfordi és cambridge-i egyetemekről együttesen is alig több mint háromszáz diplomás került ki évente, akiknek jelentős része – főként a nem arisztokrata származásúak – lépett egyházi pályára. A parlamenti képviselővé válást törvényesen semmilyen műveltségi cenzus nem korlátozta, az egyetemi diploma megszerzése azonban nyilvánvaló előnyökkel járt, az egyházi karrierre vágyók számára pedig gyakorlatilag előfeltétel volt. (Lásd: Langford, Paul: *A Polite and Commercial People*. Oxford, 1992. 88–90.)
51. Namier, Lewis B.: *The Structure of Politics at the Accession of George III*. London, 1929. 3–75.
52. Owen. 105–107; Namier 1970. 220–229.
53. Owen. 105–109.
54. Owen. 108–109; 115.
55. Butterfield. 25; Pares. 97–98.
56. Owen. 109–110.
57. Newman, A.N.: *Leicester House Politics, 1748–1751*. *English Historical Review*, 1961. Vol. 76. 577–589.
58. Christie, Ian R.: *Wilkes, Wyvill and Reform*. London, 1962. 2–3. (a továbbiakban: Christie 1962); Brooke, John: *The House of Commons 1754–1790*. Oxford, 1968. 1–2. (a továbbiakban: Brooke)
59. Öt kisváros csak egy-egy képviselőt küldött az alsóházba, míg Londonnak és a Weymouth-Melcombe Regis egyesült választókerületnek 4–4 képviselője volt. Az összes többi választókerület és a két egyetem 2–2 képviselővel rendelkezett.
60. Brooke. 3–5; 12–50. Vessd össze Tandori Mária tanulmányával ebben a számban.
61. Williams. 138; Christie 1962. 4–5.

GYÖRGY BORUS

*Politische Spielregeln in England
Ende des 18. Jahrhunderts*

Die Studie untersucht das britische politische System des 18. Jahrhunderts, das als Konsens nach der glorreichen Revolution (1688–89) entstand. Die Folgen der Revolution werden in Ungarn oft mißverstanden, wenn man meint, es sei nach 1689 eine völlig neue Formation zustande gekommen. Tatsächlich ging aber das System der Tudor- und Stuart-Herrscher nicht ganz verloren. Zwar wurde die königliche Macht durch die Revolution etwas schwächer, die britischen Herrscher jedoch blieben stark und der Hof blieb weiterhin das Zentrum der englischen Politik.

Die Vereinbarung nach der Revolution bezog sich in Wirklichkeit auf wenige Angelegenheiten, und man mußte beim Übergang vom Absolutismus zur parlamentarischen Regierung jene Mittel finden, mit Hilfe deren die Harmonie zwischen dem König und seiner Minister und dem Parlament aufrechterhalten werden kann. Die Studie untersucht dieses Verhältnis sowie die Beziehung zwischen dem König und seiner Minister. Von den Aspekten des politischen Systems setzt sie sich mit dem Zustandekommen des sog. "effizienten" Kabinetts, mit dem neuen Amt des Ministerpräsidenten, mit der Bedeutung der Einflußnahme und der Veränderungen unter George III.. Die Studie untersucht die gesellschaftliche Zusammensetzung des Unterhauses des Parlaments (House of Commons) und schildert die Diskussion über das Recht des Königs, selber seine Minister auszuwählen.

GYÖRGY BORUS

*The pattern of politics in England
in the middle of the eighteenth century*

The study explores the English political system of the 18th century which developed from the settlement following the Glorious Revolution of 1688–89. The consequences of the revolution have often been misunderstood in Hungary. The system that had prevailed under the Tudor and Stuart monarchs did not altogether come to an end in 1689. The revolution diminished royal power but the monarchs remained powerful and the Court remained the heart of English politics.

The authors of the revolutionary settlement had in fact settled little and in this transition from absolutism to modern parliamentary government means had to be found to maintain the harmony in day to day government between the king and his ministers on the one hand, and Parliament on the other. The study reveals this relationship as well as the ones between the two houses of Parliament and the king and his ministers. Among other aspects of the political system, it deals with the emergence of the "efficient" Cabinet, the new office of the Prime Minister, the importance of patronage and the changes following the accession of George III. The social composition of the House of Commons and the debate over the king's right to choose his own ministers are also discussed in the study.

TANDORI MÁRIA

A reformmozgalom irányzatai a brit parlamentben az 1780-as évek elején

Az 1780-as évek elején Nagy-Britannia történelme egyik legsúlyosabb válságát élte át. 1779–80-ra nyilvánvalóvá vált, hogy a hétéves háborúban létrejött büszke brit birodalom összeomlik: az észak-amerikai angol gyarmatok háborút indítottak az anyaország ellen, s mi több, jelentős esélyük volt a győzelemre. Az európai nagyhatalmak mind Anglia ellen fordultak. A külpolitikai elszigeteltséget és a háborús vereséget pedig az anyaország súlyos pénzügyi, gazdasági és politikai válsága követte. A politikai válság nem csupán kormányválság formájában jelentkezett, ami általában minden háborús vereség logikus következménye: az 1780-as évek elején a brit alkotmányosság egész rendszere ingott meg, még ha csupán rövid időre is.

A 18. századi brit közvélemény szemében az alkotmány központi kérdés volt. Ha a kor vezető parlamenti politikusainak fennmaradt írásait vagy beszédeit forgatjuk, a legszembetűnőbb az, hogy általában mélységes tisztelettel viseltetnek iránta. A parlamenti körökben használatos hangvételt érzékeltetik a kor egyik vezető politikusának, az ifjabb William Pittnek¹ a szavai: „Ez a csodálatos kormányforma bennünket az emberiség irigységének és csodálatának tárgyává tett ...”² „... a legtökéletesebb bölcsesség műve ...”³ A hatalom köreiben a fenti szavak még rendkívül visszafogott értékelésnek számítottak. „Az ő szemükben nem oly államrend volt az, melyet egyszerűen valamely más ország kormányzatához lehet hasonlítani, hanem a kormányzás mesterségének úgyszólván szentelt mysteriuma ...”⁴ Még III. György király is úgy tartotta, hogy az angol alkotmány „a legtökéletesebb emberi alkotás” volt.⁵ Ez a vélemény az akkori politikai helyzet természetes következménye. A korabeli hatalmi elit és a Hannoveri dinasztia a Stuartok 1688-89-es erőszakos eltávolításának köszönhette uralmát, és egészen 1746-ig, az utolsó jakobita (Stuart Jakab-párti) felkelés leveréséig legitimitásuk legalábbis megkérdőjelezhető volt. A rendszer hívei és ellenfelei mind 1688-ból kiindulva értelmezték helyzetüket és az alkotmányt. A rendszer haszonélvezőjének, a whig arisztokráciának létszükséglet volt az utólagos legitimizálás, mely a *Bill of Rights*-t és az *Act of Settlement*-et⁶ tekintette fő eszközének, és az 1688-89-es államcsínyt „Dicsőséges Forradalom” névvel ruházta fel. A század közepe felé ezt a „Dicsőséges Forradalmat” haszonélvezői már egyenesen az isteni Gondviselés művének tekintették.⁷ A whig arisztokráciának – pontosabban a whig arisztokrácia éppen kormányon lévő klikkjének – nyilvánvalóan a „Dicsőséges Forradalom” misztifikálása és a fennálló rendszer konzerválása volt a létérdeke. A parlamenten belüli ellenzék – amely a 18. század legnagyobb részében szintén whigekből állt – kissé tudathasadásos módon viszo-

nyult a rendszerhez. Alapvető változtatás nem lehetett az érdeke, hiszen célja a meglévő viszonyok közepette való hatalomrajutás volt. Kritikája tehát nem a rendszer, csupán egyes jelenségek és az éppen kormányzó rivális frakció hatalma ellen irányulhatott. A parlamenten belül elenyésző kisebbséget alkotott a harmadik irányzat, amely azonban az 1760-as évektől kezdve jelentős parlamenten kívüli tömegekkel állt kapcsolatban, s amely a rendszer és az alkotmány radikális megváltoztatását tűzte ki célul. 1780-ban a kormányfő Lord Frederick North⁸ volt, így természetesen ő képviselte a rendszerhez való feltétlen ragaszkodást. A whig ellenzéket Lord Rockingham⁹ vezette, a parlamentben helyet foglaló kis számú radikális-szimpatizáns élén pedig Lord Shelburne¹⁰ állt.¹¹

Az angol alkotmány úgynevezett történeti alkotmány, tehát nem egy alkotmányozó nemzetgyűlés által egyetlen törvény formájába öntött, egységes mű, hanem hosszú évszázadok törvényalkotó munkájának az eredménye. A brit alkotmánynak csak kis részét képezik írott dokumentumok, nagyobb részt íratlan hagyományokból illetve bírói döntvényekből áll össze. A brit joggyakorlat szerint például a Lordkancellár bíróságának minden döntése örök időkre befolyásolhatja az angol alkotmány működését, mivel precedenssé válik, amire akár 500 év múlva is hivatkozni lehet. Ennek következtében tehát a 18. század parlamenten kívüli közvéleménye is féltékenyen figyelt minden döntést, hiszen az megváltoztathatta az egész brit joggyakorlatot. Amikor pedig az amerikai konfliktus az 1770-es évek folyamán egyre aggasztóbbá vált, majd nyilvánvaló lett a háborús vereség és a gyarmatok elszakadása, az angol közvélemény gyanakodni kezdett. Már legalább 100 éve szokássá vált, hogy minden országos bajért az alkotmányt tették felelőssé. Most is ez történt. Ha valaki feltette a kérdést, miért is lázadtak fel a gyarmatok, kórusban hangzott rá a válasz az óceán mindkét partjáról: az alkotmány eredeti, kiváló, tiszta és kifogástalan szerkezetét megromlott, beszennyeződött, eltorzult, és ez okozta a lázadást, a háborút és a vereséget. Általános vizsgálódás indult tehát azzal kapcsolatban, hogy mik is ezek a torzulások, milyen okokra vezethetők vissza, és mi idézhette elő a brit birodalom összeomlását. Aki ilyesmit keresett, nem kellett túlságosan sokáig kutatnia: sorra bukkanhatott rá az aggasztó vagy egyenesen felháborító tünetekre. Az alkotmánynak ezen torzulásai természetesen nem egycsapásra jelentek meg, de a szélesebb közönség most, az 1770–1780-as évek fordulóján kezdett igazán felfigyelni rájuk. A politikai ellenzék Lord Rockingham vezette része abból indult ki, hogy az alkotmány eredetileg tökéletesen működött, működése azonban az idők folyamán némileg megváltozott. E változások egy része (azok, amelyek a király hatalmát korlátozták) jó, más része (amelyek a korrupciót növelték) rossz. Akik így gondolkodtak, tehát azt vallották, hogy az alkotmánynak nem minden változását kell eltörölni, csak a „károsakat.” Álláspontjuk tehát alapvetően konzervatív volt: semmi újat nem akartak, csak az „eredeti, tiszta” állapot részleges restaurálását. A Rockingham-whigek úgy vélték, a torzulások egyedüli oka, hogy a Korona (vagyis a végrehajtó hatalom) túlságosan nagy részt ragad magához a hatalomból. Ezért tehát nem kell semmi mást tenni, csupán a Korona hatalmát megfelelő mértékben korlátozni. A Lord Shelburne vezette másik csoport úgy vélte, nem ebben rejlik a baj igazi oka. Abban egyetértettek a Rockingham-whigekkel, hogy a Koronát valóban vissza kell szorítani, de úgy

látták, a torzulásokat csak egy jóval átfogóbb reform szüntetheti meg. Az egész politikai rendszert meg kell reformálni, s ezt a választójog kérdésével kell kezdeni, mivel a legfelháborítóbb visszaélések az alkotmánynak ezt a részét érintették.

1. A választójogi reformmozgalom

1716-tól Angliában a parlamenti választásokra vonatkozóan a *Septennial Act* (Hétéves Törvény) volt érvényben, amely az általános választásokat hét évente írta elő. A választásokon eldől, ki jut be képviselőként a politizálás szentélyébe, a parlamentbe, és ott onnan hét évig gyakorlatilag nem lehetett eltávolítani, választói iránt pedig semmiféle kötelezettségei nem voltak. A választások keretében a választókerületek szolgáltak, amelyek a megyékben és a városokban szerveződtek. A 18. század végére jelentős anomáliák alakultak ki a brit választókörzet-rendszerben. Burjánzott a korabeli politikai élet rákfeneje és legvitatottabb problémája, a *rotten* vagy *pocket borough*-k intézménye. „Rothadt” vagy „zseb-” körzetnek azokat a településeket nevezték, amelyek 100–200 évvel azelőtt még általában jelentős népességgel rendelkező városok voltak, és lakosságuk révén még 1640 előtt megszerezték maguknak a jogot egy vagy két parlamenti képviselő megválasztására. A 16., 17. és 18. században az angol társadalomban azonban olyan folyamatok zajlottak le – a bekerítések, a forradalom, a polgárháború, később az ipari forradalom –, melyeknek következtében Anglia demográfiai térképe és településstruktúrája teljesen átrendeződött: mindenekelőtt Anglia déli részén számos hajdan jelentős település szinte teljesen elnéptelenedett. Gyakori volt az olyan község, melynek mindössze egy-két választójoggal rendelkező lakója maradt, ám ez az egy-két fő nem ritkán két képviselőt is választott. Az ilyen körzetek jelentették a 18. századi brit politikai korrupció melegágyait. Ezek a körzetek ugyanis megvásárolhatók voltak. Választókerülethez többféle módon lehetett jutni. A legismertebb módszer az volt, hogy a gazdag úriember kiszemelt magának egy *borough*-t, és a környéken jelentősebb földbirtokot vásárolt. Ha a község körzetének nagy részét sikerült megszereznie, az akciót lényegében elintézettnek tekintették: a néhány választóval „jóban kellett lenni”: a választások előtt megfelelő lakomákkal, ajándékokkal és instrukciókkal kellett őket ellátni (ez persze a választók tényleges létszámától függően meglehetősen munka- és pénzigényes dolog is lehetett). Számos angol úriember egyszerre több választókerület parlamenti helyei között válogathatott. Az összefonódások szinte áttekinthetetlené váltak: hivatalviselői révén sok *rotten borough* ügyébe végső soron maga az uralkodó vagy a kormányzat avatkozott bele. A mandátumokhoz szabályos adásvétellel illetve árveréssel is hozzá lehetett jutni. A választások egyébként mindig azzal kezdődtek, hogy az uralkodó saját emberei támogatására nagyobb kölcsönt vett fel – még a parlament feloszlásának nyilvánosságra hozatala előtt.¹²

A szinte áttekinthetetlen választási korrupció megszüntetésére a 18. századi reformerek két fronton indítottak támadást. Az egyik irányzat a parlamentek időtartamát vette célba, és jelentősen rövidíteni akarta azt. A kevésbé radikális whig reformerek a 3 éves ciklusokat szerették volna visszaállítani. A 60–70-es évek radikálisai viszont az évenkénti választás mellett kardoskodtak.

A másik fő célpontot a *rotten borough*-k jelentették. Ez jóval bonyolultabb kérdés volt, mint a parlament időtartama, nem is alakítottak ki egységes álláspontot. Az egyértelműnek tűnt, hogy a reformerek minden csoportja a *rotten borough*-k számának csökkentését és ezzel párhuzamosan a képviselők számának emelését, valamint a választók körének szélesítését tűzte ki célul. A reformnak ez az irányzata a 60-as években kezdett körvonalazódni John Wilkes¹³ vezetésével, ám már ekkor sem volt egészen egységes. Többek között felmerült egy olyan javaslat is, hogy a képviselőt ügyét az adózással kellene összekapcsolni. Richmond herceg¹⁴ egyenesen azt állította, hogy a legkisebb alattvalónak is szavaznia kellene, hiszen valamilyen formában ő is adózik.¹⁵ A hetvenes évek elején az amerikai események kissé háttérbe szorították ezeket a reform-elképzeléseket, de 1778–1780 között újabb fellendülés kezdődött. Wilkes ekkorra már a City egyik legfőbb tekintélyű polgára lett, így a stafétabotot új személyiségek vették át, és immár nemcsak Londonban és annak legszűkebb környékén szervezkedtek. 1780 márciusában egy Wyvill¹⁶ nevű yorkshire-i tiszteletes delegátus-konferenciát szervezett, és kidolgozott egy javaslatot: 100 új megyei képviselőt és évenkénti parlamenti választásokat követelt.¹⁷ Ezzel egyidőben Wilkes londoni követői is szervezkedni kezdtek: a *Westminster Committee of Association* (egy radikális, parlamenten kívüli politikai szervezet) létrehozott egy albizottságot a képviselő helyzetének vizsgálatára. Követeléseiket a következőkben foglalták össze: évenkénti parlament, egy képviselőt választó, egyenlő választói létszámmal rendelkező választókörizetek, egyetemes férfiválasztójog, titkos szavazás, képviselői fizetés, a hivatalviselők választhatósági jogának eltörlése. Ez a csoportosulás sikeresebb volt, mert áprilisban létre tudtak hozni egy szervezetet, a *Society for Promoting Constitutional Information*-t, a fenti eszmék terjesztésére. A követelések egy mérsékelt és egy radikálisabb irányzatra oszlottak: a mérsékeltnek 3 éves parlamentet akartak, és a *rotten borough*-k részleges eltörlését. A radikálisabbak évenkénti parlamentet, egyetemes férfiválasztójogot, közvetlen népi kormányzást, Lordok Háza nélkül.¹⁸ A két irányzatot nem lehet minden esetben tökéletesen elválasztani egymástól: az egyes személyiségek és szervezetek váltakozva fogadták el a különféle követeléseket. Shelburne és pártja lényegében a parlamenten kívüli ellenzék és Wyvill reformgondolataival azonosult. Shelburne már 1780-tól, követője, az ifjabb Pitt pedig 1783-tól nyíltan támogatta Wyvill yorkshire-i mozgalmát.¹⁹

Célszerű különbséget tenni a parlamenten kívüli radikális mozgalmak két ága között. A régebbi, a Wilkes-féle mozgalomból nőtt ki a londoni és a London környéki csoport. Ehhez csatlakozott az ifjú Charles James Fox,²⁰ aki egyébként Rockingham követője volt, de – némileg meglepő módon – a londoni radikálisokkal is szimpatizált. A Wyvill-féle mozgalom Londontól igen távol, Yorkshire-ban bontakozott ki, a 70-es években. A yorkshire-ihoz hasonló társaságokat hamarosan több megye is létrehozott. Ezek programja azonban nem vált egységessé. Wyvill célja egy *National Association* (egész országra kiterjedő radikális szövetség) létrehozása volt (később ő maga *Popular Party*-nak nevezi majd²¹), de az általa szervezett londoni találkozóra csupán 12 megye és 4 város küldött követeket. Wyvill elutasította a London és a *Westminster Committee*-khez való csatlakozást, mert ezek Cartwright²² és John Jebb²³ – Wyvill szerint veszélyes – radikalizmusának hatása alatt álltak²⁴.

Az irányzatok között volt némi különbség: a londoniak radikálisabbak voltak, egy kicsit jobban hangsúlyozták a parlamenti ciklusok és az általános férfiválasztójog kérdését. A yorkshire-iek a *rotten borough*-kra koncentráltak. A két csoport tagjai jelentős fenntartásokkal viseltettek egymás iránt. A londoniak büszkéek voltak Wilkes-párti múltjukra, és arra, hogy ők a fővárosiak. Lenézték a *Yorkshire Association*-t, provinciálisnak tartották. A yorkshire-iek természetesen ellenkező előjellel, de szintén előítéletekkel viseltettek a londoniakkal szemben, és ebben is sok megye egyetértését tudhatták maguk mögött. A londoni mozgalom meglehetősen bezárkózó volt, csupán néhány London környéki megye közvéleményére gyakorolt hatást,²⁵ míg Wyvill például kereste a kapcsolatokat Skóciával. Fox tehát a londoniakkal, Shelburne és Pitt a yorkshire-iekkel lépett kapcsolatba. A radikális reformmozgalmak azonban nem fogadták oly lelkesen a velük rokonszenvező politikusokat, mint ahogy azok elvárták volna. Szükségük volt vezető politikusokra, hiszen a petíciókat csak azok támogatásával viheték a parlament elé. Nyilvánvalóan érezték azonban, hogy azok valójában csupán meg akarják lovagolni mozgalmukat.²⁶ Wyvill is osztotta ezt a véleményt, és azon igyekezett, hogy mozgalmát megtartsa független vidéki gentry számára. Yorkban Rockinghamék kezdeményeztek egy találkozót. Wyvill azonban borsot tört az orruk alá, és rávette a hallgatóságot, hogy egyezzenek meg: sem peerek, sem parlamenti tagok ne legyenek beválaszthatók a petíciót összeállító bizottságba. Rockinghamék erre 1781 februárjában megszervezték a Westminster háztulajdonosainak találkozóját. Itt John Jebb és Cartwright terelte radikális mederbe az összejövetelt, a Rockingham-pártot azonban nem sikerül távol tartaniuk: titkárukká Fox ügyeskedte be magát.²⁷

1782 márciusáig a parlamenti ellenzék elsődleges célja North megbuktatása volt, az egység fenntartása állt érdekében, nem pedig a különbözőségek hangsúlyozása. 1782 márciusának végén azonban az ellenzék diadalmaskodott: Rockingham, Fox és velük koalícióban Shelburne került hatalomra. A reformerek összes frakciója és irányzata munkába lépett, úgy vélték, eljött az idő a cselekvésre, szabad a pálya. Pitt sem késlekedett: már 1782. május 7-én benyújtotta javaslatát. Ez volt az első komoly parlamenti reformjavaslat és -vita a brit parlament történetében. A terv mindenkinek ígért valamit: támadta a Koronát Rockinghamék elvárása, a *rotten borough*-kat pedig a yorkshire-iek szájaíze szerint. A képviselőről vallott elveket a londoniaktól vette át. Ugyanakkor nagyon vigyázott, hogy senkit se ijesszen meg. Ez a beszéd valójában semmilyen konkrét javaslatot nem tartalmazott, csupán kijelölt néhány megvizsgálendő témát. Lényegében kérvény volt, egy vizsgálóbizottság létrehozására. A javaslatot természetesen leszavazták, 161:141 arányban. Ez azonban egyáltalán nem jelentett megszegyenítő vereséget. A reformerek mindenesetre saját terveik igazolását látták, és további ösztönzést kaptak. 1782. május 17-én Pitt támogatta Sawbridge²⁸ javaslatát a parlamentek időtartamának rövidítésére. Beszéde nem maradt fenn, csupán egyik érve: a hétéves parlament túlságosan nagy befolyást biztosított a minisztereknek. Fox a javaslat mellett szólt, Burke²⁹ ellene. Természetesen ezt az indítványt is leszavazták.³⁰ Már másnap, május 18-án újra összejött Pitt és Wyvill,³¹ ott volt Richmond herceg, Lord Mahon,³² és Wilkes is. Egy nagy petíciót akartak megfogalmazni és elindítani, a parlamenti reform érdekében. Wyvill addig ügyködött, hogy még

Rockingham is megígérte – bár korántsem volt lelkes –, hogy foglalkozik az ügygel. Május végén Lord Mahon állt elő egy törvényjavaslattal, szintén a yorkshire-iak szellemében, elsősorban a választások tisztaságának helyreállítása érdekében. Javaslata tartalmazta azt az új elemet, hogy a megyei választásokat ne egyetlen központban, hanem egy időben, de több helyen tartsák. A reformerek kezdődő meghasonlását mutatja, hogy ezt a javaslatot éppen Fox támadta a leghevesebben, és június 21-én az ő hatására vetette el a Ház.³³ A reformerek szakadása ezek után döbbenetes gyorsasággal következett be: július 1-jén Rockingham váratlanul meghalt és a kormány abban a pillanatban kettészakadt. A király a legtekintélyesebb, és számára egyedül elfogadható kormánytagot, Shelburne-t jelölte ki miniszterelnökké, amit a régóta hivatal-étségben szenvedő Fox nem tudott elviselni. Híveivel együtt azonnal kilépett a kormányból. Shelburne és kis csapata számára a kormányválság közepén nem a választójogi reform volt a legsürgetőbb kérdés, bár nem tettek le róla. 1782 nyarán, a parlament elnapolásakor Shelburne nyilvánosságra hozta programját. (Ez a tény már önmagában véve is újdonság volt.) Ebben egy egész sereg adminisztratív jellegű reformtervet fogalmazott meg, ezen kívül javasolta a vidéki képviselők létszámának növelését is. Shelburne az utóbbi passzust azonban az őszi trónbeszédbe már nem merte belevenni. A parlamenti képviselők köreiben ez a kérdés oly kevés népszerűségnek örvendett, hogy ezt a gesztust meg kellett tenni a kormány életképessége érdekében.³⁴ A radikálisok viszont azt hitték, hogy mivel két fő pártfogójuk, Shelburne és Pitt lett a kormány két kulcsfigurája, szabad az út a reformok előtt. Már július 18-án a londoni radikálisok újabb petíciót adtak be, ami szintén az egyetértés helyreállítását szolgálta, és eléggé általános tartalmú volt.³⁵ Az ügy azonban elakadt. Őszre a kormányon belül egyre több súlyos probléma jelentkezett, és a küszöbön álló békekötés³⁶ körüli nézeteltérések egyre lehetetlenebbé tették Shelburne helyzetét. Wyvill-ék azonban erről nem vettek tudomást, és ősszel újabb módosított reformtervvel álltak elő.³⁷ Céljuk ismét az egység helyreállítása volt, amelyet azonban ez alkalommal sem sikerült megvalósítaniuk. A program elemei a következők voltak: a megyei és nagyvárosi képviselők létszámát meg kell növelni, 50 *rotten borough*-t el kell törölni, ezek választóit pedig a megyékben kompenzálni. A Hétéves Törvényt semmissé kell tenni, Skóciában is meg kell reformálni a választásokat, a cenzust pedig le kell szállítani, hogy a kisbirtokosok és a bérlők ellensúlyozni tudják a nagybirtokosok befolyását. Ezeket az elveket 1782 novemberében fogadta el a *Yorkshire Association*, és a következő év elején akarták a parlament elé vinni.³⁸ A békevíta és a Shelburne-kormány halódása azonban eleve kudarcra ítélte mozgalmukat: senki sem figyelt rájuk. A londoni reformerek fanyalogva „sajátos”-nak bélyegezték a tervet, Shelburne-nek és Pittnek pedig nem maradt rá energiája, mivel bukásra álló kormányukat kellett védeniük. Yorkshire-en kívül a javaslat fogadtatása még a megyékben is igen változó volt. Sokkal kisebb volt az érdeklődés, mint az 1780-as petíciók időszakában. Most csak 12 petíciót küldtek be, szemben az 1780-as 26-tal.³⁹ Még Skócia sem reagált – Wyvill mélységes csalódására. Nyilvánvaló volt, hogy a nagy parlamenti reformmozgalom kifáradóban van. Ennek ellenére 1783 májusában Pitt újra előhozta a parlamenti reform kérdését, mégpedig előző javaslatánál sokkal határozottabb formában, elsősorban a fentebb ismertetett yorkshire-i pontok figyelembevételével. A petíciók

kudarcán okulva azonban elhagyta az 50 *borough* törlését, csak 100 új megyei tagot kért. A Hétéves Törvény kérdését sem feszegette. A *borough*-k megszüntetésére azzal az eredeti javaslattal állt elő, hogy korrupciós tettenérés esetén büntetesképpen szüntessék meg őket, választóikat pedig vegye át a megye. Beszéde végén ő maga is beismerte, hogy javaslata egyes elemeinek biztosan semmi esélye a jóváhagyásra. A javaslat valóban eleve kudarcra volt ítélve. (Pittnek már az előző, gyakorlatilag semmitmondó reformtervét is leszavazták, egy részletezett és eléggé radikális javaslat ráadásul egészen máshogy fest, mint egy alázatos hangú folyamodvány.) A törvényjavaslatot 293:149 arányban, döntő többséggel vetették el.

A radikális képviseleti reform ügye ezzel lényegében elakadt. Az India-vita, majd a kormányalakítási gondok háttérbe szorították a parlamenti reform ügyét, de mihelyt tehetette, Pitt újra elővette azt: 1785-ben, már miniszterelnökként újabb – még mérsékeltebb – reformtervet állt elő, amelyben többek között 36 *rotten borough* eltörlését javasolta. Reformtervezet soha addig nem indult ilyen kedvező eséllyel, Pitt ugyanis mindkét Házban jelentős többséggel rendelkezett. Tervezetét azonban még saját kormányának tagjai sem támogatták egységesen: 248–174 arányban leszavazták. 1786-ban Lord Stanhope (a hajdani Lord Mahon) egy újabb, a választások tisztaságát célzó törvényjavaslatát vetette el a Ház, s már Pitt sem kardoskodott mellette. Wyvill próbálta meg lecsillapítani az emiatt sértett Stanhope-ot, és 1786. december 17-i levelében részletesen elemezte a reformmozgalom hanyatlásának körülményeit.⁴⁰ 1793, a francia háborúk kezdete után Pitt végleg le is vette a napirendről a kérdést. A 18. század végének választójogi reformmozgalma nem hozott tehát eredményt: a mozgalom gyümölcset 1832-ben az első nagy parlamenti reformtörvény hozta meg.

2. A „Gazdasági Reform”

A választójogi reformmozgalom az 1760-as években, parlamenten kívüli körökből indult. A reform másik irányzata a 70-es évek és a whig parlamenti oligarchia terméke. Ez egy sajátos irányzat, melynek nem sok köze volt egy valóságos gazdasági reformhoz. (A megkülönböztetés végett a mozgalom nevét nagy kezdőbetűvel írjuk.) Rockingham első kormánya 1767-ben már arra törekedett, hogy a király alkotmányos befolyását csökkentse,⁴¹ majd részben a király pontosan e miatt megerősödött ellenszenve buktatta meg. Rockingham a 70-es évek hosszú, ellenzékben töltött évei alatt egyre hevesebben lépett fel a Koronával szemben. Ahogy a háborús helyzet alakulásával párhuzamosan a közvélemény egyre inkább az alkotmány vizsgálata felé fordult, Rockinghamék egyre magabiztosabban kezdték hirdetni álláspontjukat, miszerint minden baj egyedüli oka a Korona, és reformirányzatuk céljául azt tűzték ki, hogy a Koronát megfosszák gazdasági alapjaitól. Ezzel a törekvésükkel nem álltak egyedül, hiszen a 18. század végének minden ellenzéki politikusa rendszeresen támadta a Koronát. Ez közhelyszámba ment a korabeli parlamenti retorikában. Rockinghamék abban különböztek a többi ellenzékítől, hogy hittérítői buzgalommal vetették bele magukat a Gazdasági Reform kidolgozásába, mely nemcsak eszköz, hanem végső cél is volt számukra. A whig szabadság e megszállott hirdetői azonban a jogokat – ame-

lyektől a Koronát meg kívánták fosztani – csupán saját monopóliumukká akarták tenni. A Gazdasági Reformmozgalom az 1770-1780-as évek fordulóján kezdődött. Az első lelkesedésnek talán leglátványosabb epizódja 1780. április 6-án zajlott le, amikor John Dunning⁴² képviselő előállt a korszak talán legtöbbet emlegetett határozati javaslatával, miszerint: „A bizottságnak⁴³ a következő a véleménye: ki kell jelenteni, hogy a Korona befolyása megnövekedett, jelenleg is növekszik, és csökkenteni kell.”⁴⁴ A javaslat megszövegezése meglehetősen merésznek tűnik még a legtoleránsabb alkotmányos monarchiában is, hiszen az alattvalók túlnyomó többsége odaadón lojális volt. Az ilyenkor elvárható közfelháborodás helyett azonban a fenti indítványt fellegzés és ünneplés fogadta, a javaslatot a parlament elfogadta,⁴⁵ szerzőjét ettől kezdve a reformmozgalom élharcosának tekintették, és uralkodói kegyvesztettség helyett bárói cím lett az osztályrésze.

Ha megpróbáljuk összegezni a korszak parlamenti megnyilatkozásait, illetve a vezető személyiségek hátrahagyott iratait, akkor az szűrhető ki, hogy a „Korona” szó egyszerre több dolgot is jelentett. A Korona alatt valamilyen formában mindig a végrehajtó hatalmat értették,⁴⁶ de olykor ez magára az uralkodóra vonatkozott, gyakrabban a végrehajtóhatalom más résztvevőire, elsősorban a miniszterelnökre, leggyakrabban pedig az egész kormányzatra.⁴⁷ Az angol alkotmányosság abból indul ki, hogy a Korona egyenlő a király virtuális végrehajtó hatalmával, amely eredetileg teljes mértékben a király kezében összpontosult, de az idők folyamán több személy és testület között oszlott meg. Az 1780-as évek alkotmányjogi vitái jórészt az uralkodói előjogok körül örvénylettek. Az alkotmányos „Szentháromságban” az uralkodó szerepe volt a legkevésbé pontosított, és az alkotmány „egyensúlyát” ez a bizonytalanság billentette ki a leggyakrabban. A 20. század végére az uralkodói előjogok rendszerét többé-kevésbé megszilárdultnak tekinthetjük. A 18. század folyamán azonban az egész rendszer a legdinamikusabb fejlődésben volt, és a parlament életében sokszor éppen az jelentette a központi kérdést, hogy ez a bonyolult problémarendszer valahogyan tisztázódjon. Az uralkodó mellett a Korona másik fontos alkotóeleme a kormány volt. A 18. század végi brit kormányt úgy lehetne definiálni, hogy a parlamentnek és a Titkos Tanácsnak az a bizottsága, mely döntő mértékben részesült az uralkodó végrehajtó hatalmának – más megfogalmazás szerint felségjogainak⁴⁸ – gyakorlásából. Az 1780-as évek parlamenti vitái során a „Korona” kifejezés alatt általában a kormányt értették. Amikor Rockinghamék a Koronát támadták, szinte kizárólag olyan tünetekre hívták fel a figyelmet, amelyek valamilyen módon a Korona gazdasági-financiális lehetőségeivel álltak kapcsolatban. Olyan tervet dolgoztak hát ki, hogy a Koronát meg kell fosztani anyagi forrásaitól, és így kell lehetetlenné tenni politikai befolyását. Whig arisztokratákhoz méltóan úgy vélték, ezek a műveletek csupán a parlament falain belülre tartoznak. Eszükbe sem jutott közvetlenül a választókhoz fordulni. Így a reform gazdasági irányzata végül is egy zárt parlamenti klikk tagjainak kissé életidegen vállalkozása lett, akik helyzetük folytán nem tudták teljesen felmérni a problémát, és tetteik következményeit sem.

Az 1770-1780-as években a parlamentben és a politikai közvéleményben kialakult egy általános vélemény, miszerint számtalan rendelkezésére

álló eszköze révén a Korona – a végrehajtó hatalom – illegálisan „átnyúl” a törvényhozásba, ahol olyan törvények meghozatalát igyekszik előidézni, amelyek fokozatosan kiterjesztik hatáskörét, és „elrútítják, s végezetül teljes megsemmisítéssel fenyegetik a világ legcsodálatosabb kormányzati rendszerét.”⁴⁹ 1780-ra mindennapos dolog lett a Képviselőházban az, hogy ellenzéki képviselők zúgolódtak a zsíros állások, életjáradékok, rang-adományozások parlamenti többséget befolyásoló hatása ellen. „Szabad kormányzatot” követeltek, és a Házat ki akarták vonni a Korona befolyása alól. A 18. századi kormányok azonban kivétel nélkül alkalmazták a királyi befolyást, és nem láttak módot a „király dolgának elvégzésére” anélkül, hogy a parlamenti befolyásolás uralkodó számára adott lehetőségeit fel ne használnák.⁵⁰ Dunning javaslata is csak „csökkenteni” és nem eltörölni akarta a Korona befolyását. Hogy melyik képviselő hogyan foglalt állást e befolyással szemben, az lényegében egyetlen fontos dologtól függött: attól, hogy éppen a Ház melyik oldalán ült. Az ellenzék számára a Korona befolyása valóban súlyosnak, néha alig elviselhetőnek tűnt, míg a mindenkori kormány – mivel számára a dolog alapvetően kellemes volt – gyakorta inkább kevesellte azt.⁵¹

De mit is értettek valójában e „befolyásolás” vagy „korrupció” alatt? Azt, hogy a Korona rendelkezésére álló különféle források segítségével (és általában az uralkodó hallgatólágos jóváhagyásával, támogatásával és nevében) a kormány befolyásolni tud bizonyos politikai műveleteket. Melyek voltak a források és melyek a befolyásolt műveletek? A 18. század végén a Koronának 4 fő pénzforrás állt a rendelkezésére: a civillista, a „regáléjogok” (adók, vámok, illetékek – például a posta, a koronabirtokok jövedelmei), valamint Skócia és Írország jövedelmei. A kormány játékerét az biztosította, hogy nem volt világosan elhatárolva a király magán- és hivatali tulajdona és bevétele. A civillista, melyet a parlament általában ellentmondás nélkül szavazott meg, nemcsak az uralkodócsalád létfenntartási költségeit tartalmazta – ez volt a kisebb rész – hanem magában foglalta például a kormányzat költségeit és az úgynevezett „titkosszolgálatnak” nevezett tételeket. (Ez alatt csak részben értendő a mai értelemben vett titkosszolgálat. Ide tartozott az államtitkárok kezén megforduló hivatalos összegeknek az a része, amiből például pamfletek, újságok kiadását lehetett finanszírozni, és bizonyos jótékonyásra szánt összegek, például az összes angliai életjáradék költségei.⁵²) Az uralkodó magánpénzéből is jutott politikai befolyásolásra: 1777-ben például III. György 12 ezer fontot adott a választások finanszírozására. A második forráscsoport, a Korona úgynevezett örökletes forrásai közé az adókat, a posta, a Lancaster és Cornwall hercegség bevételeit, bizonyos (például bor-) illetékeket, vámokat, bérleteket, bírságokat és egyes gyarmatok (például Barbados) jövedelmeit számították. Ezek fölött is szabadon rendelkeztek a kincstári titkárok. A Korona skóciai és írországi jövedelmeit életjáradékokra fordították, és ezek az életjáradékok is a kormány fennhatósága alá tartoztak.⁵³ A pénzügyek mellett a Koronának tulajdonképpen számos egyéb lehetősége is volt a befolyásolásra, s ezeket, ráadásul, sokkal nehezebb volt ellenőrizni. Ilyen volt például a kitüntetések adományozása. A Térdszalag-, Bath- és St. Patrick rendek, valamint az öröklődő rangok adományozása sokszor fordított tekintélyes személyiségek pártállásán – az adományok elmaradása pedig sokakat fordított el a kor-

mánytól. A mindenkori kormány egyik legkiválóbb befolyásolási eszköze volt a rangok adományozása:⁵⁴ kényelmetlenné vált képviselőket el lehetett vele távolítani az alsóházból. Pénzzavar esetén egyes állami szállítókat el lehetett némitani a díszes irat adományozásával – földbirtok soha nem járt vele. A Felsőház pártállásait alkalomadtán át lehetett alakítani nagyobb létszámú kormánypárti lord kreálásával. Az esetleg vonakodó lordok jobb belátásra bírásának önmagában az is kiváló eszköze volt, ha csak fenyegetőztek az ilyesmivel. Ez a módszer még 1911-ben is bevált.⁵⁵ (A lordság exkluzív intézmény: a sörgyáros, aki tavaly lett báró, már nem örül, ha az idén újra érkezik néhány parvenü, ezért inkább megszavazza az ellenszenves törvényjavaslatokat.) A Fox-North koalíciót például nagy mértékben meggyengítette, hogy a király egyetlen kitüntetést sem volt hajlandó adományozni az ő hivatali idejük alatt. A Korona rendelkezésére álló eszközök egy másik csoportját „alig észlelhető befolyásnak” nevezték. Már a neve is mutatja, hogy nehéz pontosan meghatározni ezt a kategóriát. Ez a fedőnév a kormányzati megrendelések, kormányhitelek és a koronabirtokok bérbeadása körüli lehetőségeket takarta. A 18. század végén a Korona talán leghatásosabb befolyásoló eszköze azonban a „befolyásolási” rendszer maradt. Már 1675 óta történtek kísérletek arra, hogy csökkentsék a Koronától függő hivatalnokok számát, illetve kizárják őket a parlamentből. 1693 és 1742 között egész sereg törvény született e célból.⁵⁶ Ha például az *Act of Settlement* minden rendelkezését végrehajtják, az még a minisztereket is kizárta volna a parlamentből. (Ezt a kényes helyzetet az 1705-ös *West's Expedient* oldotta meg,⁵⁷ mégpedig a legsajátosabb módon: a hagyomány értelmében miniszter csak parlamenti tag lehetett. Ha viszont egy képviselőt miniszterre emeltek, az automatikusan elvesztette mandátumát. Így viszont miniszteri tárcáját is el kellett volna, hogy veszítse. Az angol jog által létrehozott eme huszonegyes csapdáját páratlan logikával oldotta meg ez az intézkedés: a kinevezett képviselő helyére azonnal új időközi választásokat írtak ki, és ha kerületük újráválasztotta őket, töretlenül folytathatták mind képviselői, mind miniszteri pályafutásukat.⁵⁸ Ez a procedúra gyakorlatilag névleges volt (nem taláni példát arra, hogy egy kinevezett miniszter mandátumát büszke választókerülete ne hosszabbította volna meg), de hosszú napokat és heteket vett igénybe. Ennek következtében minden új kormány több heti cselekvésképtelenséggel kezdte hivatali idejét, hiszen tagjai nem jelenhettek meg a parlamenti vitákon. A Korona patronálási befolyásánál valójában nem is a miniszteri helyek jelentették a problémát: logikus, hogy egy miniszter a saját kormányára szavaz. Fontosabb tényező volt, hogy a kormány az összes államhivatalnokokat, a hadsereg és flotta aktív tisztjeit, a főpapokat, bírakat és a gyarmati tisztviselőket pozíciójuk és járadékaik révén a markában tartotta. Tehát ha a kormány elég ügyes volt, és a választásokon sok lekötöztetettjét tudta a parlamentbe juttatni, illetve a már ott ülőket le tudta kötelezni valamely adománnyal, akkor biztos többségre tehetett szert. A kormánytöbbség kialakításában sorsdöntő „Udvari és Adminisztrációs” parlamenti csoport lényegében ilyen személyekből állt össze. Az 1780-as évek reformmozgalma leghevesebben azokat a színekúrákat támadta, melyek éppen a Korona efféle befolyásának alapjául szolgáltak.

Mindezekből meggyőzően kirajzolódik, hogy a Korona politikai befolyásoló hatalma nem volt pusztán a képzelet szüleménye. 1780-ban, amikor a fent említett Dunning-javaslat megszületett, a Korona eme hatalma főképp három téren érvényesült. Egyrészt abban, hogy a hadiesemények és a fokozódó társadalmi feszültségek ellenére a kormány az amerikai háború folytatását erőltette, másodsorban hogy a North-kormány mindent elkövetett hatalmon maradása érdekében, s végül hogy a reformtörekvések petíció alakjában, tehát parlamenten kívülről érkező részét sorra elgáncsolták. Az 1780-as évek elején tehát általános vélekedés volt, hogy a Korona „korrupt”. Érdemes erre a tényre még egy más szempontból is pillantást vetni. Le kell szögeznünk, hogy itt nem a szó általános értelmében vett korrupciónak van szó: nem arról, hogy a miniszterelnöknek, vagy a kormány bármelyik tagjának valaki csúszópénzt adott volna, és a fő államhivatalnokok saját vagyonuk növelésére használták volna fel a hivatalban töltött időt. A század közepén még találunk erre utaló jeleket is, az idősebb Pitt és propagandája azonban sokat változtatott a helyzeten. Magánéletét tekintve nem lehet becsületesebb embert találni, mint az akkoriban állandóan korrupcióval vádolt Lord North, aki nemhogy nem gazdagodott meg miniszterelnökként, éppen ellenkezőleg – anyagilag tönkrement. A „reformer” miniszterelnökökre, Rockingham-re és Shelburne-re is ez volt a jellemző, nem is beszélve Pittről, aki e téren félelmetes hírnévre tett szert. Mindegyiküknek anyagi gondokat, és nem jólétet hozott a hivatal. A korrupció ebben az esetben politikai korrupciót jelent: a miniszterek az általuk üdvöztetőnek tartott politika nagyobb hatásfokú érvényesítése érdekében befolyásoltak másokat, tulajdonképpen mindenkit, akit lehetett. És az volt a kivételes, ha nem lehetett. Az 1780-as évek parlamenti reformmozgalmait tehát a korrupciónak eme válfaja ellen küzdöttek: olyan kormányt akartak, amely olyan tisztán működik, hogy mások befolyásolására sem törekszik.

1780 február-márciusában a felbátorodott ellenzék munkába lépett. Már januárban tekintélyes képviselők vették védelmükbe a reformjavaslatokat, amelyek a következő kérdésköröket érintették, és amelyek mindvégig a Gazdasági Reformmozgalom programpontjait képezték: 1. A civillista parlamenti ellenőrzése. 2. A Korona tisztségviselőinek kiszorítása a parlamentből. 3. A Korona tisztségviselőinek megfosztása szavazati joguktól. Különösen ez utóbbi pont mutat éles koncepciós különbséget a választójogi reformmozgalommal: míg az utóbbi képviselői a korrupció megszüntetését a választójog kiszélesítésével képzelték el, a Gazdasági Reform irányzata gyakorlatilag éppen ennek ellenkezőjére, a választók és választhatók létszámának további csökkentésére törekedett. A Gazdasági Reformnak nevezett mozgalom neve tehát megtévesztő, a Korona gazdasági forrásainak megnyirbálásán kívül semmiféle gazdasági programmal nem állt elő. Az 1780-as évek angol reformmozgalmában a tényleges gazdasági reformok tulajdonképpen – sajátos logikával – a magát adminisztratívna nevező reformmozgalomhoz kötődtek. A reform gazdasági és politikai irányzatát elméletileg világosan el lehet különíteni. Ugyanakkor azonban például Shelburne és Pitt, akik a politikai reform vezető képviselői voltak, tulajdonképpen minimális közös programként elfogadták, s olykor kifejezetten melegen támogatták a Gazdasági Reformot. John Dunning, aki a Korona elleni, már említett híres javaslatot tette, Shelburne pártjához

tartozott, és nem Rockinghaméhoz. Rockingham ellenszenvvel viseltetett a választási reform iránt, ám taktikai okokból olykor azt a látszatot keltette, hogy melléáll, pártjának legprominensebb alakja, Fox pedig nyíltan támogatta azt. A gyakorlatban tehát a különbség nem volt olyan egyértelmű. Mindkét csoport szerette volna a saját zászlaja alatt egyesíteni az összes reformeróket, különféle engedményekkel elcsábítani a vetélytárs híveit. Rockinghamék ezért az 1780-as kampányban megígérték a 7 éves parlament 3 évre való csökkentését.⁵⁹ Ez az engedmény azonban – mint utóbb kiderült – pusztán választási fogás volt; hatalomra jutván egyetlen lépést sem tettek megvalósítására. A választójog kiszélesítését pedig még a kompromisszum kedvéért sem foglalták bele programjukba. Rockinghamék sohasem voltak képesek levetkőzni azt a hozzáállásukat, hogy a parlamenti reform szorgalmazóit legjobb esetben is csak jóindulatú bajkeverőknek tartásák, akik az alkotmány szent építményét lerombolással fenyegetik. 1782 márciusában hatalomra került a Rockingham-kormány, a reformerek koalíciója, és kezdetét vette a Gazdasági Reform. Rövid korszak volt, ám a kortársak roppant eredményesnek tartották. Az alábbiakban röviden vizsgáljuk meg intézkedéseik tényleges hatását.

2.1. A Crewe's Act (Crown Officers Disfranchisement Bill)

John Crewe képviselő törvényjavaslatát 1780 tavaszán egyszerre születt meg a Dunning-javaslattal, azonban április 13-án 224:195 arányban megszavazta a Ház.⁶⁰ Az ellene szavazók között olyanok is voltak tehát, akik a Dunning-javaslatra igennel voksoltak. Ez nem meglepő, hiszen a Dunning-javaslat egy általános kijelentés, a Crewe-féle előterjesztés viszont egy konkrét, és eléggé radikális lépés volt. Sir Thomas Clavering és Sir Matthew White Ridley parlamenti képviselők, akik mindketten felsorakoztak Dunning mögött, kijelentették, ez a voksuk nem kötelezi őket a törvényjavaslat támogatására,⁶¹ és nem kívánják a Korona befolyását azon az áron csökkenteni, hogy angol állampolgárokat fosszanak meg politikai jogaiktól. A javaslatot még a North kormányzat alatt kétszer terjesztették be, de mindkét alkalommal vereséggel szennvedett.⁶² Harmadjára 1782 áprilisában adták be, két héttel Rockingham hatalomra jutása után. Ezúttal minden nehézség nélkül elfogadták. A király 1782. június 19-én hagyta jóvá a törvényt, mely kimondta, hogy a vám- és adóhivatali tisztviselők nem szavazhatnak a parlamenti választásokon. Ez a törvény tehát a Korona patronálási lehetőségeit volt hivatva csökkenteni. Miért éppen az adó- és vámhivatalok tisztviselőit érintette? Archibald Foord szerint a patronálást illető legnagyobb fokú visszaélés az adóhivatalokban folyt.⁶³ Ezen tisztviselők iránti ellenszenv már a 17. század végétől tapasztalható,⁶⁴ és választásjogi joguktól való megfosztásuk már a 18. század elején megtörtént. A vám-, pénzügyőr- és postahivatalnokoknak már régóta tilos volt a választásokon részt venni: 1693 és 1742 között vonták meg tőlük a választójogot. Mégis, a legóvatosabb becslések szerint is a 18. század folyamán minden parlamentben legalább 100 államhivatalnok ült.⁶⁵ 1733-ban Walpole fogasztási adótörvényét azért ellenezte Pulteney,⁶⁶ mivel a tengeri kikötők már eddig is a korona kezén voltak, s ezzel a törvénnyel az egész angol szárazföld összes városa hasonló sorsra jutott volna.⁶⁷ 1770-ben Dowdeswell⁶⁸ már lényegében a Crewe-törvénnyel azonos javaslatot tett, de ezt akkor 263:188 arányban elvetették.⁶⁹ Végül, 1780 tavaszán Rockinghamék újraélesztették –

immár Crewe neve alatt – a javaslatot, és programjuk egyik legradikálisabb részévé tették, mivel ez a Korona parlamenten kívüli befolyása ellen irányult. Ezt minden bizonnyal egyúttal egyfajta gesztusnak szánták a radikálisok felé is.

A törvény hatása vitatott a szakirodalomban. Általában úgy tartják, döntően hozzájárult a Korona befolyásának csökkentéséhez.⁷⁰ Betty Kemp ezt vitatja. Álláspontja szerint nem áll rendelkezésünkre pontos adat arról, hogy végül is hány embert fosztott meg jogaitól e rendelkezés, ugyanakkor úgy véli, a kortársak pro és kontra egyaránt túlértékelték szerepét. A törvény vitája során Lord Nugent⁷¹ 1782. április 16-án kijelentette, hogy ez a törvény 40 ezer embert fog érinteni. Április 25-én egyesek már 60 ezer főről beszéltek. Rockingham júniusban 5000 vámhivatalnok, 2500 kikötői vámtiszt és 4000 adóhivatalnok szavazati jogának megvonását emlegette.⁷² Problémát jelent a törvény hatásának felmérésénél az is, hogy a hivatalviselők számáról sincsenek pontos adataink. Egy 1828-ban készült jelentés szerint 1797-ben mintegy 14 ezer ember dolgozott a különféle vámhivatalokban.⁷³ Marriott szerint 1782-ben a 160 ezer választóból 11 500 volt érintett hivatalnok.⁷⁴ Túlzás tehát 40-60 ezer főről beszélni. Ugyanakkor még ha csak Rockingham becslését fogadjuk is el, az is óriási szám, hiszen a törvény ez esetben is az angol választópolgárok egytizedét érintette volna. Természetesen azonban a census, valamint egyéb helyi feltételek miatt már eleve nem minden vámhivatalnok rendelkezett választójoggal. A Crewe-törvény célja a választások tisztábbá tétele volt, meg kell tehát vizsgálnunk a következő, az 1784-es választásokra tett hatását. A kortársak egy része a választások előtt meg volt győződve, hogy a törvény révén a Korona elvesztette régi választásokat befolyásoló hatalma nagy részét. Ehhez képest a Pitt-kormány elsőpró győzelmet aratott. Pitt választási kampányfőnökei, George Rose és John Robinson terveikben egyetlen szót sem ejtettek a Crewe-törvény várható aggasztó hatásáról. 1784-ben a kormány egyetlen kerületet sem veszített el a Crewe-törvény miatt. Nagyon kevés olyan hely volt – főleg a kevés választópolgárral rendelkező, régi kikötővárosok – ahol ez a törvény jelentősen módosíthatta volna a választók létszámát és arányát. Bristolban, mely nagyváros volt, a 6000 választópolgár közül mindössze 175-öt érintett a törvény.⁷⁵ Igaz, ellenpéldaként szolgálhat Plymouth, ahol a 160-ból 129 főre, illetve Portsmouth, ahol a 129-ből 110-re vonatkoztak a rendelkezések. Összesen 15 olyan körzet volt, ahol a Crewe-törvény következtében a választóknak jelentős része elvesztette szavazati jogát.⁷⁶ Ezek jó része ősi és már alig használt kikötő volt, mint például Hastings és Rye. Paradox módon ezeken a helyeken a választók drasztikus létszám-csökkentése révén a Crewe-törvény inkább fokozta, mint csökkentette a korrupciót. Jellemző az is, hogy az ilyen kisvárosokban a Korona vámhivatalnokai gyakorlatilag teljes befolyásukat megőrizték, még akkor is, ha konkrét szavazati joguk elveszett. Ez a törvény tehát, bár a Gazdasági Reform ünnepelt intézkedésének számított, semmiféle áttörést nem hozott.

2.2. A Clerke's Act (Contractor's Bill)

Sir Philip Jennings Clerke először 1778-ban,⁷⁷ majd 1780. április 14-én, a Dunning-javaslat keltette lelkesedés lázában égve nyújtotta be úgynevezett *Contractor's Bill*-jét. Ezt akkor az alsóház meg is szavazta, a Lordok azonban elvetették.⁷⁸ A törvény végül 1782. június 19-én született meg. Ez az intézkedés a Korona úgynevezett „alig észlelhető befolyását” vette célba: a kormányzati szerződések befolyásoló hatalmát. A 18. század folyamán kialakult ugyanis az a gyakorlat, hogy a mindenkori kormány gyakorlatilag tetszése szerint rendelkezett arról, hogy kit alkalmaz hadiszállítóként, bűtorszállítóként, szabóként, cipészként, kitől vesz fel államkölcsönt (természetesen kedvező kamatra), illetve kinek adja bérbe – és milyen feltételekkel – a koronabirtokokat. Sir Lewis Namier szerint 1761-ben az 51 kereskedő foglalkozású parlamenti képviselő közül legkevesebb 37 fő biztosan üzleti kapcsolatban állt a kormánnyal, s biztos szavazóbázisnak számított.⁷⁹ 1780-ra ez a szám 11 főre csökkent, a Korona befolyásától rettegő Rockingham-párt azonban egyszer s mindenkorra meg akarta oldani ezt a kérdést.⁸⁰ A Clerke-törvény minden olyan személyt, aki bármilyen üzleti kapcsolatban állt a Koronával (tehát az udvari szállítókat is) kitiltott a parlamentből. Ezen kívül előírta azt is, hogy minden kormánysszerződést el kell látni egy olyan záradékkal, miszerint parlamenti képviselő nem fog abból hasznot húzni.⁸¹ Nem érintette tehát a választói, csak a választhatósági jogot. Ennek ellenére elfogadását óriási lelkesedés fogadta. A kodifikáció azonban nem módosíthatott azon a tényen, hogy a 18. századi gyakorlat szerint az állami szerződések kötése lényegében titkosan zajlott. Gyakorlatilag tehát nem lehetett biztonsággal kiszűrni a parlamentből az esetleges titkos szerződéssel működőket. Ebben a kérdésben majd a Pitt-kormányzat reformjai hoznak áttörést. A leglassabban a koronabirtokok kérdésében történt előrehaladás. Erre vonatkozóan már 1768-ban született egy törvény, a *Nullum Tempus Act*, de még 1787-ben is több, mint 80 képviselő és lord volt érdekelt a bérletekben.⁸² 1786-ban Pitt létrehozott egy bizottságot a koronabirtokok kezelésére, de még 1810-ben és 1814-ben is új szabályozásra volt szükség. A koronabirtokok befolyásoló hatalmát még 1832 után sem sikerült végképp felszámolni.⁸³ Lényegi áttörést tehát a Clerke-törvény sem hozott.

2.3. Edmund Burke intézkedései

A Gazdasági Reform legnevezetesebb intézkedései Edmund Burke nevéhez fűződnek. Burke a Rockingham-párt „esze” volt, briliáns elméleti szakember, aki a törvénycsomagijával jutott leginkább a politikai hatalom közelébe. Sajátos ellentmondás azonban, hogy a ragyogó elme mégsem volt képes igazán átgondolt, koncepciózus rendezés kialakítására. Intézkedéseinek egy része (az államtitkárságokra és a *Board of Trade*-re⁸⁴ vonatkozók) inkább az adminisztratív reform témakörébe illenek, de annak logikáját sem követik teljesen. Nevezetes Civillista-reformja pedig inkább az uralkodó haragját váltotta ki anélkül, hogy befolyását ténylegesen csökkentette volna.

A civillista kérdésköre 1777 óta állandóan a Ház napirendjén szerepelt. Abban az évben ugyanis Lord North azzal a kéréssel fordult az alsóházhoz, hogy szavazza meg a civillista keretének jelentős bővítését, egyúttal bejelen-

tette, hogy előzőleg kénytelen volt 600 ezer fontos hitelt felvenni e célra. Ez a tény két okból keltett felháborodást. A háború miatt érthető lett volna pót-hitel igénylése, azonban Lord North a hitelt nem is háborús célra, hanem a „királyi háztartás” túlköltekezésére hivatkozva kérte. Közismert volt III. György puritán életmódja, így nyilvánvalóvá vált, hogy a feleslegesen felduzzasztott hivatalnok-tömeg szinekúrái emésztik föl az irdatlan összeget.⁸⁵ Mindenki úgy vélte, hogy a törvény rosszul volt időzítve; a Ház is csak 100 ezer fontos bővítést szavazott meg. A Rockingham-féle ellenzék megkezdte akcióját a királyi háztartás felülvizsgálatára. Az előkészítő munkát Burke irányította, és ő volt az, aki megpróbálta a királyi háztartáson kívül a civillistával kapcsolatos összes ügyet korszerű módon rendezni. Rockingham és Savile⁸⁶ Yorkshireben megkezdte a nagy petíciós mozgalom szervezését. Januárra össze is gyűjtöttek 8000 aláírást.⁸⁷ A velük szimpatizáló east riding-i *lord lieutenant*-ot,⁸⁸ Marquis of Carmarthen ezért el is bocsátották hivatalából. Ez persze csak újabb olaj volt a tűzre, és alkalmat adott a Korona elleni támadásokra. A yorki mozgalom hatalmas petíció-gyűjtéssé szélesedett: 33 megye és 11 nagyváros csatlakozott hozzá. A nagy yorkshire-i petíciót 1780. február 8-án mutatta be a Házban a tekintélyes Sir George Savile. Három nap múlva pedig Burke is előállt törvényjavaslataival, élete egyik legragyogóbb beszédét tartva meg.⁸⁹ Ebben rendkívül hatásosan festette le a királyi háztartás túlburjánzását. Szövege néhol a felségsértés határát súrolta (a királyi udvartartást például „gótikus intézmény”-nek nevezte). Részletesen bemutatta, hogy a király, a királyné, a walesi herceg, valamint a nagyobb koronabirtokok (például Lancaster és Cornwall hercegsége) mind külön udvartartással, vagyis egy sor felesleges hivattal rendelkeznek.⁹⁰ E hivatalok túlnyomó része szinekúra, betöltői pedig – Burke szerint – a politikai korrupció bázisát képezik a parlamentben. Itt hangzott el az a később sokat idézett passzus, mely szerint a korabeli Angliában „még a királyi konyha nyársforgatója is parlamenti képviselő volt.”⁹¹ E hatásos bevezetőt követően Burke február 23-án előállt élete leghíresebb javaslatával: „Tervezet a Parlament függetlenségének jobb óvására és a polgári és egyéb intézmények gazdasági reformálására.”⁹² A korszak többi reformjavaslatához hasonlóan ennek a programnak is megvoltak a maga előzményei. A civillista szabályozásának kérdése már a Stuartok alatt előkerült. 1702-től a Hannoveriek trónralépéséig a parlament rendszeresen ragaszkodott elszámoló bizottságok kijelöléséhez. 1698-ban ezen kívül egy Civillista-Törvény is született, amely kimondta, hogy a király jövedelmeiből kell fedezni a kormányzat költségeit (tehát a miniszteri fizetéseket is), a királyi háztartás, az udvar kiadásait, ezen kívül a penziókat és a titkosszolgálatot.⁹³ Burke végül is nagyjából a következő alapelveket állította fel: 1. törölni kell az elnyomás és korrupció minden eszközét; 2. minden haszontalan közhivatalt el kell törölni; 3. a hivatalokat fontosság szempontjából rangsorolni kel; 4. az intézményeket a lehető legjobban kell irányítani; 5. minden pénzről el kell számolni.⁹⁴

A javaslatot természetesen parázs vita követte. 1780. március 8-án Richard Rigby,⁹⁵ a *Paymaster General*, kijelentette, hogy a civillista az alkotmány szerint kívül esik a parlamenti vizsgálatok körén.⁹⁶ Az ellenzék ezt persze nem hagyta annyiban: Lord John Cavendish⁹⁷ helyéről felpattanva kijelentette, hogy a kérdés nem közvetlenül a király személyét illeti, így a királyi *impersonalita*s⁹⁸ értelmében a miniszteri felelősség témaköre alá kell sorolni,

tehát igenis, a parlamentre tartozik.⁹⁹ Burke és Dunning természetesen Cavendish-t támogatták: mindenki érezte, hogy itt egy alkotmányos alapelvről van szó. Rigbyt leszavazták 105:99 arányban. Ugyanezen a napon Burke javaslatot tett a harmadik államtitkárság (*State Secretary for the American Colonies*) megszüntetésére (118:201 arányban elvetették indítványát). Március 13-án újabb javaslatot tett, most a *Board of Trade* hivatal eltörlésére (ez viszont átment, 8 szavazattal). Burke fáradhatatlanul gyártotta a javaslatokat: március 20-án két udvari hivatal megszüntetését ajánlotta.¹⁰⁰ Leszavazták, 309:296 arányban (szinte páratlan volt tehát az érdeklődés: az alsóház tagjai majdnem teljes létszámban megjelentek!) Április 23-án két újabb udvari hivatalt, a *Great Wardrobe*-ot és a *Board of Works*-t akarta megszüntetni. Ismét leszavazták, 203:118-arányban.¹⁰¹ Ezen kívül szabályozni akarta a *Paymaster of the Forces*, a *Treasurer of the Navy* (a hadsereg és a flotta főpénztárosa), valamint az *Auditor of the Exchequer*-ek (pénzügyi főellenőrök) működését is.¹⁰² Burke 1780 tavaszi reformterveinek azt a csekély részét, melyet az alsóház átengedett, a Lordok Háza egytől egyig elvetette.

A civillista rendezésének és Burke javaslatainak ideje a Rockingham-kormány hatalomra kerülésével érkezett el. Ekkor Burke is hivatalt kapott: *Paymaster of the Forces*¹⁰³ lett, tehát éppen egy olyan hivatal betöltője, melynek szigorú ellenőrzését két évvel azelőtt maga javasolta. Ez a hivatal nem volt túlságosan jelentős, Burke maga is megsértődött kissé, hogy nem érdemesítették többre,¹⁰⁴ ennek ellenére éppen neki való feladat volt: belevehette magát a Gazdasági Reform megvalósításába. Egyik legfontosabb intézkedése éppen saját hivatalát érintette: ősi hagyományok szerint ugyanis ez volt az egyik legjövedelmezőbb hivatal, mivel e tisztség viselőjének kezén ment át a hadsereg összes kifizetése, melynek fedezetét a hivatalnok a költségvetési év elején megkapta, és saját belátása szerint kezelhette, befektethette, kamatoztathatta; a lényeg az volt, hogy minden számla ki legyen fizetve a rendelkezésre álló összegből. A *paymaster*-ek általában úgy intézték, hogy jelentős tőke maradjon a kezükön. Az is szokás volt, hogy a hivatali idő alatt nem háborgatták őket elszámoltatással, csak leköszönésük után, amikor viszont az ügyintézés évekig elhúzódott. Lord Holland¹⁰⁵ (Fox apja) ebből a hivatalból alapozta meg a Holland család legendás gazdagságát. 1765-ben köszönt le hivataláról, a számadás azonban 1774-ben bekövetkezett halála után is csak 1778-ra készült el.¹⁰⁶ Még Lord Chatham¹⁰⁷ elszámolásaira is tíz évet kellett várni, pedig ő aggályosan tisztességes volt.¹⁰⁸ Burke viszolygott a visszaélésektől, s ezt kivédendő, évi 4000 fontra korlátozta e hivatal fizetését. Ő maga volt az első, aki e megkurtított jövedelemmel gazdálkodott.

Burke reformjavaslatai 1782. július 11-én nyerték el a jóváhagyást. Az egész intézkedéscsomag legkevésbé vitatott része a *Paymaster of the Forces* pénzügyi lehetőségeinek fentebb ismertetett korlátozása volt. Burke rendelkezései között az is szerepelt, hogy a mindenkori hivatalnokoknak rendszeresen el kell számolniuk, a közpénzeket szigorúan csak hivatalos célokra fordíthatják, és az erre vonatkozó iratokat az Angol Banknak kell őriznie. A következő néhány évben ezt a rendszert sorra kiterjesztették a többi kifizető hivatalra is. A Civillista-törvény legnagyobb jelentőségű intézkedése az volt, melyben Burke az egész civillistát 8 osztályba sorolta, s mindezek költségeit évi 900 ezer fontban maximálta.¹⁰⁹ A nyolc osztály nyolc különféle ágazatot jelölt

meg, prioritási sorrendben. A prioritás egyben a ráfordítandó összeg mértékét is rangsorolta. A szigorú Burke a miniszterek fizetését a legalsó kategóriába sorolta, így a miniszterek kénytelenek voltak szigorúan ellenőrizni minden kiadást, hiszen ha valahol pazarlás történt, az ő saját jövedelmükre nem maradt pénz.¹¹⁰ Részben takarékosági szempontok indokolták a harmadik államtitkárság és a *Board of Trade* eltörlését is. Az úgynevezett „titkosszolgálatra” fordítható összegeket évi 10 ezer fontban maximálta.¹¹¹ Egy dolog kivételével mindent sikerült pontosan szabályozni. Ez a kivétel pedig az uralkodói magánpénztár volt. Burke nem volt elég bátor ahhoz, hogy beavatkozzon az uralkodó magánkiadásába. Ez nagy következetlenség volt a részéről, hiszen a Gazdasági Reform mindig is itt kereste a titkos befolyásolás végső forrását. E következetlenség miatt nem tudott Burke törvénye igazi nagy áttörést elérni. A törvény végrehajtásánál is jelentős problémák merültek fel, ezért Pittnek már 1786-ban újra kellett szabályozni a kérdést, immár pontos, összeg szerinti pénz-elkülönítéssel. A törvény a későbbiekben is folyamatos szabályozást igényelt: végső formáját 1830-ban nyerte el, amikor eltörölték az uralkodót illető utolsó kedvezményt is, és ettől kezdve neki is mindenről el kellett számolnia.¹¹² A törvény következő nagy fejezete a penziókat, tehát a civillista különféle forrásaiból fizetett életjáradékokat, nyugdíjakat érintette. Az összeget nem kurtították meg, de ezentúl nyilvánosan fizették, az *Exchequer*¹¹³ listája alapján, melyet évente megvizsgáltak. Jellemző, hogy itt is maradt egy kibúvó: a miniszterelnöknek engedélyezték titkos évjáradékok adását, de csak ha megesküdött, hogy azokat nem használja fel politikai befolyásolásra.¹¹⁴ A Civillista-törvény utolsó – s egyben talán legismertebb – rendelkezése a királyi háztartás állásaira vonatkozott. Összesen 134 tisztséget törölt el, melyből Burke állítása szerint 47-et parlamenti tag töltött be. Valójában azonban csak 22 volt azon hivatalok száma, melyet képviselő látott el (a többi lord töltötte be, így a helyzet itt nem sokat változhatott).¹¹⁵

3. Az adminisztratív reformok

A tárgyalt korszakkal foglalkozó művek – példaképp itt Dorothy Marshall és Ian R. Christie alapos műveit említhetjük – részletesen és elkülönítve csupán a reform parlamenti és Gazdasági irányzatát elemzik. Emlegetnek ugyan adminisztratív reformokat, de ezeket csupán a Gazdasági Reform nem túl jelentős melléktermékének tartják. Ehrman viszonylag modern műve is azt állítja, hogy a Gazdasági Reformtól ez a téma tulajdonképpen elválaszthatatlan.¹¹⁶ Mélyebb vizsgálódás nélkül véleményüket körülbelül úgy körvonalazzák, hogy ezek a reformok a Gazdasági Reform folyamatába illeszkednek, mivel ezeknek is a Korona visszaszorítása volt a céljuk. Eme állításuk következtében azután nem vizsgálják meg e rendelkezések tényleges hatását. Alaposabb elemzés híján tulajdonképpen az is bizonytalan, hogy egyáltalán melyek azok az intézkedések, amelyeket adminisztratív reformnak lehet tekinteni. Ehhez mindenképp le kell fejtenünk a korabeli reformtörekvések halmazáról a parlamenti, illetve a Gazdasági Reform témakörébe sorolt intézkedéseket. A parlamenti reform kérdését illetően eléggé egyszerű a dolog, hiszen a reformjavaslatok jellege egyértelmű, és a téma a szakirodalomban már alaposan fel van dolgozva. A Gazdasági Reform témaköre már kissé bonyolultabb. Ide

tartozik példának okáért az államtitkárságok átrendezésének a kérdése, melyet – mivel a Rockingham-kormány, illetve Burke egyik legelső intézkedése volt – mindenki automatikusan besorol a Gazdasági Reform témakörébe. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a Gazdasági Reform célja a Korona hatalmának korlátozása volt – márpedig ezt sem a kortársak, sem az utókor nem cáfolta soha – ,akkor felvetődik a kérdés: mi értelme volt ennek az intézkedésnek? Két államtitkárság feladatkörének újrafelosztása mennyiben csökkenti a Korona hatalmát, amikor a feladatok összessége és a felelősség ugyanaz marad? Egy másik probléma: korábban említettük, hogy a Gazdasági Reformnak nem volt célja a takarékoság ösztönzése. Burke egész intézkedéscsomagja azonban legalább annyira kezelni kívánta ezt a témakört is, mint a Korona visszaszorításának kérdését. Ne fogadjuk el tehát a klasszikus felosztást, miszerint Burke intézkedései egyértelműen a Gazdasági Reform témakörébe sorolandók. Ráadásul ezeken kívül is akad bőven olyan intézkedés, ami nem illik bele a fentebb tárgyalt két témakörbe: a Kincstárral kapcsolatos megszorító intézkedések, India és Írország reformja –, hogy csak néhányat említsünk. Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, felfedezhető-e valamiféle közös vonás e „maradék” reformokban, avagy összefüggéstelen, véletlenszerű halmazt alkotnak csupán.

Nézzük meg először, melyek azok a lehetséges reformcélok, amelyeket sem a parlamenti, sem a Gazdasági Reform nem érintett. Az adott korszakban, egy háborús vereség és a birodalom összeomlása után, egy gazdasági-politikai válság kellős közepén két fő céllal mindenképpen számolni kell. Az egyik a Gazdasági Reform által megtagadott, a korabeli politikusok által mégis sokat emlegetett takarékoság, a másik a nem optimálisan működő államapparátus átalakítása. Először érdemes azokat az intézkedéseket áttekinteni, amelyek a háború során felhalmozódott jelentős államadósság felszámolására, pontosabban mérséklésére törekedtek. A mindenkori kormányok elsősorban különböző takarékosági intézkedésekkel, az államapparátus létszámának mérsékelt csökkentésével, illetve adóemeléssel próbálkoztak, a mindenkori ellenzék pedig a pénzügyi irányítás parlamenti ellenőrzését követelte. A viták különösen kiéleződtek a *Supply* és a *Mutiny Bill* (a közönséges és a hadi költségvetés) tárgyalása kapcsán, legalább évente kétszer. 1781-ben a brit állam adóssága 177 millió fontra rúgott, ugyanakkor az állam bevételeit a parlament csupán 25 millióra volt képes feltornászni. Pusztán az államadósságok kamatai 7 millió fontot tettek ki.¹¹⁷ 1782 tavaszáig döntő változás nem történt, a North-kormány a régi struktúrák fenntartása mellett a pénzügyi problémák kezelését kizárólag további hitelek felvételével tudta elképzelni. A parlamenti ellenzék és a parlamenten kívüli közvélemény egyre gyakrabban emlegette a takarékoság szükségességét. Szinte jelképes, hogy a későbbi nagy pénzügyi reformer, William Pitt már parlamenti szűzbeszédében is ezzel a kérdéssel foglalkozott. Igen merész hangon nem csak a Koronát, de személyesen a királyt is takarékoságra szólította fel. A Gazdasági Reformot Pitt elképzelhetetlennek tartotta ilyen intézkedések nélkül. Alábbi indulatos megjegyzése egész későbbi pályafutásának mottója is lehetne: „az is elhangzott, hogy a megtakarítás lényegtelen, nem is érdemel megfontolást, ha a jelen szükségleteihez és kiadásaihoz mérjük. A javaslat [*Burke terítéken lévő Civillista-Törvénye – a szerző*] nem hozna többet a kincstárba évi 200 000 fontnál, és ez az összeg

jelentéktelen a költségvetésben, ha összevetjük az elköltött milliókkal. Minden bizonnyal ez a legsajátságosabb és legelfogadhatatlanabb érvelés, amely törvényhozásban valaha is elhangzott. A válság okozta nehézségek túl nagyok ahhoz, hogy takarékossgal orvosolni lehetne őket! Kiadásaink oly hatalmasak, hogy nevetséges dolog kis tételekkel bajlódunk! Annyi milliót költöttünk el, hogy ezrek figyelemre sem méltók!...”¹¹⁸ Rajta kívül a takarékossg szükségességét rendszeresen hangsúlyozta Burke, Fox, de sok más ellenzéki képviselő is. Az 1780–81-es nagy petíciós mozgalom is figyelmet szentelt a témának. 1782 tavaszáig a helyzet egyértelmű volt: az ellenzék egy emberként követelte a takarékoskodást. Lord Rockingham hatalomra kerülésével azonban zavarosabbá vált a helyzet. Rockingham vezető garnitúrája kissé elbizonytalanodott saját reformterveit illetően. A „Gazdasági” reformerek szembekeleltek egy bonyolult, túlfejlesztett államapparátus irányításának a feladatával. Ilyen esetben szigorú intézkedéseket kellett volna hozniuk, de az ilyen lépések nem túl népszerűek, és egy új, gyakorlatlan kormánynak szüksége van az államapparátus támogató együttműködésére. Ilyen és ehhez hasonló érvek következtében a Rockingham-kormány nem vitte végig következetesen a takarékossg elvét.

A Shelburne-kormány hatalomra kerülésével megváltozott a helyzet. Amit Rockinghamék nem tudtak és nem akartak következetesen megvalósítani, azt Shelburne-ék felvállalták. Shelburne köre radikális reformerekből állt, akiket nem kötöttek a „Gazdasági” reformereknek egy kormányzat számára célszerűtlen elvei. Shelburne és Pitt azonnal átlátták, hogy egy kormány számára paradox dolog a Korona korlátozására törekedni. A Korona-ellenes divatos jelszavakat nem vetették el, csupán áértelmezték őket: a királyi hatalmat valóban hajlandóak lettek volna korlátozni, de nem a parlament, hanem egy erősödő kormány javára. Shelburne és – a Fox-North koalíció rövid, zavaros uralma után – Pitt energiáik javát arra fordították, hogy olyan adminisztrációt érintő intézkedéseket hozzanak, melyek modernebbé, áttekinthetőbbé, praktikusabbá teszik az államapparátust. Mindezek természetesen a kormány hatékonyságát is növelték. És ami nagyon fontos, ezek a célok természetes szövetségben állottak a Shelburne által teljes nyíltsággal felvállalt takarékossgai programmal.

3.1. A *Treasury* reformja

A Shelburne-kormány első ilyen jellegű intézkedései a *Treasury*-t (Kincstár – a tulajdonképpeni miniszterelnöki hivatal) érintették. Ez sem volt egészen előzmény nélküli. Lord North már 1776-ban kezdeményezett bizonyos korszerűsítéseket,¹¹⁹ és Rockingham is megpróbálkozott szabott fizetések előírásával. Azonban immár jól átgondoltan, a kormányzat ütőképességét fokozandó, valóban Shelburne volt az, aki megkezdte az átalakítást. A rendelkezések szerint a *joint secretary*-k (helyettes titkárok) fizetését évi 3000 fontban kellett korlátozni, és a miniszterelnökség többi hivatalnokának fizetését ehhez kellett igazítani. Előkészületeket tettek a többi hivatal átvizsgálására is.¹²⁰ Mindenütt jelentéseket és vizsgálatokat tettek kötelezővé, különösen a pénzügyekkel foglalkozó hivatalokban. Az *Excise*-től (az adóbehajtóktól) törvényjavaslatot is kértek a csempészet elharapózása miatt. A North-féle bizottságnak (erről a következőkben részletesebben szólunk) hat jelentését

kapták meg, melyek azt javasolták, hogy a közszolgálat eseti járadékait változtassák rendes fizetésekké. A hadsereg elszámolásait is ellenőrizni akarták. A pénzverdét és a koronaföldeket igazgató hivaltalt is kötelezték, hogy följegyzéseiket nyissák meg a vizsgálat előtt.¹²¹ Az érintett hivatalokban szabályozták a fizetéseket, és olyan részletekre kezdtek figyelni, amelyek jelentéktelennek látszottak, mégis hatalmas összegeket emésztettek fel: az ifjabb Pittnek is kedvenc vesszőparipája lett például a kormányhivatalok papíráru-felhasználása.¹²² E vizsgálódások illetve rendelkezések eredményei egyáltalán nem voltak látványosak, pedig a sokféle vizsgálat és az apró lépések a nagy, átfogó reform kezdetét jelentették. Pitt Shelburne-nek ezen reformjaitól kapta az indítatást későbbi intézkedéseihez, amelyek majd ezen a téren a későbbiekben valódi áttörést hoznak. A Shelburne-kormány számos téren csupán a kezdeményező szerepét játszhatta el, hiszen mire a bizottságok első jelentései, illetve az első jelentős törvényjavaslatok megszülettek, már a Fox-North koalíció volt hatalmon. Így az első ilyen jellegű törvényjavaslatot Shelburne lemondása után négy nappal Pitt nyújtotta be. Eltörlésre javasolt egy sor, egész életre szóló kiváltságot, a járadékosok bizonyos kompenzálása mellett. Így eltörölven jó néhány szinekúrát, a feladatokat olyan fizetett alkalmazottakra kívánta ruházni, akik el is végzik azokat. A Ház sajátos érvekkel szavazta le a tervet: a képviselők féltek, hogy végrehajtása sokba fog kerülni, hogy az állások visszavonhatósága növelni fogja a Korona befolyását, és az egészet törvényellenesnek bélyegezték. Lord John Cavendish, a koalíció *Chancellor of the Exchequer*-je¹²³ nem merte a szinekúrákat egyetlen tollvonással eltörlőni, mivel azok egykori tényleges szolgálatokat vagy érdemeket honoráltak, esetleges kompenzálásokra pedig nem állt rendelkezésre anyagi forrás.¹²⁴ A második javaslatot *Public Offices Regulation Bill*-nek nevezték, ezt is Pitt nyújtotta be a Háznak 1783 júniusában. A következő hivatalokban kívánta szabályozni a fizetéseket, és ellenőrizve csökkenteni az alkalmi költségeket: Admirális, Hadtáp, Hadügy, a Hadsereg Elszámolójának Hivatala, Tengerészeti Hivatal, a Tengerészet Kifizetőhivatala, Élelmiszerellátó Hivatal, Sebesülési és Betegségi Hivatal, Vámhivatal, kétféle Adóhivatal, a Királyi Bevételek Ellenőr-igazgatói Hivatala, Bélyeghivatal, Sóhivatal, a Királyi Erdők Ellenőr-hivatala, Postahivatal, végül a Hátaslovak és a Bérkocsik hivatalai.¹²⁵ A javaslatot heves vita követte: Burke kijelentette, hogy Pitt a kis hivatalnokokat üldözi, míg a szeme előtt folynak a nagy visszaélések. „Ezer mérföldről megérzi a lóganéj szagát, de nem a trágyadombét az ablaka előtt.”¹²⁶ Ez a visszataszító hasonlat nem érte el a célját: a törvényjavaslatot a Képviselőház átengedte, azzal a jóslattal, hogy a Lordok el fogják azt vetni.¹²⁷ Lord Keppel határozottan tagadta, hogy az Admirálisnál bármiféle visszaélések lennének. Portland herceg pedig úgy vélte, Pitt reformjai éppen annyiba kerülnének, mint amennyit megspórolnának velük. Az új kormány nem volt híve az ilyen jellegű reformoknak – főleg, ha a javaslatot egy ellenzéki képviselő nyújtja be – így összeszedvén erőt, a törvényjavaslatot elvetette. 1783 június végén Lord John Cavendish is tett egy fizetéseket szabályozó javaslatot. A különféle kormányok rendszeresen számoltak fel szinekúrákat, de ha egy reformer kormányzat szinekúrákat számol fel, az még korántsem biztos, hogy azt a Korona elleni akció jegyében teszi. Burke intézkedéseinél valószínűleg még ez volt a fő szempont. Shelburne-éknél azonban már aligha. Az ő esetükben

praktikus pénzügyi szempontok játszhatták a főszerepet: Shelburne-ék felmérték, hogy min lehet takarékoskodni, és a színekúrák felszámolása volt a legkézenfekvőbb, legkényelmesebb és legtisztességesebb lehetőség. Igaz, a Korona elleni jelszót sohasem tagadták meg nyíltan. A pénzügyek terén a következő nagy kérdéskört az ellenőrzés jelentette. Itt két ellentétes tendencia jelentkezett. Egyrészt a pénzügyekben illetékes alsóház egyre inkább magának követelte az ellenőrzést, másrészt azonban a kormány is ugyanerre törekedett. Lord North a kedvezőtlenül alakuló háború miatt nem tudott az alsóház jogos követeléseinek ellenállni, sőt, inkább elébe ment a várható törekvéseknek, és maga javasolta egy vizsgálóbizottság felállítását. North vitatta, hogy ez automatikusan a Ház jogköre lenne, és inkább a kormánytól és parlamenttől egyaránt független vizsgálóbizottság híve volt. Az 1779-ben létrejött *Commissioners for Examining the Public Accounts* névleg valóban független bizottságként jött létre. Gyakorlatilag azonban – mivel a bizottságot a kormány hozta létre – ez valójában csak a parlamenttől volt független. Később többek között az ifjabb Pitt kifogásolta a bizottság Házon kívülségét, és 1781. május 31-i beszédében arra hivatkozott, hogy az alsóházon kívüli pénzügyi bizottságoknak nincs értelmük, sőt alkotmányellenesek, mivel az alsóház joga és kötelessége az ország minden pénzügyi műveletének az ellenőrzése. Ez a vizsgálóbizottság a fennhatóságát érintő viták ellenére nagyon hasznos munkát végzett: javaslatain alapultak még a Pitt-kormány egyes intézkedései is. 1783 decemberéig összesen 15 részletes jelentést adott be.¹²⁸

A „legtisztább” adminisztrációs reformok a kormányhivatalok korszerűsítésére törekedtek. Érthető volt, hogy a politikusok először saját házuk táját kívánták rendbe tenni. Az ilyen jellegű intézkedések szinte sohasem voltak látványosak, a parlamentben ezek kapcsán ritkán zajlottak parázs viták, hiszen többségük nem törvény formájában öltött testet, hanem kormányrendeletként. Az ilyen intézkedések a tipikus kormányzati aprómunka körébe tartoznak, mégis érdemes körükből néhányat kiemelni.

3.2. Az államtitkárságok reformja

Ezen intézkedéscsomag nyilvánvalóan nem egy átfogó koncepció születte. Burke már 1780 tavaszán, az ellenzék padsoraiból javasolta a gyarmatiügyi államtitkár pozíciójának eltörlését, de ennek az volt az egyetlen lényegi oka, hogy ezt a hivatalt a gyűlölt Lord George Germain töltötte be. Hasonló volt a helyzet a *Board of Trade* elnökségének eltörlésével is: ezt ugyanis nem sokkal korábban North egyik barátja, Lord Carlisle számára hozták létre.¹²⁹ A két megmaradt államtitkárság átrendezése és feladatkörök újraosztása hosszabb távon helyes, eredményes intézkedésnek bizonyult, azonban a gyarmati államtitkár, valamint a *Board of Trade* elnökségének¹³⁰ eltörlése nem hozta meg a várt eredményt, és a következő kormányok eme hivatalokat szép csöndesen újra felállították.¹³¹ 1782 előtt – eltekintve a már említett és 1782-ben eltörölt *Colonial Office*-től – két, még a 16. században létrehozott hivatal vitte az ügyek jelentős részét. A *Northern Department* intézte az észak-angliai és skóciai ügyeket, valamint a protestáns országok és Oroszország felé a külügyeket. A *Southern Department* hatáskörébe tartozott a belügyek jó része, az ír ügyek, valamint a katolikus országok, illetve Törökország felé a külügyek.¹³²

Burke és Rockingham nagyon helyesen ismerte fel a rendszer hiányosságait, és mivel elsődleges céljuk a béketárgyalások megkezdése volt, modern és logikus elrendezést kívántak adni a tárcáknak. A két ősi államtitkárságot tehát megszüntették, és helyettük létrehozták a *Home* (belügy) és a *Foreign Office*-t (külgügy). A *Colonial Office* feladatköreit a *Home Office* vette át. A *Colonial Office*-t valószínűleg az amerikai gyarmatok elvesztése fölötti első elkeseredésükben törölték el, de ez a döntés végzetesnek bizonyult a Rockingham-kormányra nézve, mivel meglehetősen aláásta e kormányzati reform tekintélyét. Ez az elrendezés ugyanis szükségessé tette, hogy a párizsi béketárgyalásokon egy helyett két államtitkár megbízottja tárgyaljon: az európai hatalmakkal a külügyi, az amerikai államokkal viszont a belügyi államtitkár követe, s e diplomaták – otthon viszálykodó feletteseik utasításai szerint – igencsak egymás ellen dolgoztak. Ez a konfliktus nemcsak a békekötés folyamatát lassította, de egyben előidézője volt a reformpárti koalíció szétesésének, mivel a Rockingham-kormányban Lord Shelburne rendelkezett a belügyi, Charles James Fox pedig a külügyi államtitkári poszttal. Ők eleve sem kedvelték egymást, ezután azonban egyáltalán nem voltak hajlandók tovább együtt dolgozni. E kudarc következtében legalábbis 1786-ig nem érvényesülhetett igazán ennek a reformnak az előnye.

3.3. Írország reformja

Az adminisztratív reformok sorában egészen különleges hely illeti meg az ír parlamenti függetlenséget deklaráló 1782. évi úgynevezett „Grattan-alkotmányt”. Ez ugyanis olyan adminisztratív reform volt, mely sem a Gazdasági Reformerek, sem az adminisztratív reform híveinek logikájába nem illeszthető be. Igaz, hogy a Korona hatalmát jelentősen csorbította Írországban, ám az angol parlament befolyását is eltörölte. Így mégis a Korona maradt az, melynek – ha egészen csekély mértékben is, de – maradt beleszólása az ír ügyekbe. Az adminisztratív reformerek sem örvendezhettek ennek, hiszen a brit kormány számára ettől kezdve méginkább megnehezült az írek irányítása. Az, hogy a Grattan-parlament (az önálló ír parlament) fennállása mindössze 1801-ig tartott, azt mutatja, hogy ez a reform az angolok számára pusztán kényszerintézkedés volt, s ezt gyakorlatilag már 1782-ben felismerték a politikusok. A rendelkezést egyértelműen az angol háborús vereség, illetve az inspirálta, hogy az angolok attól tartottak, az írek követni fogják Amerika példáját. Az ír reform tehát egyik nagy reformirányzatba sem illeszthető bele, de mindegyikből tartalmazott elemeket. Felbukkan azonban az ír ügyek révén egy olyan újszerű probléma, amely az adminisztratív reformok körébe sorolható, és amelynek szintén voltak bizonyos eredményei az 1780-as évek első felében: ez a kereskedelem szabályozásának az ügye.

3.4. A szabadkereskedelem kérdése

A békekötés körüli viták hozták felszínre ezt a problémát. A 13 gyarmat elvesztése szinte sokként érte a brit közvéleményt, amely nemigen tudta felfogni, hogy ez egyáltalán hogyan történhetett meg. Még a parlament köreiből többsége is értetlenül szemlélte Lord Shelburne béketárgyalásainak alakulását. Jellemző, hogy az Amerika függetlenségét elismerni kész Foxék váltak a

végül is 1782 őszére elkészülő előzetes békeszerződés legfőbb ellenzőivé. Shelburne-t mindenki azzal vádolta, hogy túl olcsón és túl könnyedén „engedte el” Amerikát. Shelburne bizalmatlan és titkolózó személyisége miatt nem volt képes megvilágítani a közvélemény számára egészen újszerű – szinte a 20. század felé mutató – elképzeléseit. Ő eredetileg sokkal inkább a birodalom hívének számított, mint az ezúttal hangoskodó Foxék. Chatham tanítványa volt, aki összekovácsolta a 18. századi brit birodalmat, és nem akarta, hogy mestere műve kárbavesszen. Chatham mellett azonban hatással voltak rá Adam Smith ekkoriban egészen újszerű tanai is. Amikor 1782-re nyilvánvalóvá vált, hogy a birodalmat nem lehet változatlan formában fenntartani, Shelburne új elképzelést alakított ki a rendezésre: célul a szabad, korlátozás nélküli világkereskedelmet tűzte ki, melynek irányítója és fő haszonélvezője Anglia lesz. Ehhez azonban felül kellett vizsgálni az egész, merkantilista alapon álló kereskedelmi szisztémát. Shelburne tehát a békétárgyalásokat is e gondolat jegyében irányította. Azért adott számos – az angolok számára aránytalanul sok – engedményt az amerikaiaknak, mert (kissé naivan) „valamit valamiért” remélt: azt kívánta, hogy a nagylelkű engedmények fejében az amerikaiak ne vágják el Angliához fűző köldökszinórjukat, és vámmentesen fogadják a brit áruoffenzívát. Ennek fejében engedélyezte volna, hogy az amerikaiak is szabadon kereskedhessenek a nyugat-indiai angol gyarmatokkal. Még meglepőbb álmai is voltak: tudta, hogy az Egyesült Államok várhatóan terjeszkedni fog Nyugat felé, és úgy vélte, az USA vérén és pénzen meghódított területek hatalmas, új piacot fognak jelenteni az angol áruknak. Shelburne azonban nem csak Amerikával akart szabadkereskedelmet folytatni: az európai hatalmakkal kötött békeszerződésekbe is belecsempészte azt a passzust, hogy rögtön a békekötés után szabadkereskedelmi tárgyalásokat fognak kezdeni. Mindeközben azonban egyre több támadás érte. Ő maga nem is volt képes és nem is nagyon törekedett arra, hogy terveit megossza kollégáival. Saját kabinetjén belül is egyre többen fordultak ellene, főként az egykori Rockingham-hívek, Richmond és Keppel.¹³³ 1782 novemberére kormánya teljesen meggyengült, és a békeszerződés vitájába bele is bukott.

Mint Shelburne legtöbb reformintézkedése, a kereskedelemre vonatkozó szabályozás is az ő lemondása után került a parlament elé.¹³⁴ 1783. március elején, tehát még a Fox-North koalíció hatalomra kerülését megelőző interregnum időszakában terjesztette a Ház elé Pitt, aki akkor még nem köszönt le a *Chancellor of the Exchequer* tisztségéről. A javaslat az amerikai hajók és termékek számára a britekhez hasonló jogokat kívánt biztosítani. A Ház mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy az amerikaiakat Nyugat-Indiába is beengedték. Úgy vélték, ez sérti a lojális gyarmatok érdekeit. William Eden,¹³⁵ a békétárgyalások egyik angol diplomatája pedig a *Navigation Act*¹³⁶ megsértését látta benne.¹³⁷ A javaslatot elvetették, elsősorban a koalíció fellépése következtében. A nemsokára hatalomra került Fox-North koalíció pedig az amerikai kereskedelmet egészen más alapokon rendezte: jellemző következetlenséggel a hajdani Gazdasági Reformerek ezt a kérdéskört teljes egészében a Korona fennhatósága alá helyezték. Nem is parlamenti törvénnyel, hanem titkos tanácsi rendeletek útján (*Orders of Council*) szabályozták azt. Az első ezek sorában 1783. július 2-án született meg, és megtiltott mindenfajta kereskedelmet az Egyesült Államok és a nyugat-indiai szigetek között.¹³⁸ Ez az irányvo-

nal több, mint tíz évig meghatározó maradt. Hogy Pitt sem volt egészen elkötelezett a javaslat irányában, igazolja az, hogy miniszterelnökként sem kívánt változtatni e helyzeten, és 1788-ban parlamenti törvény is megerősítette a rendeletet.¹³⁹ Ez a szűkkeblű Amerika-politika vezetett az 1812-es háború kirobbanásához. Ugyanakkor az európai hatalmak – mindenekelőtt Franciaország – irányában Pitt is híve volt Smith tanainak: 1786-ban a világtörténelem első szabadkereskedelmi szerződését ő hozza majd létre.

3.5. Az India-probléma

Az amerikai gyarmatok elvesztését követően, és az ír kérdés mellett a brit birodalom legsürgetőbb problémája India közjogi helyzetének rendezése lett. Rendkívül bonyolult kérdéskör volt ez: már akkoriban is mindenki érezte annak a jelentőségét, hogy az itteni rendezés precedensként fogja befolyásolni a birodalom sorsának későbbi alakulását. Felmerült a birodalom egész jellegének kérdése: mennyire tekintsék azt pusztá kereskedelmi vállalkozásnak, illetve inkább territoriális hatalomnak? Hogyan kell viselkedni a helyi hatalmakkal és a helyi lakossággal szemben? Miben álljon a Brit Kelet-India Társaság ellenőrzése? Hogyan alakítsák ki a kormány és a kereskedőtársaság viszonyát? Az indiai ügyek külügynek vagy belügynek tekintendők-e? A Társaság mennyiben befolyásolja az angol közéletet, és belekeverheti-e nemzetközi konfliktusokba az anyaországot? Mindezek a kérdések 1757 előtt egyáltalán nem merültek fel. Ekkor azonban a Kelet-India Társaság, amely eddig egyértelműen kereskedőtársaság volt, és csupán kereskedőtelepekkel rendelkezett, gyors területi terjeszkedésbe fogott Bengáliában. 1773-ban *North Regulating Act*-je az éppen csődöt jelentett Társaságot bizonyos állami ellenőrzés alá vonta, és ettől kezdve tendenciává vált a brit politikában az indiai ügyekbe való fokozódó állami beavatkozás. Bengália addigi kormányzójából Főkörmányzó lett, és egy tanácsot rendeltek ki melléje. Felállítottak egy legfelsőbb bíróságot, és a brit kormány egyes minisztereinek joga lett az indiai sürgönyök felbontása. Szabályzatok irányították a Társaság ügyeit és alkalmazottait.¹⁴⁰ A Kelet-India Társaságot tehát felruházták bizonyos államhatalmi jogosítványokkal, de tapasztalatok híján ez a megoldás nem lehetett igazán átgondolt és következetes. 1778-ban a kormány fő India-szakértője, John Robinson felvázolt egy következetes reformot,¹⁴¹ amelyet azonban ekkor még félretettek, és amit North csak a viszonylag nyugodtnak induló 1781-es évben hozott újra elő.¹⁴² Közben, az amerikai háborúval párhuzamosan Indiában is háború zajlott: Haidar Ali, Maisszur szultánja betört egyes angol birtokokra. A North kormány ismét rákényszerült arra, hogy India ügyeivel foglalkozzék. Ekkoriban merült fel (az amerikai lázadás tapasztalatai alapján) a helyi lakossággal való bánásmód kérdése.¹⁴³ 1781 elején létrehoztak egy válogatott bizottságot, melynek fő szakértője Burke volt. Burke családjának egyes tagjai kapcsolatban álltak a Társasággal, és veszítettek az üzleten. Burke elszántan vetette magát a munkába. A Philip Francistól¹⁴⁴ kapott adatok és rokonai tapasztalatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Társaság korrump emberek kezén van, akik rabszolgaságba hajtották Indiát.¹⁴⁵ A bizottság számos jelentést adott ki, közülük legfontosabb a 9. és a 11. számú, melyeket maga Burke írt.¹⁴⁶ Elsődleges célja a bengáli jogrendszer vizsgálata volt. Felállítottak egy ügynevezett Titkos Bizottságot is az indiai háború okainak kivizsgálására, Charles Jenkinson¹⁴⁷ és

Henry Dundas¹⁴⁸ részvételével.¹⁴⁹ Talán Burke és Dundas látták át legjobban a helyzetet, ez utóbbi törvénytervezetének elemeit majd Pitt használja fel. Egyik bizottság sem tartotta magát eredeti céljához, mindkettő szélesebb adminisztratív és pénzügyi reformot akart. Ez annál inkább sürgetővé vált, mivel közeledett 1783, amikor a Társaság 1773-ban kiadott 10 éves szabadelomlevele lejárt, és új feltételeket lehetett megállapítani. A North bukását követő zavaros helyzetben sem Rockingham, sem Shelburne nem ért rá Indiával foglalkozni. Az első csak némi pénzügyi segítséget juttatott a Társaságnak, a másik ugyan 1782 nyarán komoly reformokat tervezett, de őszre India ügyét háttérbe szorította a békekötés körüli, elmérgesedő vita. A probléma kezelését végül is a Fox-North koalíció vállalta fel. Az 1783-as tavaszi ülésszak végén Fox már jelezte, hogy őszre kidolgozzák javaslatukat. Ennek előkészítése – a témában már jártas Burke vezetésével – a nyár folyamán meg is történt.

Fox és Burke India-törvényjavaslata tulajdonképpen két törvényből állott. Az első a Társaság szerkezetével foglalkozott, a második az indiai kormányzati rendszerrel. Fox egy hét megbízottból álló tanácsot akart létrehozni, melynek tagjait a Parlament nevezte volna ki legalább négy évre, és csak a király mozdíthatta volna el őket. Személyükre a kormány azonnal konkrét javaslatot tett, és jogot formált ellenőrzésükre is. A tanács alá rendelve kilenc asszisztens ügyelt volna a Társaság kereskedelmi tevékenységére. Ezeket a személyeket szintén a parlament nevezte volna ki, de a Kelet-India Társaság tulajdonosi tanácsának javaslata alapján. Fox elképzelése tehát az volt, hogy a kelet-indiai ügyeket úgy kell megoldani, hogy egyrészt a Társaságnak csupán a konkrét kereskedelmi ügyek intézése maradjon, másrészt a kényes, politikai jellegű problémákat egy – pillanatnyilag éppen teljes mértékben tőle függő – tanács lássa el. A Gazdasági Reform elvei alapján a Koronára is csapást kívánt mérni, mivel formálisan a konkrét kinevezések nem azt, hanem a Parlamentet illették volna. A Gazdasági Reformerek valójában ellenzéiként érezték magukat elemükben: hatalomra kerülven óhatatlanul adminisztratív reformerként is kezdtek fellépni, és ez a kettő nem összeegyeztethető: lehetetlen a kettőt ötvöző, de következetes irányzatot kialakítani. Elképzelésükben tehát elszámították magukat, s erre az azonnal felhőrdülő közvélemény fel is hívta a figyelmet. A felzúdulás elsődleges okául az szolgált, hogy Fox óvatlanul konkrét személyeket is megnevezett, akiket a hét tagú bizottságba javasolt. Ennek elnökekül Earl of Fitzwilliamet szánta (aki Rockingham unokaöccse és kijelölt politikai örököse volt). A bizottság tagjai között szerepelt Lord North fia és még öt, hasonló szempontok szerint összeválogatott úriember.¹⁵⁰ Mindez talán nem kavart volna akkora vihart, ha Fox javaslata szerint ez a bizottság a kormánnyal együtt távozott volna hivatalából. Fox azonban úgy képzelte, hogy az létrehozása után független lesz a mindenkori kormánytól. A sorozatos kormányválságok időszakában egy következő kormány és a bizottság között tehát gyakorlatilag elkerülhetlenné váltak volna az éles konfliktusok, és India fölött Fox köre négy évre gyakorlatilag hitbizományszerű uralmat kívánt megszerezni. A törvényt azonban nemcsak ezért támadták. Burke eddig minden alkalommal a legpatetikusabb stílusban védte a Társaság törvényes jogait, amikor Lord North vagy Chatham kívánt annak ügyeibe avatkozni. Fox és Burke eddig a Gazdasági Reform lelkes hívének szerepét játszották, szónokoltak és szavaztak a Korona befolyása ellen, most azonban

sokak számára világossá vált, hogy ez csupán szerepjátszás volt, nem több. A törvényjavaslat jelentősen – és a közvélemény többsége számára az alkotmányt is veszélyeztető mértékben – megnövelte volna a kormány, tehát a Korona hatalmát. (A törvény támadóinak kedvelt érve volt, hogy ha ezt a törvényt annak idején North javasolta volna, akkor Fox lett volna legádázabb ellenfele, és „már másnap nagygyűlést hívott volna össze választókerületében.”¹⁵¹ A törvényjavaslatot annak titkos előkészítése és erőszakos siettetése miatt is sokan támadták. Az is felvethető volt ellene, hogy aláássa az egyik legszentebb és legföltettebb jogot, a tulajdonjogot. A Kelet-India Társaság tulajdonosai hívei lettek volna egy korszerű rendezésnek, de az efféle direkt, és durva kormányzati beavatkozást szinte mindannyian elleneztek. Kijelentették, hogy a törvény egyoldalú, törvénytípró lépés a Korona részéről. Erre való hivatkozással tulajdonképpen a törvény egészét elvetették, tekintet nélkül annak elfogadható részeire. Ezekkel az érvekkel sikerült a Cityt és a szélesebb közönséget is a törvény ellen hangolni, melynek nyomán szabályos tömeghisztéria kezdett el kialakulni. A közvélemény meg volt győződve arról, hogy a törvény teljesen felborítaná az alkotmányt, és hogy Fox csoportját ennek a törvénynek a megszületése után már el sem lehetne bocsátani, sőt, ők neveznék ki a parlamentet. Talán e ponton figyelhető meg legjobban az 1780-as évek elejének legáltalánosabb politikai téveszméje: a Korona hatalmának túlértékelése. Lord Camden¹⁵² például kijelentette, hogy ez a törvény Fox-ot „örökös diktátorrá” tenné, Wyvill szerint pedig aki India fölött gyakorolja a hatalmat, az minden bizonnyal korrupcióval akar kormányozni. A korra jellemző gyilkos karikatúra-hadjárat kezdődött Fox ellen (az egyik jellegzetes képen „Carlo Kánnak” kereszttelve indiai mogulként ábrázolták, amint elefántháton vonul be a Leadenhall Street-re).¹⁵³ Fox jól tudta, hogy az ilyen karikatúrák többet ártanak neki az összes parlamenti szócsatánál.¹⁵⁴ Egyúttal azonban tisztában volt a parlament tényleges erőviszonyaival, bizott helyzetében, és számítása bevált. A javaslat minden szavazáson több, mint 100 fős többséggel ment át. December 9-én minden készen állott arra, hogy a Kelet-India törvényt átvigyék a Lordok Házába. A viharfelhők azonban már gyülekezni kezdtek a törvényjavaslat, de a koalíciós kormány feje fölött is. A törvényt második olvasatban november 27-én fogadták el. Még ugyanezen a napon Robinson, Jenkinson – és az éppen legújabb ellenzékhez pártolt Henry Dundas – elhatározták, hogy minden eszközt bevetve valahogyan megakadályozzák a törvény jóváhagyását. Rá akarták venni a Lordokat a törvény elvetésére és a kormány megbuktatására. Ez nem is tűnt kivihetetlennek. 1783. december elejére, mire a törvény a Lordok elé kerülhetett, a felsőház több jelentős tagja is kezdte úgy látni, hogy a koalíció hatalmaskodásai ellen fel kell lépni.¹⁵⁵ Mindez azonban kevésnek bizonyult volna, hiszen az elpártolások ellenére Fox és North sokkal több szavazattal rendelkeztek, mint annak idején Rockingham.¹⁵⁶ Végül a vitát eldöntő tényezőnek a király véleménye bizonyult. Az uralkodó csupán az alkalmat várta a koalíció elbocsátására. A közhangulat megmutatta, hogy az alkalom kétségtelenül eljött. Egyetlen dolog volt csupán kétséges, nevezetesen hogy akad-e személy, aki vállalja a kisebbségi kormányzás nem éppen hálás szerepét, továbbá a nem alkotmányos úton való hatalomrajutás ódiúmat. Ellenzéki körök már a koalíció létrejöttékor hallgatólagosan megállapodtak abban, hogy

az egyetlen számbajöhető személyiség erre a célra William Pitt. Ezzel maga a király is tökéletesen tisztában volt. Már az 1783. évi tavaszi kormányválság idején két ízben is felkérte Pittet a kormányalakításra, aki azonban ezt elutasította, mondván, nem volna képes egy ilyen nagy többségű ellenzékkel szemben fenntartani és működtetni kormányát. 1783. november végére az átpártolások ellenére sem változott meg döntően a helyzet. A Kelet-India Társaság vezetői, az alsó- és felsőházi ellenzék november végén közös aknamunkába fogott, hogy William Pittet hatalomra segítse. Thurlow¹⁵⁷ és Temple¹⁵⁸ rávették a királyt az összehangolt cselekvésre, és mivel most Pitt is kész volt felvenni a kesztyűt, beindult a politikai gépezet a törvényjavaslat és vele együtt a kormány megbuktatására. 1783. december 3-án a képviselőház véglegesen megszavazta a törvényjavaslatot, 208:102 arányban. Ekkorra azonban már Thurlow a király engedélyével elhíresztelte a Lordok Házában, hogy mindenki, aki a törvény mellett szavaz, kegyvesztett lesz az udvarnál. Ha a meggyőződés nem is, de az alkotmányellenes fenyegetés hatott: a törvényt a Lordok leszavazták, a király pedig erre való hivatkozással elbocsátotta a koalíciót. 1783 decemberében a 24 éves William Pitt lett Nagy-Britannia miniszterelnöke. Bizonytalan hatalma stabilizálása mellett egyik első feladatának India ügyének rendezését tekintette. Az általa javasolt törvényt csak az 1784 tavaszán lezajló általános választások után volt képes keresztülvinni. Ez a törvény sokat átvett Fox javaslatából, de kihagyta abból a közvéleményt és a Társaságot irritáló rendelkezéseket. 1784-ben olyan rendezés született meg Indiára vonatkozóan – a kettős kormányzás szisztémája, – amely 1858-ig működött, és döntően megnövelte a brit kormány befolyását India ügyeire.

Az 1780-as évek első felében a brit közélet kulcsproblémája egy – talán élhetünk ezzel a kifejezéssel – általános válsaggal és az annak leküzdésére irányuló megoldási kísérletekkel függött össze. A 18. század végén nem meglepő, hogy e válság megoldását a korabeli politikai közvélemény reformok útján kereste. Az 1780-as évek reformmozgalmai néhány év alatt úgy tűnt, jelentős eredményeket hoztak, ám a reformerek nem mindig mérték fel helyesen a helyzetet és saját mozgásterüket. A fent ismertetett három reformirányzat közül saját kora a Gazdasági Reformot értette meg és fogadta el legáltalánosabban. A brit lakosság petíciói is ezt támogatták, a parlamentben is ezek körül zajlottak a leglázásabb viták. A reformnak ez az irányzata azonban zsákutcának bizonyult, és a 19. századra el is akadt. Az 1820-as évekre az is tisztázódott, hogy az 1780-as évek eme nagy mozgalma a Korona hatalmát alapítalantul túlértékelte. Ez a kérdéskör az 1830-32-es reformesemények után végleg lekerült a napirendről. A választójogi, vagy más néven a parlamenti reformirányzat az 1780-as években teljességgel eredménytelen maradt. A 19. század eseményeit tekintve azonban az alkotmányos kérdések igazi megoldásának ez, és nem a Gazdasági Reform bizonyult. Az 1832-es Reform Bill kezdte érvényre juttatni az 1760-as években megszületett elképzeléseket. 1884-ig eltörölték a *rotten borough*-k maradványát is, és lényegében megvalósult az általános férfiválasztójog. Az évenkénti parlamentek kérdése azonban komoly formában soha többé nem merült fel. A 19. század végén e követelés helyét a női választójog problémája vette át, mely – igaz, elég későn – 1928-ban nyerte el végső megoldását.

A parlamenti reformok mellett a 18-19. század fordulója az adminisztratív reformok terén hozott igazán nagy eredményeket. A fentebb áttekintett adminisztratív reform kapcsán (Írország reformjától eltekintve) az alábbiakat állapíthatjuk meg:

1. Az adminisztrációs reformok mindig az éppen hatalmon lévők intézkedései voltak, tehát nem lehetett elsődleges érdekük a Korona befolyásának visszaszorítása.

2. Ezek a reformok valóban nem is ezt eredményezték, hanem az államapparátus modernebbé, hatékonyabbá tételével éppen növelték a Korona erejét.

3. Irányvonaluk és hatásuk tehát éppen ellentétes volt a Gazdasági Reforméval. Mindehhez azonban annyi kiegészítést kell hozzátennünk, hogy míg a Gazdasági Reform az uralkodó hatalmát a parlament egyes köreinek akarta átjátszani, az adminisztratív reform nem ennek ellenkezőjét célozta: a hatalmat nem az uralkodónak, hanem csupán a Korona másik elemének, a kormánynak kívánta juttatni. Ez az irányzat az ifjabb Pitt miniszterelnöksége idején élte fénykorát, aki majd húsz éves miniszterelnökségének idején leginkább adminisztratív jellegű reformokkal stabilizálta hatalmát. Ebben utódai is követték, melynek eredményeként a 19. század az egyre erősödő kormányzat, és azon belül is az egyre dominánsabb miniszterelnöki hivatal korszakává vált Angliában.

Jegyzetek

1. William Pitt (1759–1806). 1781-től képviselő, 1782-ben már *Chancellor of the Exchequer* (pénzügyminiszter), 1783-tól 1801-ig, majd 1804-től haláláig miniszterelnök.
2. 1782. május 7-én mondott beszédéből. L.: *The Speeches of the Right Hon. William Pitt in the House of Commons*. Ed. W.S. Hathaway. London, 1806. Vol. 1. 27. (a továbbiakban: Pitt)
3. 1783. május 7-i beszédéből. L.: Pitt. Vol. 1. 72.
4. Dicey, A.V.: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Bp. 1902. 2–3. (a továbbiakban: Dicey)
5. Idézi: Dicey. 2.
6. A brit alkotmány két fontos alapidokumentuma. L.: *Nyugat-Európa alkotmányai*. Bp. 1988. 116–125.
7. Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Bp. 1990. 101. 364. számú jegyzet.
8. Lord Frederick North (1732–1792). 1754–1790 között parlamenti képviselő, utána 2nd Earl of Guilford. 1770–1782 között miniszterelnök, az 1783-as koalíciós kormány idején belügyminiszter.
9. Charles Watson-Wentworth, Marquess of Rockingham (1730–1782). Az 1770-es években a whig ellenzék vezére, 1765–66-ban és 1782 tavaszán miniszterelnök.
10. William Petty, 2nd Earl of Shelburne, 1st Marquess of Lansdowne (1737–1805). A 70-es években a Chatham-párti ellenzék vezére, 1782–83 folyamán miniszterelnök.

11. Az elkövetkező négy válságos év során mindannyian hatalomra kerültek: 1782. márciusában megbukott Lord North, akit Lord Rockingham (Lord Shelburne-nel koalícióban) követett 1782. július 1-jén bekövetkezett haláláig. Utóda Lord Shelburne lett 1783. februárjáig. Majd Lord North és Charles James Fox koalíciója került hatalomra (Lord Portland névleges vezetésével). A koalíciót 1783 decemberében váltotta fel az ifjabb William Pitt kormánya, mely 1801 márciusáig működött, végre újra stabil kormányzatot biztosítva Angliának.
12. The Parliamentary Papers of John Robinson, 1774–1784. Ed. W.T. Laprade. London, 1922. 34. (a továbbiakban: Robinson) Vesz össze Bors György tanulmányával ebben a számban.
13. John Wilkes (1725–1784). Radikális reformer, újságíró, parlamenti képviselő, akit 1764-ben kizárnak a parlamentből és száműznek. A sajtószabadság egyik élharcosa. 1768-ban hazatér, és újra megválasztatja magát, emiatt börtönbe zárják. Később újra képviselő, sőt London *Lord Mayor*-je lesz.
14. Charles Lennox, 3rd Duke of Richmond (1735–1806). Radikális arisztokrata, kisebb hivatalokat viselt Shelburne és Pitt alatt.
15. The Diaries and Correspondence of the Right Hon. George Rose. Ed. L. V. Harcourt. London, 1860. Vol. I. 34–35. (a továbbiakban: Rose)
16. Christopher Wyvill tiszteletes (1740–1822). A *Yorkshire Association for Parliamentary Reform* alapítója és elnöke.
17. Christie, Ian R.: Wars and Revolutions: Britain 1760–1815. London, 1982. 137. (a továbbiakban: Christie)
18. Brown, Peter: The Chathamites. London, 1967. 84. (a továbbiakban: Brown)
19. Ehrman, John: The Younger Pitt: The Years of Acclaim. Stanford, 1969. 67. (a továbbiakban: Ehrman)
20. Charles James Fox (1749–1806). Rockingham halála után az ellenzék vezére, Pitt fő ellenfele. 1782-ben, 1783-ban és 1806-ban külügyminiszter.
21. Maccoby, S.: English Radicalism: 1786–1832. London, 1955. 15. (a továbbiakban: Maccoby)
22. Major John Cartwright (1740–1824). Londoni radikális.
23. Unitárius orvos, londoni radikális.
24. Brown. 86.
25. Ezt a csoportot *Quintuple Alliance*-nek nevezték, tagjai a következő választókerületek voltak: London City, Southwark, Westminster, valamint Middlesex és Surrey megyék.
26. Watson, J. Steven: The Reign of George III. Oxford, 1960. 230. (a továbbiakban: Watson)
27. Christie. 136–137.
28. John Sawbridge (1732–1795). A City egyik tekintélyes kereskedője és tisztségviselője, radikális.
29. Edmund Burke (1729–1797). A whig ellenzék egyik vezéralakja és legfontosabb teoretikusa.
30. Rose, John Holland: Pitt and National Revival. London, 1923. 109. (a továbbiakban: Rose); Wilson, Philip Whitwell: William Pitt. the Younger. Garden City, 1933. 82.
31. Ehrman. 71.

32. Charles Stanhope, Lord Mahon. Később 3rd Earl of Stanhope (1753–1816). Excentrikus polihisztor és radikális politikus. Ő ismertette meg sógorát, William Pittet Wyvill-lel.
33. Ehrman. 72. Ez volt az első alkalom, hogy Pitt és Fox az ellenkező oldalon szavazott. L.: Rose. 110.
34. Watson. 252.
35. Ehrman. 72.
36. Az amerikai háborút lezáró 1783-as párizsi békekötésről van szó.
37. Ehrman. 72.
38. Ehrman. 73.
39. Ehrman. 73.
40. Ezt a fontos levelet idézi: Maccoby. 15–16. E levélben Wyvill Pitt jószándékát csestelgeti, és a körülmények alakulásában látja a reformmozgalom hanyatlásának okait.
41. New Cambridge Modern History, Vol. 8. The American and French Revolutions: 1763–1793. Cambridge, 1965., 52.(a továbbiakban: NCMH)
42. John Dunning, 1st Baron Ashburton (1731–1783). A Shelburne-párt egyik jelentős figurája.
43. Itt a parlament egész alsóházáról van szó: az egész Ház bizottsága csupán egy ülésézési forma.
44. Brown. 231.
45. A kormány és az uralkodó ellene foglalt állást és ellenjavaslatot nyújtott be, melynek nyomán heves vita tört ki, és a kormány nem tudott ellenállni a koncentrált támadásoknak. Rendkívül viharos ülésen 233:215 arányban szavazták meg. L.: Fox, Charles James: Memorials and Correspondence of. Ed. Lord John Russell. London, 1853. Vol. I. 248.(a továbbiakban: Fox)
46. Hume, David összes esszéi. I. kötet. Bp. 1992. 52–56. (a továbbiakban: Hume)
47. Padfield, Colin F.: British Constitution. London, 1983. 114.
48. Részletesen lásd.: Dicey. 342.
49. Pitt 1872. május 7-i beszédéből. Pitt. 27.
50. Foord, Archibald: The Waning of the Influence of the Crown. English Historical Review. 1947. Vol. 62. 484. (a továbbiakban: Foord)
51. Erre utal: Fox. Vol. I. 247 a North-kormány 1780-as helyzetével kapcsolatban. A „befolyásolás” fogalmát illetően vedd össze Borus György tanulmányával ebben a számban.
52. Foord. 489.
53. L. részletesen: Robinson. 49–50.
54. A témáról részletesebben: McCahill: Peerage Creations and the Changing Character of the British Nobility 1750–1850. English Historical Review. 1981. Vol. 96. 259–284.
55. A lordok inkább megszavazták saját vétőjoguk elvesztését. L. Keith, A.B.: Constitutional Law. London, 1939. 104. (a továbbiakban: Keith)
56. Todd, Alphaeus: A parlamenti kormányrendszer Angliában. Bp. 1876–1877. II. kötet, 342–346. (a továbbiakban: Todd)
57. Foord. 497.

58. Ez a furcsa rendelkezés 1919-ig volt érvényben. L. Keith. 62.
59. Ehrman. 62–63.
60. Brown. 308.
61. Kemp, Betty: Crewe's Act, 1782. *English Historical Review*, 1953. Vol. 68. 259. (a továbbiakban: Kemp)
62. 1780 áprilisában, majd 1781 márciusában.
63. Foord. 501.
64. 1675 óta történnek erőfeszítések ezek visszaszorítására. L.: Foord. 497.
65. Foord. 498.
66. William Pulteney, 1st Earl of Bath (1684–1764). Walpole idején az ellenzék vezére.
67. Kemp. 259.
68. William Dowdeswell (1721–1775).
69. Kemp. 259.
70. Ezt a nézetet képviseli például Archibald Foord is. (L.: Ford. 501.), bár véleménye szerint igazi áttörés csak az 1820-as években következik be, amikor a korona tisztségviselőinek az ellenzéki is megengedetté válik.
71. Robert Craggs-Nugent, 1st Earl of Nugent (1702–1788). Ekkoriban Northék támogatója.
72. Kemp. 260.
73. Kemp. 260
74. Marriott, J. A. R.: *English Political Institutions*. Oxford, 1910. 104.(a továbbiakban: Marriott)
75. Kemp. 262. lábjegyzet.
76. Kemp. 262–263.
77. Lord Mahon: *History of England from the Peace of Utrecht to the Peace of Versailles, 1713–1783*. Leipzig, 1854. Vol.VI. 247.
78. Brown. 308.
79. Idézi: Foord. 495. Más, de hasonló adatokat közöl Watson. 247.
80. Marshall, Dorothy: *18th Century England*. Harlow, 1989. 467.
81. A törvény megszületése után két parlamenti tag, Harley és Drummond urak, feladták kormányszerződésüket, hogy helyüket megtarthassák. L.: Watson. 247.
82. Foord. 196.
83. Foord. 196.
84. A kereskedelem ügyeivel foglalkozó államhivatal.
85. Mahon. VI. 146. VII. 1–5.
86. Sir George Savile baronet (1726–1784). Parlamenti képviselő.
87. Mahon. VII. 2–3.
88. Az angol megye legfőbb tisztviselője, az uralkodó nevezi ki.
89. A beszéd szövegét L.: Burke's Politics. *Selected Writings and Speeches of Edmund Burke*. Ed. J.S. Ross. New York, 1949. 176–212 (a továbbiakban: Burke's Politics).

-
90. E hivatalokról részletesebben lásd.: Morley, John: Burke. London, 1880. 91–92. (a továbbiakban: Morley)
91. Burke's Politics. 192.
92. E tervezetet az irodalom többféle címen emlegeti, pl.: *Civil List Act* (ez a leggyakoribb) vagy *Civil Establishment Act*. L.: Morley. 89.; Burke's Politics. 176.
93. Ezekről ld. a Korona „káros befolyásáról” frottakat. A civillista-rendezés régi kísérleteiről ld. részletesebben: Clark, J.C.D.: *Revolution and Rebellion*. Cambridge, 1986. 72–73.
94. Burke's Politics. 176–212.
95. Richard Rigby (1722–1788). Képviselő. A *Paymaster General* az állam főpénztárosa.
96. Brown. 306.
97. Lord John Cavendish (1732–1796). Parlamenti képviselő.
98. Angol alkotmányos alapelv, mely kimondja, hogy minden hatalom feje az uralkodó, de ő a saját személyében semmiféle ügyet nem intézhet, csakis miniszterei által.
99. Brown. 306.
100. A két eltörölni javasolt hivatal a *Treasurer* és a *Cofferer of the Chamber*. A fentieket ld.: Brown. 306.
101. Brown. 311.
102. Mahon. VII. 5.
103. A hadsereg főpénztárosa.
104. Ennek több oka is lehetett: részben Burke alacsony származása, másrészt heves, lobbanékony természete. L.: Morley. 95.
105. Henry Fox. 1st Baron Holland (1705–1774)
106. Morley. 94.
107. William Pitt, 1st Earl of Chatham (1708–1778). Az ifjabb Pitt apja. Az ő pártjának utóda volt Shelburne pártja.
108. Watson. 247.
109. Watson. 248.
110. Watson. 248.
111. Foord. 492.
112. Foord. 492.
113. Körülbelül a pénzügyminisztériumnak megfelelő állami hivatal.
114. Foord. 491.
115. Perry, Keith: *British Politics and the American Revolution*. London, 1990. 111.
116. Ehrman. 62.
117. Rose: 5.
118. Pitt 1781. február 26-i beszédéből. Pitt. I. 10.
119. Ekkor vezették be, hogy a *Treasury*-nél az eddigi kor szerinti előrelépések helyett a „képesség, figyelem, gondosság, szorgalom” számítson. L.: Christie. 23.
120. Watson. 246.
121. Ehrman. 91.
-

122. L.: 1783. június 17-i beszédét. Pitt. I. 43.
123. A tulajdonképpeni pénzügyminiszter.
124. Watson. 246.
125. Tomline, Sir George Pretyman: *Memoirs of the Life of William Pitt*. Vols. 1–3. 3rd ed. London, 1921. 169.
126. Rose. 132.
127. Ehrman. 92–93.
128. Christie. 186.
129. Marshall. 466.
130. Marriott. 111.
131. Christie. 23.
132. Marriott. 109.
133. Ehrman. 96., Augustus Keppel, 1st Viscount Keppel. (1725–1786) Admirális és képviselő.
134. *American Intercourse Bill* címen.
135. William Eden, 1st Baron Auckland (1744–1814).
136. Az 1651-ben született Hajózási Törvény.
137. Ritcheson, Charles R.: *Aftermath of Revolution: British Policy toward the United States*. Dallas, 1969. 6. (a továbbiakban: Ritcheson)
138. Ritcheson. VIII.
139. Ritcheson. VIII.
140. Ehrman. 118.
141. Watson. 261–262.
142. NCMH. VIII. 553.
143. Watson. 262.
144. Sir Philip Francis (1740–1818). Magasrangú állami tisztviselő, az 1770-es évek második felében Indiában szolgál. Junius álneven radikális pamfletíró.
145. Watson. 262.
146. Morley. 102–103.
147. Charles Jenkinson (1729–1808). 1st Earl of Liverpool. (A későbbi miniszterelnök apja.)
148. Henry Dundas, 1st Viscount Melville (1739–1811). Ekkoriban Lord Advocate, vagyis kb. Skócia ügyeinek minisztere.
149. Ehrman. 119.
150. A többiek: Frederick Montagu, Sir Henry Fletcher és Robert Gregory a Brook's klubból (Fox baráti köréből), North köréből pedig a fián kívül Viscount Levisham és Sir Gilbert Eliot. L.: Wilson. 96.; Rose. 145–146.
151. A Westminsterben. L.: Ehrman. 121.
152. John Jeffries Pratt, 1st Marquis of Camden (1759–1840).
153. Itt volt Londonban a Kelet-India Társaság székháza. L.: George: *English Political Caricature to 1792*. Oxford, 1959. Plate 66. 169.

- 154. Wilson. 97.
- 155. Christie. 154.
- 156. Foord, Archibald: His Majesty's Opposition, 1714–1830. Oxford, 1964. 391.
- 157. Edward, Lord Thurlow (1731–1806). A Fox-North koalíciót kivéve a korszak összes kormányának Lordkancellárja.
- 158. Lord George Nugent-Temple-Grenville, 3rd Earl Temple, Marquess Buckingham (1753–1813). William Pitt unokatestvére.

MÁRIA TANDORI

Die Richtlinien der Reformbewegung im britischen Parlament Anfang der 1780-er Jahre

England erlebte Anfang der 1780-er Jahre eine der schlimmsten Krisen seiner Geschichte. Der Verlust der amerikanischen Kolonien bedeutete eine schwerwiegende und peinliche Niederlage, worauf die wirtschaftliche, finanzielle und politische Krise des Mutterlandes folgte. Diese Situation führte außer der üblichen Regierungskrise zur Erschütterung des gesamten Verfassungsstaates. Die politische Öffentlichkeit forderte die Reform der Verfassung.

In Anbetracht der Reformen meldeten sich im britischen Parlament Anfang der 1780-er Jahre drei Ansichten. Die an der Macht beteiligte Fraktion unter Führung von Lord North wollte das gegenwärtige System konservieren: die englische Verfassung sei perfekt, jede Änderung wäre für ihre feine Struktur gefährlich. Die größte Oppositionsgruppe meinte mit Lord Rockingham, die englische Verfassung sei ursprünglich tatsächlich perfekt gewesen, zur Zeit bedürfe sie jedoch kleinerer Korrekturen. Das empfindliche Gleichgewicht der englischen Verfassung sei nämlich während des 18. Jahrhunderts ins Schwanken geraten: die Krone (die Exekutive) habe durch ihren korrupten Einfluß der Legislativen gegenüber die Oberhand gewonnen. Lord Rockinghams Richtung wollte also Reformen, die das Gleichgewicht wiederherstellen, indem der Einfluß der Krone zurückgedrängt wird. Sie waren der Meinung, daß die Grundlage des Einflusses der Krone deren Einkommen bilden, sie müsse daher um diese wirtschaftliche Basis gebracht werden. Diese Reformrichtung wurde die Wirtschaftsreform genannt. Die dritte Fraktion im Parlament unter der Führung von Lord Shelburne war zwar zahlenmäßig kleiner, ihre Bedeutung betreffend aber keineswegs unwichtig. Sie wurde nämlich von den außerparlamentarischen Liberalen unterstützt. Lord Shelburnes Gruppe war von der Vollkommenheit der englischen Verfassung nicht überzeugt. Sie vertraten die Ansicht, das politische System sei dermaßen korumpiert, daß seine Probleme nur durch radikale politische Reformen lösbar seien. Sie forderten öftere Wahlen, die Ausweitung des Wahlrechts und ein übersichtlicheres Wahldistriktsystem. Der Aufsatz gibt einen kurzen Überblick der wichtigsten Maßnahmen und Ergebnisse der obigen zwei Reformrichtungen. Es wird dabei die im allgemeinen vernachlässigte dritte Richtung, die administrative Reform, von den zwei, in der Fachliteratur oft erörterten Richtungen deutlich unterschieden. Sie wird in den meisten Werken, die diese Epoche behandeln, nicht beachtet oder aber einfach der Wirtschaftsreform zugeordnet. Die grundlegende Feststellung des Aufsatzes ist folgendes: die administrativen Reformen haben nichts mit den Wirtschaftsreformen zu tun, da ihre Zielsetzungen und Wirkungen gerade entgegengesetzt sind.

MÁRIA TANDORI

Trends of the reform movement in the British Parliament at the beginning of the 1780s

At the beginning of the 1780s England went through one of the most serious crises of its history. The loss of the American colonies, the consequence of an overwhelming and humiliating defeat, was followed by an economic, financial and political crisis of the mother country. The governmental crisis shattered the entire constitutional system and voices in the British political public began to articulate demands for constitutional reform.

At the beginning of the 1780s three opinions were formulated in Parliament in connection with reform. The faction in power, led by Lord North, aimed at maintaining the status quo. They believed that the English Constitution was perfect and thought that any kind of change might threaten its delicate structure. The largest group of the opposition, which was headed by Lord Rockingham, had the opinion that the English Constitution had really been perfect in its original form, but in its present state it required smaller corrections. According to the Rockingham faction, the delicate balance of the Constitution had been overturned during the 18th century: the Crown (the executive power) got the better of the legislative by means of its corrupting influence. Accordingly, Lord Rockingham pursued reforms which would restore the balance of power by reducing the influence of the Crown. He and his followers held that since this influence was based on the incomes of the Crown, it had to be deprived of its economic basis. Hence the name of this reform movement: the Economic Reform. The third faction in Parliament, which was led by Lord Shelburne, was smaller in number, but much more significant in power for it was supported by extra-parliamentary radicals. Lord Shelburne and his group were not convinced of the perfectness of the Constitution. In their opinion the political system was so deeply corrupted that the problems could be solved only by means of radical political reform. They demanded more frequent elections, broader franchise and the improvement of the constituency system.

The study gives a brief survey of the main measures and achievements of the abovementioned two reform movements. At the same time, it distinguishes from these two well-defined and often discussed movements a usually neglected third one, the administrative reform movement, which is usually ignored by most studies covering this period or simply ranged among the Economic Reform. The study intends to show that the administrative reforms as a series of distinct measures had nothing to do with the Economic Reform because their objectives and effect were in opposition to the latter's.

KÖVÉR LAJOS

Turgot politikai pályája

*Hódolat néked, oh, ifjú fejedelmünk,
A jótét döntési okán, mit szíved alkotott!
Turgot hatalmas tartományt virágoztatott fel,
S lám, Te azt kívánod, hogy az Állam boldogulására legyen.
Látod-e, mily buzgalommal fogott máris e nemes műhöz!
Ne hallgass legrútabb ellenségeidnek rágalmaira,
Hatalmaddal támogasd nagylelkű bátorságát.
Szabadságot földjeinknek! Ez egyetlen záloga
Mindama javaknak, melyeket néked ígért.
Add meg, oh, Néki, ha szíved, melyet nyomorunk megindított,
Udvarházaink javát és békéjét keresi,
Ha első jótéteményeidhez méltó akarsz maradni,
Add, oh, add meg Turgot-nak a teljes bizodalmat,
S lásd, mint sápadnak máris a rosszakarók.*

(Berquin, Idillek)

A 18. századi francia történelem iránt érdeklődő magyar olvasóközönség előtt minden bizonnyal ismerősen cseng Turgot neve, akit a köztudat a legismertebb fiziokraták egyikeként tart számon. Mind a kortársak, mind pedig a történétírók – nem egészen alaptalanul – hajlamosak arra, hogy személye előtt úgy tisztelegjenek, mint valamely közigazdász „triumvirátus” harmadik és egyben utolsó képviselője előtt.¹ Sully² és Colbert³ utódját, művük „kiteljesítőjét” vélik benne felfedezni, jóllehet míg az előbbi mindvégig élvezte IV. Henrik bizalmát, az utóbbi mögött pedig közel negyed századig ott állt a Napkirály, addig Turgot-nak alig húsz hónap, egy határozatlan XVI. Lajos és az „özönvíz” előtt álló Franciaország jutott osztályrészül.

Közismert, hogy XIV. Lajos uralkodásának vége felé Franciaországban súlyos társadalmi válság bontakozott ki. Az 1715-ben trónra lépő XV. Lajos 1774-ig uralkodott, ám e közel hat évtizedes országlásból ténylegesen csupán életének utolsó fél évtizedében kormányzott. A Napkirály unokaöccsének, II. Fülöp orléans-i hercegnek „régenssége a maga zűrzavaraival, minden területen érzékelhető engedékenységgel, szabadságával és fényűzésével e század előszava s tartalmi kivonata egyszersmind. A régens és a régensség Párizsa adták meg a hangot egészen XVI. Lajosig” – írja Robert Mandrou.⁴ A jelzett időszakban érzékelhető fejlődés ellenére Franciaországban továbbra is fennmaradt a preindusztriális társadalmat jellemző gazdaság- és társadalomszerkezet, és ugyancsak elég nehézkesen „modernizálódtak” az Ancien Régime politikai intézményei, jóllehet Turgot 1776-ban tett megállapítása, mely szerint „a privilégium ügye többé nem az előkelő familiák ügye a közrendűekkel szemben, hanem a gazdagok ügye a szegényekkel szemben” szemléletesen ér-

zékelteti a 18. századi Franciaországban lezajlott változások egyik nagyon lényeges elemét.⁵ Az abszolút monarchia változatlanlanságának látszata ellenére fogatkozott a királyi tekintély, azaz a „Bourbon-gloire” leáldozóban volt; a monarchia hanyatlásának és majdani bukásának egyik oka – Lavisse gondolatát idézve – éppenséggel az volt, hogy Franciaország XIV. Lajos halála óta „krónikus királyhiánnyal” küszködött.⁶ Versailles mind a politikai, mind a szellemi életben betöltött szerepét elveszítette. A hatalom érzete egyre bizonytalanabbá vált. Ennek szemléltetésére Richelieu marsall (1696–1788) és XVI. Lajos párbeszédét szokás idézni. Bachaumont beszéli el, hogy amikor 1780-ban XVI. Lajos a 84 éves Richelieu marsallt üdvözölte egészségének helyreállta alkalmából, az alábbi párbeszéd hangzott el kettejük között: „Hisz utóvégre Ön nem fiatal már, két századot látott. – Nem egészen Felső, hanem három különböző kort. – Nos, hát mit gondol ezekről? – Felső, XIV. Lajos alatt az emberek egy szót sem mertek szólni; XV. Lajos alatt csak egész halk hangon beszéltek; most, Felsőged uralkodása alatt már egészen hangosan mernek beszélni.”⁷

Az intellektualizálódott társadalmi lét színtere a város, a salonok, a párholyok, az akadémiák, a könyvtárak világa. A 18. század derekán immár valamennyi közepes nagyságú francia városban (20 000 lakos) találunk egy-egy „tudós társaságot,” amelynek tagjai elsősorban a művészetek és a tudományok fejlesztésének előmozdítására szövetkeznek, de nem egy esetben „beérik” a francia nyelv használatának saját vidékükön történő tökéletesítésével.⁸ A hanyatlás és újjáépítés párhuzamában természetesen előbb vagy utóbb megjelenik a múlt átértékelésének és egyfajta feltámasztásának az igénye is. Noha Franciaországban XIV. Lajos uralmának vége felé az abszolút monarchiának igen kevés híve maradt, az 1750-es évek táján változás állt be a Napkirály uralkodásának megítélésében, mivel a „filozófusok” döntő többsége elutasította a rendi állam visszaállításának a gondolatát. Miután rádöbbentek arra, hogy az angol minta bevezetéséhez Franciaországban sem érettek még a történelmi feltételek, az abszolút monarchia reformját tűzték ki célul. Így jutottak el a felvilágosult abszolutizmus ideájához annak ellenére, hogy a szabadság és az egyéni jogok főszerepet kaptak elképzeléseikben. E következtetést vonták le maguk számára a fiziokraták gyűjtőnéven ismert közgazdász írók is.⁹ A fiziokraták közül e kérdéskört elsők között Mercier de la Rivière vizsgálta a *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (A politikai társadalmak természetes és lényegi rendje) címmel 1767-ben napvilágot látott munkájában.¹⁰ Természetesen számára sem volt vitás, hogy az egyszemélyi kormányzás a törvényhozó és a végrehajtó hatalom teljes összefonódásával azonos. Ez a kiindulópont ugyanakkor elvezette őt ahhoz a felismeréshez, hogy elválassa egymástól az általa igen erősen ostromozott *önkényuralomra épülő despotizmust* (*le despotisme arbitraire*) a *személyes és legitim despotizmustól* (*le despotisme personnel et légal*). „Milyen nagy a különbség minden szempontból az olyan uralkodó között, akire mindenki úgy tekint mint féltve őrzött jótéteményre, és egy önkényesen uralkodó despota között, akire mindenki úgy tekint mint arra a rosszra, amit csak azért viselünk el, mert nem tudunk tőle megszabadulni.” E megállapításból adódóan „az önkényuralmon alapuló despotizmus hatalma lényegében nem más, mint a különböző fizikai kényszerek társítása annak érdekében, hogy más, szintén fizikai erőket legyőzzenek. ... Az önkényuralmat

gyakorló despota nem bírja az általa gyakorolt autoritást, ezt csak bitorolja, mivel az valójában azokhoz tartozik, akik azt minden önkényességet mellőző kapcsolódásokkal hozták létre. A legitim vagy törvényszerinti despota (*le despote légal*) autoritása személyes, és csak őhozzá tartozik; mivel elválaszthatatlan attól az evidenciától, amelyet birtokol s amely általa eléri azt, hogy akarata minden más akarat és minden erő találkozási pontja lesz.”¹¹ Íme a felvilágosult uralkodó fiziokrata képlete, amelyben oly sokan hittek, és amelynek megvalósulását XVI. Lajostól remélték.

A fiziokrata iskola megalapítója és egyik legjelentősebb képviselője François Quesnay (1694–1774), XV. Lajos udvari orvosa volt, akinek 1758-ban *Tableau économique* (Gazdasági áttekintés) címen megjelent műve sajtó alá rendezésében az uralkodó személyesen vett részt. Közgazdasági elméletének híveiből igen korán kisebb munkacsoport alakult ki körülötte, amelynek Pierre-Samuel Dupont de Nemours (1739–1817), Mercier de la Rivière (1720?–1793 vagy 1794), Nicolas Baudeau (1730–1792?), Guillaume-François le Trosne (1728–1780) és Victor Riqueti Mirabeau márkí (1715–1789) voltak a tagjai. Nem vitás, hogy tanaik igen nagy hatást gyakoroltak Turgot-ra, ám Franciarszág leendő pénzügyi államminisztere nem tartozott közéjük, sőt tudatosan elhatárolta magát tőlük, mert az „ökonómisták” közös gondolkodásában „az egyéni ötleteket bénító szekta levegőjét” vélte felfedezni.¹² Quesnay és munkatársai nemcsak egy közgazdasági elmélet kidolgozását tűzték ki célul maguk elé, hanem abban is reménykedtek, hogy elméleti következtetéseiket rövidesen a gyakorlati politika síkján láthatják viszont. Kitaró, nagy visszhangot keltő propagandát folytattak, amit brosrák sora és két saját periodika fémjelez. Az 1765-ben megjelent *Journal de l'agriculture, du commerce et des finances* (Mezőgazdasági, kereskedelmi és pénzügyi újság), amelynek főszerkesztője Dupont de Nemours volt, elsősorban az iskola tanainak hirdetésére volt hivatott, míg az ugyanezen évben napvilágot látott *Éphémérides du citoyen ou Chronique de l'esprit national* (Polgári efemeridák, avagy a nemzeti szellem krónikája) című sajtókiadványa többek között a Quesnay-követők tanait megkérdőjelező vagy éppenséggel elutasító munkákkal polemizált. Tulajdonképpen egy ilyen vita hevében került sor saját öndefiníciójuk megfogalmazására. Nicolas Baudeau egy Auxiron nevű közgazdász-író egyik könyvét bírálva írja le ugyanis a Polgári efemeridák ... hasábjain, hogy „a fiziokrácia” nem más, mint „az evidencia ellenállhatatlan erején és a természeti szükségszerűségen alapuló természetes társadalmi rend elve. ...”¹³

Nos akkor, amikor 1774 augusztusában a 47 éves ősi normandiai nemesi családból származó Anne Robert Jacques Turgot de l'Aulne (a família a 11. század óta ismert)¹⁴ elvállalta a pénzügyi államminiszteri tisztet (*Contrôleur générale des Finances*),¹⁵ meg volt győződve arról, hogy sikerrel megvalósítja az evidenciák erején nyugvó természetes társadalmi rendet. Kortársai véleménye szerint nála senki nem volt alkalmasabb arra, hogy egy „erényes fejedelem” felvilágosult minisztere legyen. Ő az 1770-es évek sajtós formái és feltételrendszere közepette tulajdonképpen tovább akarta folytatni a királyi hatalom összpontosításának művét. Elképzelései teljes egészében egy erős kormányzati rendszeren nyugodtak, amelynek kulcsfigurája a felvilágosult uralkodó, aki egyben persze korlátlan törvényhozó is. Abból a célból, hogy az uralkodó a lehető legjobb tudása szerint kormányozhasson, Turgot a munici-

piális gyűlések kétlépcsős rendszerét dolgozza ki felmenő rendszerben (*Grande Municipalité, Municipalité Royale ou Municipalité Générale du Royaume*): A Királyi Municipalitás vagy másképpen a Királyság Általános Municipalitása – mintegy királyi tanácsadó testületet alkotva – évenként hat hétre gyűlne össze és különféle ajánlásokat fogalmazna meg, elveket vitatna meg anélkül, hogy javaslatai bármilyen törvényerővel bírnának. Turgot azt gondolta, a királyi hatalom így méginkább felvilágosulttá válna, hisz a közvélemény úgy tükröződne a kormányzati munkában, hogy eközben az abszolút monarchia tekintélyén sem esne csorba.¹⁶ Bízott a sikerben, mivel meg volt győződve arról, amit alig 23 éves fejje a Sorbonne-on megtartott előadásában már kifejtett: az emberi nem bukdácsolva bár, de mégis a tökéletesedés felé halad. 1750. december 11-i előadásában mintegy Condorcet történetfilozófiájának majdani alapelveit leszögezve hangsúlyozta: az emberi ideák örökségként szállnak nemzedékről nemzedékre, a történelem előre, „az emberi nem egésze a nyugtalanság és a forrongás, a jó és a rossz váltakozása közepette, bár lassú léptekkel, folyton a tökéletesedés felé halad.”¹⁷

Rövidre szabott, viharos pénzügyi államminiszteri pályafutása előtt per sze Turgot neve nem csak a filozófusok, hanem a politikusok körében is ismert volt. Miután befejezte tanulmányait és nem szenteltette fel magát papnak,¹⁸ állami szolgálatba lépett. 1752-ben a párizsi parlament főügyészhelyettese, parlamenti tanácsnok, 1753-tól a Királyi Tanács tagja, 1761 és 1774 között pedig Limoges intendánsa (felügyelőbiztosa) volt. Barátsága Gournayval,¹⁹ kapcsolata Quesnay-vel, Josiah Tucker²⁰ szabadkereskedelemről írott tanulmányának angolról franciára történő fordítása és az Enciklopédiába írt öt szócikk (*Etymologie, Existence, Expansibilité, Fondations, Foires et Marchés*) a politikusi pályakezdet mérlege.²¹ Az enciklopédiabeli írások közül a szakirodalom mindenekelőtt a *Foires et Marchés* (Vásárok és Piacok) címszó alatt megjelent tanulmányát szokta kiemelni, amely valóban szép példája a – kereskedelem és az ipar fellendítésének szellemében fogant – *laissez faire, laissez passer* ideáknak.²² Turgot, bebizonyítván az évszaki nagy vásárok káros és haszontalan mivoltát, a piac szabadsága mellett érvel. Szépirodalmi fordulatoktól sem mentes stílusa gördülékeny, érvei világosak, gondolatmenete logikus, összességében meggyőző és egyúttal ékes bizonyítéka annak, hogy az említett írás szerzője a mezőgazdaság primátusa mellett – doktrinér fiziokrata kortársaitól eltérően – mily nagy fontosságot tulajdonít az iparnak és a kereskedelemnek. „A nagy vásárok, ahol Európa egy részének termékei sok költség árán gyűlnek össze, s amelyek mintha csak a nemzetek találkozóhelyei lennének, nem is tulajdoníthatók csupán a szabadkereskedelem természetes hatásának” – írja. „Az az érdek, amely e roppant költségeket kiegyenlíti, nem származik a dolgok természetéből, sokkal inkább azokból a különleges jogokból és mentességekből következik, amelyeket bizonyos helyeken és időkben megadnak a kereskedelemnek, miközben másutt mindenhol adóval és vámokkal sújtják.”²³ Jóllehet a vásár és a piac egyaránt az árusok és a vásárlók találkozásának színtere, „azonban a piacokon az árusok és a vevők közös érdekből keresik egymást; a vásárokon ezzel szemben az előjogokból következő előnyöknek a keresése teremti meg a találkozást. ... Bár a kereskedelem természetes folyamata elegendő ahhoz, hogy piacokat hozzon létre, mégis megtörtént amiatt a szerencsétlen elv miatt, amely csaknem minden országban oly sokáig sorvasztotta a

kereskedelem irányítását, vagyis amiatt a makacsság miatt, amely mindent úgy akar irányítani és szabályozni, hogy sohasem bízta az emberekre saját érdekeik szolgálatát; megtörtént mondom, hogy korlátozták a számukat, azzal az ürüggyel, hogy az egyik ne árthasson a másiknak; hogy egyes árucikkek árusítását csak meghatározott helyen engedélyezték, akár az arra kirendelt hivatalnokok kényelme miatt, akár pedig amiatt, mert hivatalosan ellenőrizni és hitelesíteni akarták őket; és mert nem lehet mindenütt irodákat szervezni. Nem lehet eleget küzdeni ez ellen a rendszer ellen, amely oly végzetes az iparra ...”²⁴ A vásár gazdaggá tehet ugyan egy helyet, sőt biztosíthatja egy-egy város nagyarányú fejlődését is – állapítja meg Turgot, ám e gazdagodás lehetősége ugyancsak véges, hiszen a vásár privilégiumának büvkörében élő kiváltságosok a kereskedelemben csak azt az alkalmat látják, amely – igen nagy adók és tetelem vámok kivetése révén – jövedelmeik gyarapításának elengedhetetlen feltétele. A mesterségesen monumentálissá tett vásárok lekötik a felületes politikusok figyelmét, mint ahogy a „mesterségesen felduzzasztot vizek elszórakoztatják az utazókat léha és kirakatos fényűzésükkel: viszont azok a vizek, amelyeket az eső áraszt egyformán a mezők színére, s amelyeket a földek hajlata irányít s oszt szét a völgyekben, hogy ott forrásokat alkossanak, mindenüvé elviszik a gazdagságot és a termékenységet.”⁽²⁵⁾ Csak kevesen jöttek rá arra az evidenciára, hogy a privilégiumokról történő lemondás a kereskedelem és a fogyasztás további növekedését eredményezve immár a meggazdagodás kimeríthetetlen forrása, egyúttal pedig az állam mindenkori gazdasági növekedésének egyik záloga. Ezért „a nagy vásárok sohasem olyan hasznosak, mint amilyen károsak a velük járó gátlások; s ahelyett, hogy a kereskedelem virágzó állapotát bizonyítanák, ellenkezőleg, csak olyan államokban létezhetnek, ahol a kereskedelem csupa gátlás között él, agyonterhelve adókkal ...”²⁶

Amikor Limoges intendánsa lett, már világos képe volt az ország helyzetéről, és konkrét elképzelésekkel látott munkához. Limoges – szegény tartomány lévén – gyakran küzdött az éhínség fenyegető rémével, a gabonahiánnyal. A nehézséget fokozta, hogy gabonát nemhogy külföldről, de még egyik tartományból a másikba is csak egyszeri engedéllyel lehetett behozni, csakhogy a szállítást az adók, a sokféle vám roppant drágává tette. (Íme néhány helyi vámfajta: *barrage, coutumes, domaine, lendes, minage, peage, passages, pontonages, traites, traves* stb.) Így aztán egyáltalán nem volt meglepő, hogy míg az egyik évben egy adott tartományban éhínség pusztított, egy másik tartományban háziállatokkal etették a gabonát. Az illetékek természetesen a földesurat is terhelték, de a terhek zöme az egyenes adók nyomorította parasztra nehezedett.²⁷

A céhes mestereket leszámítva az iparúzők helyzete sem volt sokkal könnyebb. Vámok, kiviteli tilalmak, az iparfelügyelet és az iparcikk készítését szabályozó mintegy négykötetes törvénykönyv eredményeként állott elő az a helyzet, hogy „azok, akik nem tudtak szöveget készíteni, megszabták azoknak, akik e szabályzatot nem tudták elolvasni, hogy a szöveg milyen hosszú, milyen széles és milyen minőségű legyen, hány szál fonalból álljon” – írja cinikusan Turgot.²⁸ A helyzetet tovább bonyolította a kor szinte áttekinthetetlen adórendszere, Franciaország ugyanis pénzügyileg négy részre oszlott az adók kivetését és beszedési módját tekintve.²⁹ 1. *Provinces de l'intérieur* vagy *cinq Grosses Fermes* (öt főadóbérletként funkcionáló királyi terület vámuniója).³⁰ Ez

egyszerre vámegység és vámterület. 2. *Provinces réputées étrangères* (belkereskedelmi szempontból különállóként számon tartott országrészek), ami a királyság közel 60%-át tette ki. Közülük minden tartomány külön vámterület. 3. *Pays étranger effectif*, amely kizárólag külkereskedelmi viszonylatban alkotott szabad vámterületet. 4. *Pays conquis*, az 1667. évi vámtarifa kihirdetése után meghódított tartományok nagyobb része.³¹ Az adózás természetesen kategóriánként különbözött. A *vingtième* (huszad) volt az általános jövedelemadó (1749-től 1786-ig), amelyet egyházi vonatkozásban a tized³² helyettesített. További adófajták voltak a *capitation* (fejadó)³³ és a *taille* (a harmadik rendbeliek vagyoadója), ez utóbbiból három fajta is létezett, úgymint *taille d'exploitation* (a termés vagy a termék megállapított hányada), *taille personnelle* (személyi vagyoadó), amelyet nemes ember nem fizetett, és végül a *taille réelle* (valóságos vagyoadó), amit nemesi birtok után nem kellett fizetni, akár nemes, akár nem nemes kezében volt az uradalom. Ehhez járultak még a közvetett adók, s tovább bonyolította a helyzetet az adók meghatározásának és kivetésének módja, amelyet az esetek zömében pontos telek-könyv híján többnyire vaktában állapítottak meg.³⁴

Turgot fenti helyzetelemzése két szempontból is erősen befolyásolja később a történetírást. Egyrészt mintegy anticipálja azt a tételt, hogy a monarchia tulajdonképpen adózási rendszerének gyógyíthatatlan fogyatékossgaiba bukott bele, mivel a nemesség előbb-utóbb kibújt minden általános adó alól.³⁵ Másrészt, mintegy megelőlegezi ama hagyományos gazdaságtörténeti szimplifikációt, amely szerint a politikai egység következtében lebomlik a belső vámok rendszere, így könnyebb lesz a nemzeti piac megteremtése felé mutató térbeli kommunikáció. Turgot megközelítése tehát sugallja azt a közkezdvelt és a Diderot által szerkesztett Enciklopédiából a köztudatba bekerülő megállapítást, hogy a belső vámok rendszere mindenkor elsőfokú gátja a nemzeti piac létrejöttének. Braudel viszont éppenséggel arra figyelmeztet, hogy e vámok összege elenyésző volt! Ezt Charles Carrière számításaival támasztja alá, aki kimutatja, hogy a 18. században a Rhone folyó – beleértve Lyon és Valence városi vámjait is – 100 millió livres forgalmát 350.000 livrenyi adó terhelte, ami a forgalmazott értéknek mindössze 0.35%-át tette ki, a Loire vidékén pedig ez az arány csak 0.187% volt. A belső vámok rendszere tehát nem végleges akadály a nemzeti piac előtt, ugyanakkor számos más problémához kötődik, hiszen Franciaország erős regionalizáltságának oka egyebek mellett a nagy távolságokban mutatható ki – e vonatkozásban a királyság saját gigantizmusának az áldozata.³⁶ A kezdetleges piaci viszonyok egyik oka mindenképpen a közlekedési nehézségekben rejtett, miközben a Turgot korabeli Franciaországban a hagyományos társadalmi hierarchia sajátosan ötvöződött egyfajta szocioprofessionális osztálystruktúrával.³⁷

A limoges-i intendatúra Turgot életének legtermékenyebb korszaka volt, hisz ebben az időben születtek legjelentősebb dolgozatai, és ezek elméleti következtetéseit immár a gyakorlat kihívásaival szembesíthette. A politikus Turgot kiindulási pontja bizonyos értelemben „pszichológiai,” ugyanis a fizikrta tanok mellett – amint említettük – nagyban hatottak rá Gournay gazdaságról, kereskedelemről vallott tételei is, amennyiben meggyőződésévé vált: az ember a saját érdekeit akkor tudja a legegyszerűbben és a legsikeresebben megvalósítani, ha a lehető legszabadabban cselekedhet. Ebből logikusan kö-

vetkezik az a gondolat, hogy a társadalmi rendet a gazdasági individualizmus, a gazdasági szabadság, a szabadverseny elvei alapján kell felépíteni, hiszen az erők kötelékmentes, privilégiumoktól nem terhelt szabad játéka végső soron – mintegy a saint-simonista utópiák világát sejtetve – az érdekek harmóniáját eredményezi.³⁸ Ezért Turgot számára a szabadság nemcsak a politikai gazdaságtan vezérlő elve, hanem egyfajta új politikai kurzus elengedhetetlen feltétele is. A szabadságjogok kiterjesztése tehát ugyanúgy szerves részévé válik e gondolatmenetnek, mint a biztonság elve. A filozófusok, akik nem rajongtak túlzottan a fiziokraták rideg ökonomizmusáért, elsősorban ezért zengenek „dicshimnuszokat” Turgot-ról,³⁹ aki fiziokrata alapokon markánsan és félreérthetetlenül fogalmazta meg a szabadság, a tulajdon és a biztonság egymástól elválaszthatatlan elveit.⁴⁰

Turgot-t mindenekelőtt a föld primátusáról vallott nézetei alapján sorolják a fiziokraták közé, jóllehet nézetei e téren vitathatatlanul árnyaltabbak és korántsem oly ridegek, merevek, mint Quesnay elképzelései. A limoges-i intendáns a földbirtokos osztály létrejöttét nemcsak történelmi fejlődés eredményeként tartja számon, hanem egyúttal azt is leírja, hogy a földművesek, a bérlők földbirtokosok nélkül is létezhetnek, anélkül, hogy a gazdasági életben bármiféle fennakadás történne, ám megfordítva ez a megállapítás már korántsem állná meg a helyét.⁴¹ A Turgot és a Quesnay által használt terminológiák különbözősége egyszersmind a fiziokrata Turgot egyfajta szellemi függetlenségének és némiképp eredetiségének a bizonyítéka. Quesnay alapítéletét, nevezetesen azt, hogy egy nagy ország esetében a gazdagság egyedüli forrása a föld,⁴² tulajdonképpen Turgot sem kérdőjelezi meg igazán, csak hogy míg Quesnay a föld megművelési folyamatának végkifejletében új javakat előállítókat *classe productive*-nek azaz termékeny osztálynak kereszteli el, addig Turgot *classe productrice*-ként, tehát termelőként tartja őket számon. Az új javak, a *produit net* (tisztá jövedelem) a földbirtokos osztályt, Quesnay-nál *classes des propriétaires* (tulajdonosok osztálya), Turgot-nál *classe disponible* (rendelkező osztály, a föld felett diszponálók) illetik meg. A földbirtokosnak azért osztályrésze a tiszta jövedelem, mert a földet termékennyé tette, és mindenkori kötelességének tesz akkor eleget, amikor különféle befektetésekkel (csatornák építése, mocsarak lecsapolása, gátak megerősítése, új gazdasági épületek felépítése stb.) korszerűsíti javait. A kereskedők és az iparosok ebben az összefüggésben nem állítanak elő új javakat, csupán a meglévők használhatóságát és ezáltal persze azok értékét növelik, ám ez az értéknövelés többnyire felemészthető a maguk és a munkásaik élelmezésében. Ezért lesz a nevük Quesnay-nál *classe stérile*, azaz terméketlen osztály, míg Turgot már *classe stipendiée*-nek, fizetettnek (zsoldot kapó) titulálja őket.⁴³ Turgot azonban tovább differenciálja ezt a hármas felosztást. A földművelők osztályán belül elkülönít bérlőket és napszámosokat, a kereskedelemben és az iparban pedig szintén különbséget tesz vállalkozók és munkások között. E sémában tehát a termelő és a nem termelő szféra mindegyike két-két osztályra bomlik – a termelőeszközökhöz való viszonyulás függvényében. Az ipari vállalkozónak például szüksége van nyersanyagra, felszerelésre, és a munkás létfenntartási eszközeire még azelőtt, mielőtt a kész terméket a piacon értékesítette volna. A mezőgazdasági vállalkozásnak az igaerő, a mezőgazdasági felszerelés, vetőmag stb. elengedhetetlen feltétele, következésképp azok az emberek, akiknek semmijük sincs, nem

tudják biztosítani a termelés lehetőségét, mielőtt értékesítenék a termékeket. Erre csak az képes, aki tőkével rendelkezik. A tőkés mellett a termelés folyamatának másik döntő tényezője a munkás, akinek egyetlen létfenntartási eszköze a munkabér. Már Quesnay is úgy vélekedett, hogy a munkások között fellépő verseny a minimumra csökkenti a munkabér összegét. Nála ilyen kitételeket olvashatunk: „Az alacsony ár káros a népre. Ne higgye [*sic*] senki, hogy az élelmi cikkek [*sic*] olcsósága hasznos az alsó néposztályra. Mert az élelmi cikkek [*sic*] olcsósága csökkenti az alsó népség bérét, csökkenti jólétét, kevesebb munkát és nyereséges foglalkozást nyújt és megsemmisíti a nemzet jövődelmét.”⁴⁴ Az általános alaptételekhez fűzött jegyzetei között olvashatjuk az alábbi megállapítást: „Földművelő országokban p. o. a gabonának drágasága, föltéve, hogy állandó, előnyösebb a köznépnek, mint az alacsony ár. A kézi munkás napszáma természetesen a gabona ára szerint állapodik meg ...”⁴⁵ Turgot nagy figyelmet szentel ennek a kérdésnek és megpróbálja pontosan meghatározni a minimum összeget. Szerinte a munkáltató számos munkáskéz között válogathat, és értelemszerűen mindig előnyösebb számára a legkevesebb bért igénylők alkalmazása. A bőséges munkaerő kínálatból adódó „verseny az egyszerű kétkezi munkások bérét annyira csökkenti, amennyi létfenntartásukhoz szükséges,”⁴⁶ Quesnay nyomdokain így jutott el Turgot ama tétel kimondásához, amely a politikai gazdaságtan tankönyvekben „vasbér törvény” néven ismert.

1766-ban jelent meg a *Réflexion sur la formation et la distribution des richesses* (Észrevételek a javak képződéséről és eloszlásáról), amelyet egyesek a fiziokrata iskola egyik legjelentősebb termékeként, mások pedig csupán Quesnay tanainak bővebb és világosabb kifejtéseként tartanak számon.⁴⁷ A „Réflexion” oktatásra íródott mű, amely 100 paragrafusból áll, és mindegyiknek a címe egyúttal a tartalom kivonata is. A mű öt kérdéskört fog át: 1. a gazdasági élet eredete a munkamegosztásban rejlik és történelmileg a földműves, azaz a bérlő tevékenységén nyugszik; 2. a pénzelmélet; 3. a tőkeképződés, a tőke felhasználás, azaz a termelés; 4. a kamatról írott fejtegetés; 5. az adóztatás.⁴⁸ Az 1770. október 30. és december 7. között íródott nevezetes Hét levél egy olyan politikus portréját vázolja fel, aki mindenre elszánta magát a gabonakereskedés szabadságának védelmében. Az éhínség ugyanis ebben az évben Limoges tartományt sem kerülte el, ezért Terray pénzügyi államminiszter – a parlamentek nyomásának engedve – el akarta törölni az 1763/64. évi királyi rendelet értelmében biztosított szabad gabonakereskedelmet, ám előtte kikérte az intendánsok véleményét a gabonaelosztás központi szabályozásáról. Ennek kapcsán született az említett hét levél, amelynek „feladója” egyrészt megcáfolja Terray azon állítását, miszerint a gabonakereskedelem szabadsága kedvező a földbirtokosokra, közömbös a bérlőkre és kifejezetten káros a fogyasztókra nézve, végtére ami hasznos a földbirtokosnak, az tulajdonképpen a társadalom egészének is hasznos, mivel a föld által évente újratermelt javak a társadalom egészének létalapját jelentik. Ha tehát a birtokos nagyobb jövedelemre tesz szert, úgy minden osztály, sőt maga az állam is profitál ebből – mutat rá Turgot. Másrészt a kereskedelem szabadsága következtében a gabona ára nem fog drágulni, viszont egyenletesebb lesz, és épp ez az, ami a földbirtokosnak hasznot hoz, mert a jelen helyzet fonákságának végső oka az, hogy a gabonának az egyik évben nincs ára, a másik évben meg nincs gabona.

Ha tehát a kereskedelem teljesen szabad, akkor az ár a mindenkori világpiaci árhoz igazodik, amely világpiaci ár a jelenlegi éhínség idején értelemszerűen jóval alacsonyabb a franciaországi árnál. A november 27-én Angoulême-ben keltezett hatodik levél külön szól arról, hogy a gabona árának emelkedése a bérlőnek sem közömbös. Igaz ugyan, hogy a legközelebbi haszonbérleti szerződésben emelkedő jövedelmével a régi bért ki kell egészítenie, de a jelen szerződés lejártáig szép profitra tehet szert, ami új befektetés esetén további jövedelem forrása lehet.⁴⁹ Turgot természetesen minden alkalmat megragadott a kereskedelem szabadságának védelmére. Terray abbé – új pénzforrásokat keresvén – a külföldről behozott vasérc ellenében szándékozott védvámot bevezetni. Limoges intendánsa az ügy kapcsán kifejtette: személy szerint tiltakozik mindennemű vám ellen, mert ez a rosszul felfogott pillanatnyi magánérdek iskolapéldája, hisz be kell látni, hogy amit az illető nyer mint eladó, azt elveszíti mint vevő, és végső soron az állam bukik az egész üzleten.⁵⁰

Turgot limoges-i tevékenységét mérlegelve számba kell venni, hogy sokat tett a *taille* mérséklése és racionalizálása érdekében, eltörölte a robotot, megszüntette a katonai előfogatok adásának kötelmét, és mint felvilágosult hivatalnok kérte a plébánosokat, a lehető legrészletesebben tájékoztassák őt a nép mindennapi bajairól. Politikusi képességeit ugyancsak próbára tette az 1770-es „szűk” esztendő, hisz a már említett gabonahiány az éhínség és a parasztlázadás rémével fenyegetett. A központi kormányzattól segínyt szerzett, adakozásra szólított, közmunkákkal próbálta biztosítani a munkanélküliek megélhetését, az elesetteket segélyben részesítette, a kereskedőket pedig különféle szubvenciókkal sarkallta gabonabehozatalra. Az ember végtelen tökéletesedési képességébe vetett hitét mutatja, hogy beosztottjainak mintegy „kötelező olvasmányul” kiadta Le Trosne *La liberté du commerce des grains toujours utile et jamais nuisible* (A gabonakereskedelem szabadságának mindenkor hasznos és sohasem káros mivoltáról) című művét abból a célból, hogy azt elolvassá adják tovább a plébánosoknak, a földbirtokosoknak, egy szóval mindazoknak, akik közvetlen kapcsolatban állnak a néppel.⁵¹ Intendatúrájának tizenharmadik évében a trónra lépő XVI. Lajos akaratából néhány hétig (1774. július 20. és augusztus 24. között) a tengerészeti ügyek élén állott, majd pénzügyi államminiszterré nevezte ki az ifjú uralkodó.⁵² Gazdasági programjának lényegét a bankcsőd és az adóemelések elkerülésében, valamint az újabb kölcsönfelvételek befagyasztásában jelölte meg az uralkodóhoz írott 1774. augusztus 24-i levelében.⁵³ Első dolga az volt, hogy a szeptember 13-i államtanács végzésben – az 1763. május 25-i törvény szellemében – visszaállította a gabonakereskedelem szabadságát. Ennek értelmében megtiltották, hogy a kereskedőket bármilyen ürüggyel zaklassák, mindenfajta személyi korlátozást feloldottak, teljessé tették a belkereskedelem szabadságát, megszüntették a királyi kincstár számlájára történő gabonavételt, noha az uralkodó – a paternalista tradíciót követve – továbbra is fenntartotta magának a jogot, hogy inség esetén nélkülöző alattvalóit segítségben részesítse. A IV. cikk kimondja, hogy „őfelsége serkenteni óhajtván az idegen gabona behozatalát államaiba, megengedi az összes alattvalóinak és az idegeneknek, akik a királyságba gabonát hoznak be, úgy és ott felhasználni, ahogy és ahol jónak látják; sőt még azt is megengedi, hogy vámfizetés nélkül kivigyék az országból, ha igazolják, hogy a kivitt gabona ugyanaz, mint amit behoztak.”⁵⁴ A törvény tehát min-

den gátat lebont a gabonabehozatal előtt, hiszen a fiziokrata felfogás szerint a szabadkereskedelem, a verseny a spekuláció és a monopóliumok legjobb ellenszere. 1775 tavaszára – a király nevében – a királyság egész területén betiltották a helyi illetékek szedését a gabona, a kenyér és a liszt után; igaz, a hűbéri illetékek egy része továbbra is fennmaradt részben azért, mert a megváltásra nem volt elegendő pénz, részben pedig mert a privilegizáltak keményen ellenálltak, bár Turgot-nak sikerült keresztülvinnie, hogy az elkövetkező félévben mindenkinek igazolnia kelljen az illetékre vonatkozó jogát.⁵⁵

1774-ben azonban rossz volt a termés, így 1775 tavaszán elindult felfelé a gabona ára. Így aztán hiába adtak különféle kedvezményeket a külföldi gabonát importáló kereskedőknek, a zavargások egyre erősödtek, holott a pénzügyi államminiszter szerint a gabona ára nem is volt olyan magas. Turgot – nem alaptalanul – meg volt győződve arról, hogy valakiknek érdekében áll a drágaság mesterséges gerjesztése.⁵⁶ „Nem tudom elhinni – írja a champagne-i intendásnak 1775. április 7-én kelt levelében –, hogy a prémiumok nyilvános bejelentése felkeltené a kenyérhiánytól való félelmet a tartományban és arra készítetné a birtokosokat, hogy visszatartsák készleteiket. Éppen ellenkezőleg, a környező tartományok gabonájának Champagne-ba áramlását célzó jutalékok inkább a bőségtől való félelmet kelthetik fel a helybéli gabonatulajdonosokban; így a tartalékolástól elfordítva arra kényszerítené őket, hogy áruba bocsássák készleteiket. Ebből következően ... árcsökkenés jön létre, nem is igazán a kívülről jövő gabona, hanem inkább a tartomány saját készleteinek konkurenciája miatt.”⁵⁷ A nép azonban másként látta a helyzetét. Megtámadták a péküzleteket, feltörték a gabonaraktárakat, kirobbant az un. lisztháború (*la guerre des Farines*),⁵⁸ amely egyúttal egy másfél évtizedig tartó válság bevezető akkordja is volt. Bár XVI. Lajos már trónralépésekor világosan látta, hogy egy átfogó válságról van szó, valójában azonban nem állt módjában azt visszaszorítani. Kétségtelen, hogy az uralkodó sokat tett a szenvedések humanitárius enyhítéséért, ám a nehézségeket ez idő tájt nehezebben viselték az alattvalók, mivel az egykori borzalmas ínségek csupán emlékként éltek a köztudatban, hiszen közel fél évszázadig – ez csaknem két nemzedék – nem fenyegetett az éhhalál réme. Ez a válság persze korántsem öltött olyan katasztrofális formát, mint az 1694-es vagy netán az 1709-es; valójában nem is volt annyira hosszú és mély, mint a 17. századi (1640–1680), ám az 1770-es évek derekát követő tizenöt esztendő során a falvakat és a városokat egyaránt sújtotta a kereskedelem és a termelés megtorpanása, s ez sokak számára elviselhetetlennek tűnt. E mindennapokat átható depresszió és elégedetlenség az osztályellentétek kiéleződéséhez vezetett, és politikai következményei elsősorban az adóbevételeket és a gyenge lábakon álló királyi kincstárt illetően végzetesnek bizonyultak, ezért írja mind Robert Mandrou, mind Christian Jouhaud, hogy az 1775-1790-es évek krízise már a Forradalom története, pontosabban annak előjátéka. A XVI. Lajos uralkodása alatti válság tehát elsősorban mezőgazdasági válság volt: 1773 és 1789 között a zord időjárási viszonyok következményeként szinte állandóan rossz a termés, gyenge a hozam, sok helyütt viszont veszendőbe megy a gabona, és ez elbizonytalanítja a kistermelőket, izgatottá, gyanakvóvá teszi a bérlőket, akiknek életszínvonala korábban emelkedő tendenciát mutatott. Még súlyosabban és még közvetlenebbül érintette ez a napszámosokat egészen az 1790-es esztendőig. Ekkor ismét megteltek a

magtárak.⁵⁹ A nehézségeket tetézte, hogy elsősorban Dél-Franciaországban marhavész tizedelte az állatállományt, amely mind az élelmezés, mind pedig a mezőgazdaság igaerő szükségletét érzékenyen érintette. Turgot számos rendeletben magyarázta, hogy az orvosok megállapítása szerint a betegség ragályos, a fertőzött állat menthetetlenül elpusztul.⁶⁰ A járványt csak úgy lehet leküzdeni, ha a megbetegedett állatokat agyonverik, bőrüket, húsukat elföldelik, és – mindenekelőtt – az egészséges állatokat elkülönítik a beteg jószágoktól. A champagne-i intendánshoz írott 1775. március 14-i levél ékes bizonyítéka, hogy a felvilágosult miniszter mennyire bízott a tudományban az állatokat sújtó járvány ellenében. Ezért több példányt küldött „abból a gyűjteményből, amely Vicq d’Azir úr megfigyeléseit tartalmazza a szarvasmarhákát megtámadó betegségek gyógyítására ajánlott különböző módszerekről, valamint az istállók fertőtlenítésének módozatairól. Bár a bennfoglalt eljárások már külön-külön nyilvánosságra kerültek, jó, ha ismét tudatosítjuk azokat...” Mellékelt ezen kívül „két kivonatolt példányt Montigny úr, a Tudományos Akadémia tagjának művéből, mely az állatokat sújtó járvánnyal kapcsolatos minden okulásra való részletnek, valamint a fertőzés terjedésének megállítása érdekében különböző időkben kiadott utasításoknak a gyűjteménye. Jó okom van azt hinni, hogy amennyiben a baj kezdetekor birtokában vagyunk mind-ezen ismereteknek, úgy sok időt és kiadást meg lehetett volna takarítani...”⁶¹ A párizsiak mindenestre sajátosan alkalmazkodtak e felemás létbizonytalansághoz; lázadoztak, divatba hozták az „à la révolte” sapkákat, és a gabonahiány apropóján ilyesféle gúnydalokat énekeltek, a nemrég még magasztalt Turgot rovására:

*Frankhonban, vajh, ki drágítja a gabonát?
 Netán Maupeou,⁶² a hön utált?
 Esetleg ez Terray⁶³ műve?
 Talán az egyház vagy a finánc bűne?
 Csupán bosszú, Jezsuita?
 Avagy az angol játszadozna?
 Nem biz ‘a, ez nem pontos szó,
 Ám én titkon megsúghatom:
 Nem más az, mint maga Turgot!*

A pénzügyi államminiszter azonban – ekkor még élvezvén uralkodójának teljes bizalmát – végeredményben megerősödve került ki ebből a konfliktusból, jöllehet megrögzött, már-már mániákus takarékosági elképzeléseivel, amelyek a királyi udvar kiadásainak a megnyirbálását is tartalmazták, rengeteg ellenséget szerzett magának az udvari körökben, sőt még a békés természetű, ám hagyománytisztelő XVI. Lajost is sikerült egy pillanatra felbőszítenie, mivel – pusztán anyagi megfontolásokból kiindulva – azt javasolta a királynak, hogy Reims helyett tartsák a koronázást Párizsban, mivel a ceremóniát ezáltal jóval olcsóbban lehetne „megúszni”.⁶⁴

Turgot – napi tizenhat órát dolgozva – töretlenül folytatta kemény és következetes gazdaságpolitikáját. Ennek érdekében minél pontosabbá és áttekinthetőbbé akarta tenni az adminisztrációt. Így már 1774 novemberében felhívta az intendánsok figyelmét arra, hogy ha a pénzügyi államminiszterrel le-

veleznék, egy-egy levélben csak egyfajta kérdéskörrel foglalkozzanak. „Címkezzék fel továbbá a levelet a benne tárgyalt dolgoknak megfelelően, úgymint *taille*, huszad, fejadó, gabona, közmunka, manufaktúra, renkívüli adók stb.” Kéri továbbá azt is, hogy csak a levél bal oldalára írjanak, hisz a fennmaradó részt saját maga használná fel. A válaszadáskor „így minden ponthoz idézve lesz az okot szolgáltató levél megfelelő részlete.”⁶⁵ Kínos aprólékossága komoly modernizációs törekvésekkel párosult, s ezek kivitelezésekor adott esetben még a fiziokraták hirdette abszolút gazdasági szabadságról vallott nézeteit is elvetette. Minden különösebb lelkiismeretfurdalás nélkül államosította például a személyszállítást, sőt 1775 decemberében a folyami közlekedési vállalatokat is „királyivá” tette.⁶⁶

„Takarékoskodni” – ez volt az a bűvös szó, amelytől Turgot a deficit visszaszorítását remélte.⁶⁷ E vonatkozásban hasznos összevetni Terray abbé 1774-es és Turgot 1775-ös költségvetését, melyet a függelékben közreadunk. A két költségvetés néhány mondatos összevetésekor azonban szükséges néhány dolgot előrebecsíteni. Így mindenekelőtt azt, hogy 1769 végére a költségvetési deficit meghaladta a 60 millió livre-t, s a következő két év bevételeit tulajdonképpen már előre elköltötték.⁶⁸ XV. Lajos ekkor határozott cselekvésre szánta el magát. Kancellárja, Maupeou száműzte a parlamenteket, Terray pedig kidolgozott egy adóreform programot.⁶⁹ Csakhogy a trónra lépő új uralkodó, XVI. Lajos, a már említett okok miatt menesztette a kancellárt, így Terray költségvetési egyensúlykísérlete ugyan nem sikerült, de Turgot lényegében egy hitelképes államháztartást vehetett át.⁷⁰ Mindkét pénzügyi államminiszter értelemszerűen igyekezett csökkenteni az állam, illetve a királyi udvar kiadásait, amelyek kétségtelenül magasak voltak. Terray abbénál ez 1774-ben 32 millió livre kiadást jelentett, és ez nem tartalmazta a királyi hercegek apanázsát. Ezen lényegében Turgot sem tudott változtatni, hisz 1775-ben a királyi ház költsége 34 470 910 livre volt, mint ahogy a hiány is közel azonos: Terray abbénál 40 218 443, Turgot-nál 37.157.526 livre. Jóllehet a szakirodalom általában a királyi udvartartás nagyságát domborítja ki, mindkét költségvetésben 60 milliós tételt tesznek ki a rendkívüli háborús kiadások, ami egyrészt közel duplája a királyi udvartartásnak, másrészt ékes példája annak, hogy a franciáknak valóban sokba került a marinizmus és „Amerika”.

Turgot költségvetési táblázata jóval részletesebb, több tételt tartalmaz, és világosan mutatja, hogy a kiadási oldalt az örökjáradékok és az életjáradékok együtt több mint 90 milliós tétele igencsak megterheli. A bevételi oldalon viszont látható, hogy Turgot a „*Ferme générale*”-t, a főadóbérletet veszi célba, és Terray-hez viszonyítva megduplázza ezt a bevételi forrást, azaz 73 000 000-ról 152 000 000-ra növeli e tétel nagyságát. A főadóbérletből befolyó megfogható összeg ugyanakkor csak egy része annak, amit az adóbérletők ténylegesen behajtanak, sőt a francia kincstár a tisztviselőit úgy fizeti, hogy a befolyt összeg egy része eleve az övék, tehát e summa meg sem jelenik a költségvetésben. Turgot nem véletlenül próbálta rögzíteni ezt a részt, de ki az a kincstárnok, aki ezt örömmel venné? A pénzügyi államminiszter – tisztában lévén e bérleti szisztéma fogyatékoságaival – komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a kincstári tisztviselő saját terhére valósítsa meg az adóbehajtást, ezért nem küldhet ki többé államilag fizetett adóbeszedőt (*collecteur*), azaz saját maga kell, hogy a tisztviselőiről gondoskodjék. Turgot ezzel

részben a visszaélések körét akarta szűkíteni, részben pedig azt akarta elérni, hogy az adózó előtt is világos legyen, mit fizet. Lehetőségei e téren azonban eléggé korlátozottak voltak, mivel a szóban forgó adóbérleti szerződések tekintélyes részét még elődje kötötte meg – hat éves lejáratra, így kénytelen volt tudomásul venni azt, hogy az adóbérlek tovább nyereszkeskednek az adófizetők jelentős részének rovására. Tovább nehezítette helyzetét, hogy a költségvetést különféle kárpótlások terheltek, az állatállományt sújtó járvány miatt támogatnia kellett a Dél-Franciaországba irányuló állatkereskedelmet, a gabonát importáló kereskedő 4 mázsánként 1 livre jutalékban részesült, és természetesen – az éhínség elkerülése végett – állami eszközökkel dotálnia kellett a gabona árát.⁷¹ Az adózási kérdések oly sok érdeket sértő reformkísérletén kívül az 1775-ös esztendő egyik legjelentősebb pénzügyi intézkedése a Leszámítoló pénztár (*Caisse d'escompte*) létrehozása volt, amelynek szabályzata oly aprólékos és minden részletében kidolgozottnak bizonyult, hogy a Banque de France majdani alapítói is e dokumentumot tekintették mérvadónak.⁷²

1776 elejére Turgot már igen nehéz helyzetbe került. Reformjai számos ellenséget szereztek neki, ám bukását közvetlenül az a tervezet okozta, amelyet január 6-án tett le XVI. Lajos asztalára. A robot, a céhek és a nemesi adómentesség kérdéskörét elemző pénzügyi államminiszter e memorandumában megállapítja: a nemzetgazdaság felemelésének elengedhetetlen feltétele ezek eltörlése. Mindez természetesen nem pillanatnyi elhatározás, hanem alapos helyzetelemzés eredményeként fogalmazódott meg, hiszen a champagne-i intendáns Turgot-hoz írott 1775. április 9-i levele bizonyoság arra, hogy a pénzügyi államminisztert már hosszú ideje foglalkoztatta a robot eltörlésének gondolata, és e vonatkozásban intendánsai véleményét is kikérte.⁷³

Az emlékiratban első helyen az országutak építésénél igénybe vett robot megszüntetését javasolja, mivel ez értelmetlen teherként nehezedik a földművesre, adott esetben pedig káros a nemzetgazdaságra nézve, kiváltképp ha dologidőben vonják ki a mezőgazdasági munkából az embereket. Úgy tűnik, e téren Turgot maradéktalanul osztja a champagne-i intendáns véleményét, aki szerint „hátrányok származnak abból is, hogy a lakosokat a legértékesebb időszakokban vonják el munkájuktól. ... A földműves a földjeinek gondozására, a munkás a családjá fenntartásának biztosítására legalkalmasabb időt veszíti el.”⁷⁴ Az útépítés egyébiránt némi szakmai jártasságot is igényel, az utak minősége pedig azért is rossz, mert csak évente két alkalommal lehet a robot eszközével élni, ez viszont még a meglévő országutak karbantartásához sem elegendő. Következésképp szakképzett munkaerő bevonásával kell korszerű úthálózatot kialakítani, az anyagi feltételek biztosítására pedig egy olyan utadó lesz hivatott, amelyet minden földbirtokos, tehát a klérus is fizetni fog; végtére a jobb közlekedés korántsem közömbös a föld terményeinek értékesítése, azaz a földbirtokos haszna szempontjából.⁷⁵ A céhek eltörlése mellett a nemesség megadóztatásának gondolata okozta a legnagyobb felzúdulást. Jóllehet Turgot egyelőre nem szándékozott hozzányúlni a nemesség és a papság adómentességét biztosító privilégiumokhoz, rámutatott: a természetjog, a humanitás és a nemzet érdekei e kiváltságok eltörlését és a közteherviselés gyakorlásának megvalósítását igénylik. Az új adókra ellenben már nem terjesztette ki az adómentesség kiváltságát, a huszadot (*vingtième*) pedig a nemesekre is kivetette. A reformokat kezdettől fogva félelemmel vegyes gyanakvással

szemléltető érdekszövetségek, a hivatalnokok, az adóbérlők, az arisztokraták és a klérus ekkor – élükön a királynéval, Marie Antoinette-tel – frontális támadást indítottak ellene, amelynek eredményeként 1776. május 12-én XVI. Lajos menesztette Turgot-t.⁷⁶

Viszonylag gyors bukásának számos oka volt. Ezek közül kétségtelenül az egyik legfontosabb az, hogy XVI. Lajos nem tudta megtörni a Turgot sugallta rendeletek becikkelyezését sorra megtagadó parlamentek ellenállását. A pénzügyi államminiszter politikai pályafutása így aztán két visszavonhatatlan igazságot derített fel, amelyek a távlatokat tekintve végzetesnek bizonyultak a monarchiára nézve: egy átfogó reform szükségességét, valamint a királyság abbéli tehetetlenségét, hogy azt keresztülvigye.⁷⁷ A kudarcban ezen kívül nagy szerepe volt az intrikáknak, az intézkedések félsikereinek és nem utolsósorban Turgot személyiségének, aki a sztoikus és a humanista ember ókori méltósággal megáldott keverékét képviselte. Iskolázottságából adódóan – Saint-Sulpice, Sorbonne – mindenkori véleménye kinyilatkoztatás, ítélet, szinte dogma volt. Egyéniségének sajátos ellentmondása, hogy bár elveinek kritikáját nem állhatta, tisztában volt a tolerancia jelentőségével. A toleranciáról írott leveleiben (*Lettres sur la tolérance*) arról elmélkedik, hogy a fanatizmus óriási veszély a társadalomra nézve. Konkrét példaként a 16. századi vallási intoleranciát elemzi, amely polgárháborúhoz és ezrek lemészárlásához vezetett, ezért „az állam egyetlen vallással sem tehet kivételt” – írja 1753 végén.⁷⁸ Szónoki adottságok híján elveinek nem tudta megnyerni a közömbösöket, és nem tudta meggyőzni az ellenfeleit sem, akiket tulajdonképpen lenézett. Ezért mondták róla, hogy míg elődje, Terray abbé a rossz intézkedéseket jól, addig Turgot az alapjaiban szakmailag indokolt, megalapozott döntéseket rosszul hajtotta és hajtatta végre. Visszahúzó, zárkózott, magát csak szűk baráti körben jól érző „agglegény” volt, kinek félénksége, félszége még XVI. Lajosnak is feltűnt.⁷⁹ Noha a fejlődés, a közösség érdekében cselekedett, a közösségi akaratot és a pórnépet arisztokratikus göggel megvetette. Politikájának mozgatórugója a köz érdeke volt, de álmában sem gondolt a köz uralmának lehetőségére. Nemcsak XVI. Lajossal kapcsolatban voltak illúziói, hanem az Ancien Régime társadalmával szemben is, mivel úgy vélte: az egyéni érdekek és az előítéletek figyelembevétele nélkül is lehet kormányozni. Jóllehet a fiziokraták tanai alapjaiban meghatározták gondolkodásának kereteit, ám a mezőgazdaság mellett nem elhanyagolható szerepet szánt a kereskedelemnek és az iparnak.⁸⁰ Gazdasági téren a szabadság feltétlen híve volt, így Adam Smith-szel gondolataikat kölcsönösen kicserélve tulajdonképpen egymással „karöltve” írták le a modern kapitalista gazdaság működésének alapelveit; igaz, Turgot műve (*Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* – Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról) közel egy évtizeddel korábban látott napvilágot Adam Smith fő művénél.⁸¹

Turgot balsikerének egyik oka persze Franciaország fejlettségi szintjében, pontosabban az elképzeléseivel szembesített fejletlenségében keresendő, sőt a kényszerű távozásban nemcsak a fentebb említett dilemmák, a reakciós udvari körök (Artois grófja, Marie Antoinette) és mások játszottak fontos szerepet, hanem a gazdasági liberalizmus nem várt következményei is. A gazdasági liberalizáció és ennek társadalmi horizontja ugyanis egyáltalán nem nyugtatta meg a kenyér árának növekedése által létében veszélyeztetett szegénysé-

get, így azután azt a politikust, akit a filozófusok oly nagyra tartottak, éhséglázadások söpörték el. A szegények követelte központi árszabályozás természetesen egyáltalán nem kedvezett a szabad gazdaság perspektívájának, hisz az 1780-as évektől – kiváltképp a gabona dorgában – az állami dominancia primátusát képviselő Neckeré lesz a vezető szerep.

Turgot egyik legőszintébb híve, Condorcet így értékeli e gazdaságírányítás politikai következményeit: „A szabad kereskedelmet korlátozó törvények hozzászoktatják a népet ahhoz, hogy a kormányzat látja el őket gabonával, ami egyrészt tönkreteszi a mezőgazdaságot, másrészt az állammal szembeni kritikátlan engedelmességre szoktat.” Condorcet mindenestre az egyetlen volt a „filozófusok” közül, aki élete végéig töretlenül hitt a Turgot megtestesítette ideákban, melyek szerint a szabadverseny gazdasága állandóan növekvő termelékenységével az emberi nem tökéletesedésének kulcsa. Turgot menesztése felett érzett csalódásában ezért vetette papírra 1776-ban Voltaire-hez írott levelében az alábbi szavakat: „rövid álmunk volt, de szép. ...” Két évvel a néhai pénzügyi államminiszter halála után, 1783-ban Condorcet megírta Turgot első életrajzát – a *laissez faire* liberalizmus védelmében.⁸²

Függelék

Terray rendeletére az 1774-es évre készített táblázat⁸³

Bevételek

Az alábbi összegekkel kell számolnunk

Főadóbérlet (a pénzverésből származó új bevételekkel és a különböző jövedéki bevételekkel együtt)	73 000 000
Postabérletből származó	5 189 234
Rendes pénzügyi bevétel	86 239 540
Együtt kezelt illetékekből származó bevétel	3 224 450
Várható (törvény szerint járó) illetékbevétel	2 651 500
Jelzálogból származó bevétel (Bretagne-nyal együtt)	1 828 000
Flandria tengerparti részének illetékei	200 000
Sceaux és Poissy bérlete	456 250
Rendkívüli segélyekből	1 079 600
Egyéni adóbérlet és jövedékek	250 000
Párizs lakosainak fejadója	810 000
Párizs lakosainak huszadadója	3 003 000
A királyi hercegek huszadadója	144 760
A királyi udvarban lakók fejadója	600 000

A rendi gyűléssel rendelkező tartományokból származó bevételek

Languedoc	1 894 366
Bretagne	3 587 963
Burgundia	211 238
Provence	680 226
Határos területek	582 291
Bresse, Bugey és Gex	383 088
Roussillon és Foix vidék	290 362
Béarn és Navarra	88 090
Orániai hercegség, piacok, községek	<u>41 800</u>
	7 759 921

Határmenti területek papsága	630 112
Máltai lovagrend	149 500
Kölcsönök törlesztése utáni tizedrész	2 000 000
Királyi erdőkből származó bevételek	3 535 187
Új aranymárka	350 000
Tisztségek felértékelése	1 300 000
Feudális és földesúri illetékek	2 500 000

Tiszta összeg **196 901 557 livre**

Megjegyzés: A részletesebb számításból – melynek ez csak az összefoglalása – kitűnik, hogy a teljes bevétel 1774-ben 356 376 763 livre volt, és hogy az ahhoz csatolt külön pénzügyi könyvek szerint a levonások 156 475 206 livre-et tettek ki; így a tiszta bevétel 196 901 557 livre maradt.

Kiadások

*A különböző tételéken
végrehajtott, a tárgyév
tényleges számításai
által igazolt emelések*

3 400 000	Rendkívüli háborús kiadások	60 000 000
	Tüzérség és hadmérnökség	10 000 000
3 000 000	Tengerészet és gyarmatok	30 000 000
2 500 000	Külügyek	8 000 000
	Királyi katonai kabinet	8 000 000
	Községi rendfenntartás	680 000
	Szegényházak	1 200 000
	Közutak, gátak, tengerpart megerősítése, pótadórovás	7 740 000
	Svájciak	800 000
	Utalványok kifizetése	3 000 000
	A legutóbbi utalványok kamatai	3 300 000

	Királyi udvartartás (a provence-ival és az artois-ival együtt)	32 000 000
	Hátralékkifizető pénztár (a bretagne-i Indiai Társaság utáni államadóssággal és a megszüntett tisztségek árának kamataival együtt)	18 000 000
	Részvények és az Indiai Társaság költségei	5 500 000
	A pénzügy szokásos kiadásai (a hercegi kabinet felállításának költségeivel együtt)	14 000 000
	Előre nem látható kiadások (utánpótlással együtt)	8 000 000
3 500 000	Kegydíjak	6 500 000
	Kamatok és adósságtörlesztés (eljárési költségek)	8 000 000
	Összesen	
12 400 000		224 720 000 (livre)

Összefoglalás (livre-ben)

Kiadások	224 720 000
Bevételek	196 901 557
Hiány	<u>27 818 443</u>
A kiadások emelkedése a valós számítások szerint	<u>12 400 000</u>
Valódi hiány	40 218 443

Turgot rendeletére az 1775-ös évre készített táblázat⁸⁴

Bevételek

1. Főadóbérlet	152 000 000
2. Jutalék	1 800 000
3. A főadóbérlők által fizetett első és második huszad	341 396
4. A főadóbérlők személyes fejadója	144 000
5. Az aranymárka utáni jövedék	50 000
6. A bérleti engedélyek kamatai	162 000
7. Szokásos pénzügyi bevétel	140 152 590
8. Postabérlet	7 700 000
9. Sceaux és Poissy bérlete	600 000
10. Külön kezelt jövedékek bérlete	4 500 000
11. A városi és kórházi segélyek bérlete	1 079 600
12. A Port-Louis adósságainak bérlete	32 000
13. Együtt kezelt illetékekből származó bevétel	8 100 000
14. Flandria tengerparti részének illetékei	650 000
15. Jelzálogból származó bevétel	7 433 302
16. Uradalmi birtokokból származó bevétel	4 000 000
17. Különféle együtt kezelt birtokok bérlete	104 000
18. Aranymárka	1 400 000
19. Orániai hercegség	19 800
20. Párizsi adók	5 919 176
21. A királyi udvarban lakók fejadója	700 000
22. Huszadbérlet	144 740
23. Királyi erdők Franciaországban és Lotharingiában egyaránt	5 399 972
24. Poitou-i közösségi bevételek	22 000
25. A klérus önkéntes adománya	3 000 000
26. Jogi ügyekből származó bevételek	4 000 000
27. Kölcsönök törlesztése utáni tizedrész	2 620 000
28. Különböző kincstárnokok által lefoglalt tizedrész és egyéb jövedelmek	1 163 746
29. Máltai lovagrend	149 600

Önálló rendi gyűléssel rendelkező tartományok

30. Languedoc	8 827 886
31. Bretagne	7 254 399
32. Burgundia	3 061 604
33. Provence	1 996 425
34. Provence-szal határos területek	927 124
35. Bresse, Bugey, Gex	846 635
36. Roussillon és Foix vidéke	506 782
37. Béarn	349 372
Navarra	57 646
Régi navarrai birtokok	<u>71 842</u>
Ö sszesen	377 287 637

Kiadások

	<i>LIVRE</i>
1. Királyi polgári kabinet	34 470 910
2. Rendkívüli háborús kiadások	63 400 000
3. Rendes háborús kiadások	10 020 516
4. Királyi katonai kabinet	8 023 000
5. Tüzérség és hadmérnökség	10 200 000
6. Csendőrség	2 626 325
7. A királyi kincstárból fizetett katonai kegydíjak	4 512 993
8. Külügyek és svájciak	11 800 130
9. Tengerészet és gyarmatok	33 191 955
10. Közutak	5 486 000
11. Örökjáradékok	47 442 779
12. Életjáradékok	45 922 994
13. A királyi vagyon terhei, kártérítések, alamizsnák, javadalmazások, jutalékok	12 343 339
14. A királyi erdők terhei Franciaországban és Lotharingában egyaránt	1 992 466
15. Előlegek kamatai, hivatali illetmények és más kamatok	26 906 729
16. A pénzügyek és a közigazgatás a királyt érintő terhei	15 850 408
17. Adósságtörlesztés és kártérítések	7 283 300
18. Az igazságszolgáltatás tisztviselőinek javadalmazása, kegydíjai és jutalmak	12 204 978
19. Egyéni kegydíjak és javadalmazás	2 147 587
20. A Tanács tagjainak javadalmazása	4 499 462
21. Királyi hercegek kegydíjai	751 000
22. Holtkézi kiadások	613 470
23. Várbörtönök foglyai	170 420
24. Különféle kiadások	11 351 321
25. Előre nem látható kiadások	6 000 000
26. Az esedékes adósság hátralékának fizetése	15 000 000
27. A különböző államtitkárságok által felvett összegek visszafizetése	<u>20 233 081</u>
Kiadások összege	414 445 163
Bevételek összege	<u>377 287 637</u>
A kiadások és a bevételek közötti különbség	37 157 526

Jegyzetek

1. „Őn azért született, hogy Franciaország megmentője, ... egy második Sully, egy második Colbert legyen...” – idézi egy névtelen parlamenter véleményét Évelyne Lever. Lásd: Lever, Évelyne: Louis XVI. Paris, Fayard, 1985. 144. (a továbbiakban: Lever) Vö.: Cameron, Rondo: A világ gazdaság rövid története. Bp., 1994. 188–191.; Goubert, Pierre – Roche, Daniel: Les Français et l'Ancien Régime. t. I. Paris, Armand Colin, 1984. 238–245. (a továbbiakban: Goubert – Roche) Vö.: Weulersse, Georges: La Physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker (1774–1781) Préface de Paul Mantoux, avant-propos de J. Conan, Paris, P.U.F. 1950. 15–16. (a továbbiakban: Weulersse)
2. Sully, Maximilien de Béthune, baron de Rosny, duc de, (1560–1641) IV. Henrik korának egyik meghatározó személyisége, aki az uralkodó 1597-es felkérésére rendezte a több mint 200 millió livre-nyi államadósságot, visszaszerezte az eltékozolt királyi javakat, racionalizálta az államigazgatást, modernizálta az adórendszert, nagyszabású útépitési programba kezdett, és mindenekfelett nagy hangsúlyt helyezett a mezőgazdaság és az állattenyésztés fejlesztésére.
3. Colbert, Jean-Baptiste (1619–1683) 1661-től halála évéig XIV. Lajos pénzügyi államminisztere, a merkantilizmus szellemi atyja. „Ő a nagy számvívó, a módszeres kereskedősegéd, aki mindenekelőtt saját érdekeit nézi...” (Chaunu, Pierre: A klasszikus Európa. Bp., 1971. 51.) Uralkodójának roppant költségeket felemésztő kül- és belpolitikája – a pénzügyi egyensúly fenntartása végett – az adók állandó emelésére kényszerítette. Lehetőségeihez képest állandó harcot folytatott a korrupció és az udvar túlköltekezése ellen. Racionalizálta az adórendszert, a törvény előtti egyenlőség szellemében új polgári és büntető törvénykönyvet szerkesztett, jelentősen csökkentette az állami hivatalnokok és a nyugdíjra jogosultak számát. A magas védvámokkal mindenekelőtt a nemzeti ipar fellendítésére törekedett, ugyanakkor az export felvirágoztatása céljából Marseilles-t és Dunquerque-et szabad kikötővé nyilvánította.
4. Duby, Georges – Mandrou, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Bp., 1975. 359. (a továbbiakban: Duby – Mandrou)
5. Price, Roger: Franciaország története. Bp., 1994. 67. (a továbbiakban: Price)
6. Lavissee, Ernest: Histoire de France. t. IX. Paris, Hachette, 1926. 417–420. (a továbbiakban: Lavissee)
7. Idézi Balogh Arthur: Udvari élet a francia királyok alatt. Bp., 1908. 253–254.
8. Duby – Mandrou. 363–368.
9. Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás. Bp., 1986. 156–157. (a továbbiakban: Köpeczi); Séé, Henri: Les idées politiques en France au XVIIIe siècle. Paris, 1920. 156. (a továbbiakban: Séé)
10. Victor Riqueti Mirabeau márki majd csak 1774–1776 között írja meg híres esszéit a despotizmusról (Essai sur le Despotisme). Lásd: Weulersse 15.
11. Mercier de la Rivière: L'ordre Naturel et essentiel des sociétés politiques. Kiadta Daire, Eugène: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, l'abbé Baudeau, Le Trosne, avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques. Genève, Slatkine Reprints, 1971. 469. (a továbbiakban: Daire) vö.: Séé 171–172.; Gomel, Charles: Les causes financières de la Révolution française. Les ministères de Turgot et de Necker. Paris, Libraire Guillaumin et Ce 1892. 66–68. (a továbbiakban: Gomel)
12. Say, Léon: Turgot. Paris, Hachette, 1891. 39. (a továbbiakban: Say)
13. Daire 646–647.; Csató Katalin: A fogyasztási struktúra szerepe F. Quesnay újratermelési elméletében a gazdasági táblázatok alapján. Bp., 1982. 19.
14. Neymarck, Alfred: Turgot et ses doctrines t. I. Slatkin Reprint, Genève, 1967. 4. (a

továbbiakban: Neymarck) Condorcet szerint a *Turgot* név a normannok körében rendkívül népszerű *Thor* mitológiai istenalak nevét őrzi. Lásd: Say 11.

15. *Contrôleur général des Finances* (pénzügyi államminiszter). E hivatalt 1527-ben I. Ferenc egy rendelete vezeti be, midőn két revizort állít a megtakarítások és a rendkívüli bevételek főellenőréül. A tényleges pénzügyi főellenőri munka inkább 1547-ben kezdődik. Ekkortól két pénzügyi főellenőrt találunk; egyikőjük állandóan a királyi udvarral tart, a másik mindig Párizsban tartózkodik. Ők ellenőrzik a kincstári bevételeket és kiadásokat. 1554-ben, illetve 1556-ban csak egy főellenőr működött, viszont szélesebb jogkörrel lett felruházva. 1573-ban királyi rendelet törli el a főellenőrséget, azonban IV. Henrik 1596-ban visszaállítja azt. Ettől kezdve az intézmény megszakítás nélkül fennáll 1789-ig. 1629–1633 között négy ellenőr működik, különböző jogkörökkel. 1661-ben – részben a rendkívüli mértékben meggazdagodott Fouquet és a Colbert által segített XIV. Lajos közötti ellentét következményeként – eltörlik a legfelsőbb intendantúra (szó szerint: felügyelőség; gyakorlatilag pénzügyminiszterség) intézményét. 1665-ben Colbert lesz a *contrôleur général*; e tisztsége mellett, amely mindazonáltal elsődleges marad, az ő kezében összpontosul – *secrétaire d'État*-ként (államtitkár, gyakorlatilag miniszter) – a tengerészeti és a kereskedelmi ügyek irányítása is. Ettől kezdve, egészen a forradalomig a *contrôleur général* a francia királyi adminisztráció legfontosabb embere. Jelentősége és feladatköre messze túlnő a pusztá pénzügyi ellenőrzés tényén. Nemcsak a pénzügyeket, hanem tulajdonképpen az ország egész gazdaságát irányítja, és az államot érintő bármilyen természetű ügygel foglalkozhat; valójában tehát a szó mai értelmében miniszterelnöki posztot tölt be. A svájci származású Necker, éppen külföldi volta miatt, nem kap miniszteri rangot, címe *directeur général des Finances* (pénzügyi főigazgató) lesz. Lásd: Cabourdin, Guy-Vard, Georges: *Lexique historique de la France d'Ancien Régime*. Paris, Armand Colin, 1981. 84. A fent leírtak értelmében úgy ítéljük meg, hogy csak 1665 előtt lehet egyszerű pénzügyi főellenőri funkcióról beszélni, mivel ekkor még valóban csak a kincstár ellenőrzése volt a funkciót betöltő személy feladata. 1665 után – a tisztség fontosságának és jogkörének megnövekedése jóvoltából – helytállóbbnak tűnik a pénzügyi államminiszter elnevezés.
16. Neymarck t. II. 59–66.; Sorel, Albert: *Európa és a francia forradalom*. Bp., 1888. 266–267. (a továbbiakban: Sorel); Weulersse. 73–74.
17. *Oeuvres Turgot, nouvelle édition classée par ordre de matières, avec les notes de M. Dupont de Nemours, augmentée de lettres inédites, des questions sur le commerce et d'observations et de notes nouvelles par MM. Eugène Daire et Hippolyte Dussard et précédée d'une notice sur la vie et les ouvrages de Turgot, par M. Eugène Daire*. Paris, Guillaumin, 1844. t. II. (a továbbiakban: *Oeuvres de Turgot*? 598.; Say. 20–21. Condorcet Az emberi értelem fejlődésének történelmi tablója c. művében írja: „Művem és vállalkozásom célja az, hogy a tények és az értelem erejével bebizonyítsam: a természet nem szabott határt az emberi képességek tökéletesedése elé, hogy az ember tökéletesedési képessége valóban végtelen; hogy eme tökéletesedés előrehaladása független azok akaratától, akik meg kívánnák állítani, hogy az emberi tökéletesedésnek nincs más korlátja, mint a földgolyó fizikai fennállása.” Lásd: Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább ...* Bp., 1979. 41.
18. Neymarck t. I. 19.
19. Gournay, Jean-Claude Marie Vincent (1712–1759) kereskedő család sarja, aki bármennyire is közelállt Quesnay iskolájához, nem sorolható igazán a fiziokraták közé. Tanácsosi címet vásárolt magának, majd 1751-től kereskedelmi felügyelő. A gyakorlat embere, kinek Turgot-ra gyakorolt hatását mutatja, hogy a leendő pénzügyi államminiszter egészen más osztálykategóriákat használ majd, mint Quesnay. Gournay nemcsak a földművelést, hanem az ipart és a kereskedelmet is produktív tevékenységnek ismerte el. Nem értett egyet tehát Quesnay-nak a „tisztá termékről”, a földművelés „termelékenységéről” és az ipar „terméketlenségéről” szóló fiziokrata felfogásával. Az ipar, a kereskedelem szabadságát az ipar és a kereskedelem, nem pedig a mezőgazdaság érdekeiből kiindulva védelmezte. Nézetait elsősorban *Turgot: Éloge*

- de Gournay* című dolgozata alapján rekonstruálhatjuk. Állítólag – a René Loius d'Argenson-féle „ne sok irányítás” (*pas trop gouverner*) elvet hangoztatva első közzött ő tanácsolta XV. Lajosnak: *laissez faire, laissez aller*. Lásd: Copefigue, Maurice: Louis XV. et la société du XVIIIe siècle. t. II. Paris, Langlois et Leclercq, 1842. 301–302.; Say. 60–61. vö.: Volgin, V. P. A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században. Bp., 1967. 87–88.
20. Tucker, Josiah (1712–1799) angol közgazdász, a szabadkereskedelem híve; ennek szellemében mutatta ki a Turgot által franciára fordított tanulmányában (*Questions de commerce* – A kereskedelem kérdései), hogy mindenekelőtt brit érdek az észak-amerikai gyarmatok emancipálása. Lásd: Neymarck t. I. 31.
 21. Neymarck t. I. 23–58.
 22. Neymarck t. I. 42–44.
 23. Gyergyai Albert (szerk.): A francia felvilágosodás. Válogatás Diderot és az enciklopedisták műveiből. Bp., 1954. 288. (a továbbiakban: Gyergyai)
 24. Gyergyai. 289
 25. Gyergyai. 290
 26. Gyergyai. 292.
 27. Oeuvres de Turgot t. I. 250–251.
 28. Oeuvres de Turgot t. I. 268.; Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története a marxizmus megjelenése előtt. Bp., 1973. 28.
 29. A francia terminológiában *ez droit des aides* néven szerepel, ami annyit tesz, hogy az önálló rendi gyűléssel rendelkező tartományok (lásd pl. Bretagne) egy összegben fizették adóikat, míg a közvetlen királyi függésben lévők (*Pays d'irection*) a Királyi Tanács által megállapított módon (pl. Champagne).
 30. 1664-ben Colbert hozta létre az öt nagybirtok vámunióját, amely közel akkora területet fedett le, mint Anglia! Lásd: Braudel, Fernand: Civilisation matérielle, économie et capitalisme X^e–XVIIIe siècle t. III. Le Temps du monde. Paris, Armand Colin, 246–248. (a továbbiakban: Braudel)
 31. Oeuvres de Turgot t. II. 333–334.
 32. Az egyházi tized a francia terminológiában *dème* néven ismert; a *dixième* magyarul valaminek a tized részét jelenti, így nevezték azt az 1749 előtt létező jövedelemadót, amelyet Machault d'Arnouville pénzügyi államminiszter szüntetett meg s helyette vezette be a *vingtième*-t. Ez utóbbiról részletesebben lásd Turgot levelezésénél a 7. számú jegyzetet ebben a számban.
 33. A fejadót 1701-ben vezették be. Eredetileg minden franciára érvényes lett volna. Az adóalanyokat 22 osztályba sorolták. Az egyház 1710-ben 24 millióért megváltotta magát, a nemesek meg egyszerűen kibújtak a teljesítése alól. Végül a század második felében már a fejadó egyedül a közrendűt terhelte – mintegy kiegészítve vagyonadó-ját. Lásd: Soboul, Albert: A francia forradalom története 1789–1799. Bp., 1989. 36–37. (a továbbiakban: Soboul)
 34. Oeuvres de Turgot t. I. 344–345.; 444.; Weulersse 71–72.
 35. Soboul. 68.
 36. Braudel. 269.
 37. Price. 71., 78.
 38. Rosanvallon, Pierre: Physiocrates. In: Furet, François – Ozouf, Mona: Dictionnaire critique de la Révolution française. Paris, Flammarion, 1988. 813.
 39. Lavissee. 23–24.; Nabour, Éric le: Loius XVI ou Le Pouvoir et la Fatalité. Paris, JCLattès, 1988. 96. (a továbbiakban: Nabour)

-
40. Weulersse. 91.; Köpeczi. 193–195.
 41. Say. 63–65.
 42. „A jövedelem – írja Quesnay a Gabonáról szóló cikkében – nem más mint a föld és az ember terméke. Az ember munkája nélkül a földnek semmi értéke sincs. Egy nagy állam alapjai az emberek, a földek és az állatok. A mezőgazdaság termékei nélkül egy nemzetnek nem lehet más jövedelmi forrása, mint az ipar és az áruforgalom; de mindkettőt csak a külföld gazdagsága biztosíthatja: egyébként ezek a források nagyonyis korlátozottak és bizonytalanok, és csak kis államok számára elégségesek.” In: Gyergyai. 78.
 43. Haas Zsigmond: Turgot. Losoncz, 1910. 43–44. (a továbbiakban: Haas)
 44. Quesnay: Általános alaptételek a földművelő országok gazdasági kormányzatáról. In: Quesnay és Turgot munkáiból. Fordította Fenyvessy Adolf. Bp., 1899. 9. (a továbbiakban: Quesnay)
 45. Quesnay. 41.
 46. Oeuvres de Turgot t. I. 185–86.
 47. Say. 41.; Neymarck t. I. 128–139.
 48. Turgot: Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról. In: Quesnay és Turgot munkáiból. Fordította Fenyvessy Adolf. Bp., Pallas, 1899. 53–127.
 49. Oeuvres de Turgot t. I. 183–204.; Say. 82–88.; Neymarck t. I. 147–157.
 50. Oeuvres de Turgot t. I. 380.; Neymarck t. I. 163–165.
 51. Haas. 68–70.; Neymarck t. I. 59–118.
 52. Neymarck t. I. 175–179.
 53. Lavisse. 25.; vö.: Nabour. 103.
 54. Az 1763-as rendeletet idézi Haas. 86. A törvény tehát erőteljes megszorítást alkalmaz a gabonakivitel vonatkozásában.
 55. Oeuvres de Turgot t. II. 198.; Histoire économique et sociale de la France t. II. publiée sous la direction de Braudel, Fernand – Labrousse, Ernest. Paris, P.U.F., 1970. 378–383.
 56. Oeuvres de Turgot t. II. 194.
 57. Neymarck t. II. 391.
 58. Lever. 149–175. Vö.: Histoire de la France. Publiée de Burguière, André et Revel, Jacques. Paris, Seuil, 1990. 22–25.; 87.
 59. Duby–Mandrou. 352–356.
 60. Lever. 152–153.
 61. Neymarck t. II. 387.
 62. Maupeou, René Nicolas Charles Augustin de (1714–1792) kancellár szívós küzdelemben felszámolta a parlamenteket, amelyek görcsösen ragaszkodtak a privilégiumaikhoz, így elleneztek mindenféle reformtörekvést, ám roppant népszerűségnek örvendtek a nép körében, hisz XV. Lajos feslett Versailles-i világával és a királyi önkénnyel szemben az ellenállás és az „ellenzékiesség” megtestesítői voltak. XVI. Lajos, hogy népszerűségét növelje, trónralépését követően menesztte Maupeou-t, visszaállította a parlamenteket, és ezzel végzetes falat emel minden reformtörekvés elé.
 63. Terray, Joseph Marie, abbé (1715–1778) Maupeou kancellár reformjainak lelkes híve, pénzügyi államminiszter. Miközben a kancellár 1771-ben hozzáfogott ahhoz, hogy a parlamenteket az államtól függő, fizetett hivatalnokokkal helyettesítse, Terray egy átfogó adóreformot dolgozott ki. Utódjának, Turgot-nak majd rengeteg fejtörést okoznak a parlamentek, ezért politikai mozgástere bizonyos értelemben jóval szűkebb lesz, mint elődjéé volt.
-

64. Nabour. 123–125.
65. Neymarck t. II. 385–386.
66. A négy, hat és nyolc ülés postakocsik menetrendszerűen indultak, meghatározott útvonalon és állomásokon haladtak keresztül. Így az utazás időtartamát mintegy 30%-kal sikerült lecsökkenteni. Lásd Oeuvres de Turgot t. II. 426–428.; Haas. 95.
67. Példamutatás végett saját államminiszteri fizetését évi 142 000 livre-ről 82 000 livre-re csökkentette le, míg a főadóbérlők által a pénzügyi államminiszternek folyósított évi 50 000 livre-nyi tradicionális adományról lemondott a szegények javára. Lásd: Lavisse. 27.
68. Lever. 137.
69. Godechot, Jacques: Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire. Paris, P.U.F., 1951. 16.
70. Price. 76.; Gomel. 49–54.
71. Gomel. 94–118.
72. Neymarck t. I. 292–293.
73. Nabour. 136–145.; vö.: Neymarck t. II. 394–399.
74. Neymarck t. II. 395.
75. Say. 134–140.
76. Bizonyos jelekből ítélve úgy tűnik, hogy XVI. Lajos nem szívesen vált meg államminiszterétől, hiszen – jóllehet ez nem tartozott Turgot feladatkörébe – az uralkodó őt kérte meg arra, hogy nyújtson be egy memorandumot az angolok ellen fellázadt észak-amerikai gyarmatok dolgában tanúsítandó francia magatartásról, sőt az 1776. április 6-i államtanácsi ülésen maga is elfogadta Turgot semlegességi álláspontját – a harcias udvari körök ellenében. XVI. Lajos zavartságát, bizonytalanságát mutatja, hogy attól a pillanattól fogva, amikor „eldöntötte” pénzügyi államminisztere menesztését, kényszerűen ügyelt arra: személyesen nehogy találkozzék Turgot-val! Lásd: Neymarck t. I. 301–310.
77. Sorel. 274.
78. Neymarck t. I. 32.
79. Say. 15.
80. Nabour. 107–109.
81. Turgot említett munkája 1766-ban, míg Adam Smith tollából a Nemzetek gazdasága 1776-ban jelent meg. Lásd: Stark, Dieter: Die Beziehungen zwischen A.R.J. Turgot (1727–1781) und A. Smith (1723–1790) Basel, 1970. 85–87.; Say. 27–28.
82. Ludasssy Mária: A francia felvilágosodás politikai végrendelete [Condorcet]. In: Ludasssy Mária: Négy arckép, Bp., 1989. 141–142.; 206.
83. Neymarck t. II. 422–423.
84. Neymarck t. II. 426–427.

LAJOS KÖVÉR

Die politische Laufbahn von Turgot

Der aus einer alten normandischen Adelsfamilie stammende Anne Robert Jacques Turgot de l'Aulne (1727–1781) wurde im Spätsommer 1774 der Finanzminister Frankreichs (contrôleur générale des finances). Sein Name war bereits vor seiner kurzen, doch einen wahren Sturm auslösenden Tätigkeit (im Mai 1776 mußte er abdanken) in den höchsten politischen Kreisen bekannt. 1752 war er der stellvertretende Oberstaatsanwalt des Pariser Parlaments, Parlamentsrat, 1753 Mitglied des königlichen Rates, zwischen 1761 und 1774 der Intendant von Limoges. Dieses letztere Amt gab ihm zugleich die Möglichkeit, in einem Distrikt Frankreichs seine liberalen wirtschaftlichen Grundprinzipien mit der Praxis zu konfrontieren.

Er ist zwar mit den Lehren der Physiokraten groß geworden, er räumte neben dem Primat der Landwirtschaft auch dem Handel und der Industrie große Bedeutung ein, daher sollte es nicht verwundern, daß viele in ihm einen Vorläufer des sich im 19. Jahrhundert entfaltenden wirtschaftlichen Liberalismus sehen. Bei seinem Amtsantritt als Finanzminister hatte er schon die Verwirklichung eines wohl durchdachten Reformprogramms vor Augen, das die Gesamtheit der zeitgenössischen französischen Wirtschaft und Gesellschaft erfaßte. Seiner Meinung nach hängt das Staatsvermögen vom Vermögen der Nation ab und die einzigen Quellen der wirtschaftlichen Entwicklung sind die Freiheit der Landwirtschaft und der Industrie sowie der freie Handel. Er war gegen jede Einschränkung, als dominante marktregulierende Faktoren betonte er die Wichtigkeit der Freiheit der individuellen Interessen sowie die Bedeutung der Konkurrenz und der Unternehmen.

Ende August 1774 bezeichnete er in seinem Brief an Ludwig XVI. das Vermeiden des Bankrotts und der Steuererhöhung sowie der Aufnahme neuer Kredite als das Wesen seines Wirtschaftsprogrammes. Besonders bemüht war er um die Verminderung der Staatsausgaben und der Mißbräuche durch das System der Steuerpacht (ferme générale). Infolgedessen fand er sich bald einem Kreis des Hofes und dem großen Lager Steuerpächter gegenüber. Der freie Getreidehandel innerhalb des königreiches löste eine Aufruhr aus, der durch die schlechten Erträge und durch wirtschaftliche Spekulationen entstanden hohe Getreidepreis drohte mit dem Schreckbild der Hungernot. Im Frühjahr 1775 brach der sog. "Mehlkrieg" (la guerre des Farines) aus, der damals noch die königliche Unterstützung genießende Turgot gewann noch die Oberhand. Anfang 1776 geriet er aber in eine immer schwierigere Lage, denn im Interesse der konsequenten Durchführung der Reformen standen nunmehr der Robot, die Tilgung der Zünfte und die Aufhebung der adeligen Steuerfreiheit im Zentrum seiner wirtschaftlichen Bestrebungen.

Die Interessenverbände, die Beamten, die Steuerpächter, die Aristokratie und der Klerus – mit der Königin Marie Antoinette an der Spitze –, die die Reformen von Anfang an mit Angst und Argwohn betrachteten, eröffneten eine frontale Offensive gegen Turgot. Infolgedessen wurde er am 12. Mai 1776 von Ludwig XVI. seines Amtes enthoben. Sein verhältnismäßig schneller Sturz hatte mehrere Gründe. Zweifelsohne trug dazu bei, daß der Herrscher den Widerstand des Parlaments, das die Ratifikation der vom Finanzminister vorgeschlagenen Erlässe abschlug, nicht brechen konnte. Turgots politischer Mißerfolg brachte zwei unwiderrufliche Tatsachen an den Tag, die für die Monarchie schicksalsträchtig waren: die Notwendigkeit einer umfassenden Reform und das Unvermögen Ludwigs XVI., sie durchzuführen.

LAJOS KÖVÉR

The political career of Turgot

Anne Robert Jacques Turgot de l'Aulne (1727–1781), descendant of an ancient aristocratic family from Normandy, was appointed controller general of finance of France (*contrôleur générale des finances*) in the late summer of 1774. His name had been known in the highest political circles before he entered upon office: he had been the deputy attorney general of the parlement of Paris in 1752, the member of the Royal Council in 1753 and the intendant of Limoges between 1761 and 1774. This very last office also gave him the opportunity to put his liberal economic ideas to the test of practice in the province.

Although educated in the spirit of the teachings of the physiocrats, and thus believed in the primacy of agriculture, Turgot attributed great significance to trade and industry. Therefore it is hardly surprising that many historians have seen him as a precursor of economic liberalism, which was to come of age in the 19th century. He took the office of the controller general of finance with the aim to realize a carefully elaborated reform which was to affect contemporary French economy and society in their entirety. According to Turgot, the wealth of the state depended on the wealth of the nation, while the freedom of agriculture and industry and free trade were the sole sources of economic progress. He opposed any kind of economic restriction and emphasized the importance of private interests, competition and free enterprise as the dominant factors of market regulation.

In his letter to Louis XIV in late August 1774, he defined the main objectives of his economic programme as the following: the avoidance of bankruptcy, the prevention of raising taxes, and the abstinence of the state from borrowing further loans. First and foremost, he made serious efforts to reduce the expenditures of the state and to stop abuses created by the system of tax-farming (*Ferme générale*). As a result of this the soon met with the opposition of certain members of the court and the host of tax-farmers. The free trade of wheat within the kingdom evoked enormous public protest; on the other hand, the high price of wheat induced by bad crops and speculation, projected the nightmare of the hunger of past centuries. The so-called “Flour War” (*la guerre de Farines*) broke out in the spring of 1775, but Turgot, as yet supported by the king, was able to master the situation. By the beginning of 1776, however, his position was getting less and less tenable. In agreement with his reform plans, this time he was concentrating on the abolition of the labour service, the guilds and the nobility's exemption from taxation. Therefore it is no wonder that powerful interest groups – officials, tax-farmers, the aristocracy, the clergy – which received the reforms with suspicion mixed with fear, led by the Queen Marie Antoinette, launched a frontal attack against Turgot, which resulted in his dismissal by Louis XVI on 2 May 1776.

There were several reasons for Turgot's relatively quick fall. Of these, undoubtedly the most important, was the fact that Louis XVI was unable to break the resistance of the parlements, which denied the enactment of the ordinances proposed by Turgot. Thus his political fall sheds light on two facts which, in the long run, proved fatal to the French monarchy: the need for a comprehensive reform and the inability of the enlightened Louis XVI to carry it out.

Egy reformer a 18. századi Franciaországból

Részletek Turgot és a champagne-i intendáns levelezéséből

Az alábbiakban közölt dokumentumok Turgot, XVI. Lajos első pénzügyi államminisztere¹ és Rouillé d'Orfeuil champagne-i intendáns levelezésének 1774. augusztus 24. és 1776. március 11. között született² néhány darabját tartalmazzák. A levelek többsége természetesen a minisztertől származik, Champagne³ intendánsát mindössze két dokumentum képviseli a fordítás alapjául szolgáló kiadványban.⁴ A két tisztségviselő személyes kapcsolatáról nincsenek adataink; valószínűleg kizárólag szakmai viszonyról van szó: a gazdaság – és tulajdonképpen az egész királyi adminisztráció – irányítója rendszeresen kikérte a tartományok közigazgatási, mindennapi s így gyakorlati ügyeit vezető, a helyi viszonyokat jól ismerő, általában évtizedes államigazgatási tapasztalattal rendelkező intendánsok véleményét egy-egy nagyobb horderejű intézkedés nyilvánosságra hozatala előtt. Ugyanakkor az intendánsok is kötelesek voltak minden olyan ügyben hozzá fordulni, melynek fontossága túlmutatott tartományuk határain. Ezt teszi például Rouillé d'Orfeuil, midőn a gabonaimporttal kapcsolatos határozattervezetét megküldi Turgot-nak. Szükség is van erre, hiszen itt már szinte országos szintű koordinációról van szó: a pénzügyi államminiszternek kell – gyakorlatilag a színpalak mögött – összehangolni a különböző tartományok vezetésének ténykedését úgy, hogy közben a gabona szabad áramlásának elve se szenvedjen csorbát.

Az államapparátus illetén való működtetéséhez és ellenőrzéséhez természetesen az szükséges, hogy a tartományok vezetői már jól képzett, tapasztalattal és hivatástudattal rendelkező „hivatalnokok” legyenek. A 18. század második felében a tartományok döntő többségében ez is a helyzet. Minisztersége előtt Turgot maga is volt intendáns, 1761 és 1774 között a délnyugat-franciaországi Limousin tartományt igazgatta. Mindamellett a tartományi rendi gyűlések és az erős központi hatalmat ellenző gondolkodók általában kemény kritikával illették a széles – pénzügyi, rendőri-katonai, igazságszolgáltatási – jogkörrel felruházott intendánsi intézményt, illetve magukat az intendánsokat. Ennek oka azonban inkább az erős központi hatalomtól való félelem, mintsem az egyéni kompetencia hiánya volt.⁵

Turgot és Rouillé d'Orfeuil levelezésében megtalálhatjuk mindazokat a problémákat, melyek nem csupán a fiziokratákat, hanem a 18. század második felének szinte valamennyi gondolkodóját foglalkoztatták, és amelyek a kor átlagembere számára gyakran létfontosságú kérdésként jelentkeztek: a nép élelmezése, az ingyenes közmunka megszüntetése, a gabonakereskedelem szabályozása, a manufaktúrákban dolgozó munkások, s általában a nép helyzetének könnyítése. Ezeket a leveleket, kiegészítve természetesen néhány eltérő tárgyú, de fontosnak ítélt írással, az alábbi témakörök szerint csoportosítottuk: általános jellegű rendelkezések (körlevelek vagy országos hatáskörű utasítások); gabonakereskedelem, illetve az ahhoz kapcsolódó ügyek; a robot

(ingyenes közmunka) megszüntetése; s végül a század folyamán szinte végig jelenlévő, a mezőgazdaság hatékonnyá válását nagy mértékben gátló állattjárvány leküzdésére hozott intézkedések. A levelek általunk közölt sorszáma után zárójelben megadtuk a francia nyelvű kiadás sorszámaait is.

1. Általános jellegű rendelkezések

1. (1.) levél

Turgot levele, midőn kinevezik pénzügyi államminiszterré

Compiègne, 1774. augusztus 24.

Tisztelt Uram!

Mivel a Király abban a megtiszteltetésben részesített, hogy rám bízta pénzügyeinek igazgatását, értesítem erről Önt, hogy ezentúl szíveskedjék nekem megküldeni minden olyan dolgot, mely a közigazgatás eme részével áll kapcsolatban. Számomra nagyon hízelt volna, ha az ezáltal Önnel kialakított kapcsolat biztosítaná számomra a lehetőséget arra, hogy bebizonyítsam Önnek, mily őszinte érzelmekkel vagyok, Uram, az Ön legalázatosabb és leghívebb szolgálója:

Turgot

2. (2.) levél

A plébániák rendbehozatalának kérdése

Versailles, 1774. november 13-án.

Tisztelt Uram!

Gyűléseinek felterjesztésében a papság régóta kifogásokat emel a bretagne-i parlamenttel szemben, amely a plébániák rendbehozatalánál leginkább a plébánosokat kötelezi minden munka elvégzésére, valamint a province-i parlament által kialakított joggyakorlattel szemben, amely a nagy tizedbirtokosokat kötelezi a kisebb helyreállítási munkálatok elvégzésére. Kérem, Uram, hogy a rendelkezésére álló legrövidebb időn belül tájékoztasson arról, mi a helyzet ebben a tekintetben az Ön adókerületében. Ezt a felvilágosítást meg kell kapnom, mielőtt jelentést tennék a királynak a papság kéréséről, s megkapnám utasításait a válaszadozás mikéntjéről.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálója.

Aláírás: Turgot

3. (3.) levél

A pénzügyi államminiszterrel történő levelezés módjáról

Tisztelt Uram!

A célból, hogy megkönnyítsük a pénzügyi intendánsoknak és irodavezetőimnek szóló rendelkezéseim kiadását, valamint, hogy biztosítsuk a sürgősségi ügyek hivatalában általam betartatott rendet és megelőzzünk mindenféle zavart, kérem Önt, fordítson figyelmet arra, hogy ugyanazon levélben ne foglalkozzanak eltérő természetű ügyekkel. Címkezzék fel továbbá a levelet a benne tárgyalt dolgoknak megfelelően, úgymint *taille*,⁶ *buszad*,⁷ *fejadó*,⁸ *gabona*, *közmunka*, *manufaktúra*, *rendkívüli adók*, *birtokügyek*, *kereskedelem stb.*⁹ Lekötelezne azzal is, ha csak a levél bal oldalára írna; a fennmaradó részt én magam használnám; válaszadás esetén így minden ponthoz idézve lesz az okot szolgáltató levél megfelelő részlete.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

4. (12.) levél

*A pénzügyi államminiszter körlevele a manufaktúrák felügyelőihez*¹⁰

Tisztelt Uram!

Ön is tudatában van annak, hogy a kormányzat már hosszú idő óta a legnagyobb mérséklet alkalmazását tanácsolja a felügyelőknek a manufaktúrákra vonatkozó szabályok végrehajtásában. Azt is tudja, hogy ennek a rendszernek a legfőbb jellegzetessége nem csupán az egységesség és az egység hiánya, hanem az is, hogy végletes szigorúsága visszaélésekhez vezet azokkal a szinte mindig szegény munkásokkal szemben, kiknek mindazonáltal gyakran csupán egyszerű figyelmetlenséget vagy tévedéseket lehet felróni.

A szelídebb utasítások és módszerek – bárhol is alkalmazzák azokat – jótékony hatása arra indított, hogy mind szélesebb körben elterjesszem az ösztönzésnek eme módját. E tárgyban a lehető leghamarabb Öfelsége elé kívánok tární egy jelentős intézkedéstervezetet; ez azonban hosszú előkészítést igényel. Ezért szükségesnek éreztem azt, hogy ideiglenes jelleggel felvázoljam Önnek a követendő magatartást, s nagy vonalakban meg is indokoljam eme magatartás értelmét.

Azok, kik a lehető legpártatlanabb módon és a legtöbb éleslátással megalkották a szabályozások elméletét és gyakorlatát, azt vallják, hogy már pusztán sokaságuk is elegendő végrehajtásuk lehetetlenné tételéhez; ellentmondásosak, gyakran éppen azt tiltják meg, amit tanácsolni kellene a gyártóknak, s olyan eljárásokat írnak elő, melyekről bizony hasztalan lenne lebeszélni őket. Örömmel tapasztaltam, hogy több felügyelő is ezeket az észrevételeket tette, s hogy nem titkolják el: amennyiben ragaszkodunk az egyik szabályzat betűjéhez, lehetetlen nem eltérni néhány másik betűjétől és szellemétől. Hozzáteszik azt a gyakran előforduló esetet is, hogy egy kisebb város vagy éppen falu munkásai között elharapózott rossz szokás egy, az egész királyságra érvényes általános szabályozás tárgya lett, így az egyedi hiba vagy tévedés újabb

szolgásgát és kinszenvedést okozott a többség számára. Panaszkodnak arra is, hogy a legkisebb hiányosságot sújtó büntetések keménysége állandó zavart okoz számukra, s úgy vélik, bizonyos esetekben a gyártási hiányosságok büntetése messzebbmenő, mint a közbüntényeké. A vagyonek Kobzás például nincs szokásban egész Franciaországban, s közbüntényesek esetében is csak akkor lehetséges, ha azokat halálbüntetésre vagy a polgárjogok elvesztésére ítélték. Mindazonáltal a legkisebb hibáért is elkobozzák a szerencsétlen munkástól azt a vászon- vagy kelmedarabot, mely egyetlen vagyonát képezi, s amely az egyedüli eszköz lenne a saját és gyermekei ellátásának biztosítására. Végül megjegyzik azt is, hogy midőn – a pénzbüntetést és a vagyonek Kobzást kiegészítendő – feldarabolják az elkészített terméket, már nem súlyosbítják az amúgy is tönkretett illető szerencsétlenségét; ellenben az állam vagyonát rongálják. Ezzel az állam saját maga ellen cselekszik, s még jobban megalázza és elkedvetleníti az ügyességet és a munkát, melyet szándéka szerint minden bizonnyal bátorítani és védelmezni kíván.

Így hát könnyen érthető, milyen nehéz helyzetben vannak a rendszabályok szigorú szavai és a kormányzat által javasolt szelíd és türelmes magatartásmód között vergődő becsületes felügyelők. A különböző hivatalok viselkedésének eltérései és vezetésük önkényessége a szükséges következménye ennek a kényszerhelyzetnek, s nem lep meg az, hogy közülük többen a követendő szabályok rögzítését kérik.

Eme megfigyelések és gondolatok (melyeket bármikor ki lehetne egészíteni számos egyébbel) alapján jutottam arra az elhatározásra, hogy – Őfelségének a manufaktúrák igazgatási módjára vonatkozó határozatát várva – ideiglenes jellegű utasításokat küldjek Önnek. Valójában semmi sem nélkülözhetetlenebb és sürgetőbb annál, hogy orvosoljuk a felügyelő- és szakmai hivatalok helytelen szabályzatai által megfogalmazott ellentmondásokból következő hátrányokat, s legfőképpen annál, hogy hozzájáruljunk a ínségben szenvedő és dolgozó osztályok terheinek könnyítéséhez azzal, hogy lehetővé tesszük számukra a nyomor mérséklését a munka és a biztonság révén. Ebből következően kifejezetten kötelezem Önt, hogy fordítsa minden figyelmét azon utasítások felé, melyekre Ön szerint a gyárosoknak és a munkásoknak szükségük lehet. Mindent meg kell tennie bátorításukra, sőt, vigasztalásukra is, amennyiben erőfeszítéseik nem vezetnek a helyzet javulásához. Semmilyen ürüggyel sem Kobozhat el egyetlen darab nyersanyagot, kelmét vagy készárut sem. Szorítkozzék arra, hogy jobb munkára serkenti őket, s megmutatja az ehhez vezető utat. Amennyiben – a látszat és saját érdeke ellenében – valamelyik munkás továbbra is kereskedelmi forgalomra alkalmatlan terméket készít, vagy pedig rosszindulatról tesz tanúbizonyságot, szorítkozzék arra, hogy lefoglalja a látogatása alkalmával bemutatott árut. Ezután haladéktalanul jelentse, milyen okok indították erre Önt, s várja be a követendő magatartásról szóló utasítást. Végül pedig, ha a kereskedelmi felügyelők lefoglalást kezdeményeznek, s ezt a manufaktúrábíróóság által jegyzőkönyveztetik, Ön – lehetőségei függvényében – akadályozza meg mindenféle büntetés végrehajtását mindaddig, amíg a lefoglalásokról szóló jelentésével kapcsolatos választatásokat meg nem kapja.

Legyen gondja arra, hogy a levél kézhezvételekor azonnal visszajeleljen, és tartsa be szigorúan a benne foglaltakat.

Aláírás: Turgot

2. Gabonakereskedelem és kapcsolódó kérdések

1. (6.) levél

Champagne intendánsának Turgot elé beterjesztett határozattervezete a külföldi gabona behozatalára adott jutalékokról

A király, kit mindig őszintén foglalkoztat az emberek szükségleteinek kérdése, s aki élelmezésüket a leggyorsabb és leghatásosabb módon kívánja biztosítani, az Államtanács 1774. szeptember 13-i határozata útján bevezette a gabona és liszt szabad kereskedelmét országán belül azért, hogy a tartományok közötti szabad áramlás révén a dúsabb aratásban részesülők megsegíthessék azokat, melyek a rossz időjárás miatt abba a szerencsétlen helyzetbe kerültek, hogy a learatott gabona szükségleteik szintje alatt marad.

Mivel Ófelsége fenntartotta magának azt a jogot, hogy más módszereket is alkalmazzon népeinek megsegítése érdekében (jótékonyasági intézmények felállítása azokon a helyeken, ahol a gabona árának drágulása a legérezhetőbb; vagy pedig jutalék adása azoknak a kereskedőknek és felvásárlóknak, akik a szokásos kereskedelmi mennyiségen felül olyan, külföldről származó gabonát hoznak be, *melynek jó minősége elismertetett*), kötelességünknek éreztük jelenteni a pénzügyi államminiszter úrnak, hogy Champagne-ban a legutóbbi aratás nem volt oly bőséges, mint azt remélnünk lehetett. Ebből következően a gabona ára olyannyira megemelkedett, hogy királyunk jótéteményeként fog-nánk fel, amennyiben megadná e tartománybéli alattvalóinak mindazt a segítséget, melyet a körülmények követelnek.

A pénzügyi államminiszter úr hozzánk intézett, a Châlons,¹¹ Reims és Troyes városaiba Lotharingiából, a metzi, touli és a verduni püspökségek területéről¹² vagy akár külső országokból gabonát behozó kereskedők és felvásárlók, bérlők, gazdálkodók és egyéb magánszemélyek számára jutalékok megadására felhatalmazó utasításai alapján elrendeljük a következőket:

I. Minden személy, legyen az bármilyen rendű és rangú, aki ez év április 15-tel kezdődően július elseje előtt Metz környékéről, Lotharingiából és Clermont¹³ vidékéről vagy külföldről származó gabonát szállít vagy szállítat Châlons, Reims és Troyes városaiba, jutalékkul a következő összegeket kapja:

Châlons-ban:

A mondott Lotharingia tartományból Châlons-ba érkező búza minden *quintal*-ja¹⁴ után tizenhat, azaz 16 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után tizenkettő, azaz 12 *sou*-t.

A Metz vagy Clermont vidékéről érkező búza minden *quintal*-ja után tizenöt, azaz 15 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után tizenkettő, azaz 12 *sou*-t.

A külföldről érkező búza minden *quintal*-ja után huszonhat, azaz 26 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után huszonkettő, azaz 22 *sou*-t.

Reims-ben:

A Lotharingiából Reimsbe érkező búza minden *quintal*-ja után harminc, azaz 30 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után huszonnégy, azaz

24 *sou*-t.

A Metz vagy Clermont vidékéről érkező búza minden *quintal*-ja után húsz, azaz 20 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után tizenhat, azaz 16 *sou*-t.

A külföldről érkező búza minden *quintal*-ja után negyven, azaz 40 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után harmincnégy, azaz 34 *sou*-t.

Troyes-ban:

A Lotharingából Troyes-ba érkező minden *quintal*-ja után huszonöt, azaz 25 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után húsz, azaz 20 *sou*-t.

A külföldről érkező búza minden *quintal*-ja után harmincöt, azaz 35 *sou*-t; a rozs minden *quintal*-ja után harminc, azaz 30 *sou*-t.¹⁵

II. A nevezett helységekbe a jelzett fajtájú gabonát behozató magánszemélyek csak akkor részesülhetnek a jutalékból, amennyiben nekünk, illetve a felsorolt városokban lévő meghatalmazottainknak bizonyítékokat szolgáltatnak arról, hogy gabonájukat Lotharingiában, Metz vagy Clermont vidékén, illetve külföldön rakodták be, valamint arról, hogy azt az említett Châlons, Reims vagy Troyes városok valamelyikében rakták le és adták el.

III. Ebből következően a mondott magánszemélyek kötelesek az idézett városokban tartózkodó meghatalmazottainkat értesíteni érkezésükről és – a berakodás helyén tartózkodó meghatalmazott vagy ennek hiányában a városi tisztviselők, a plébános és a tekintélyesebb helybeli lakosok által – megfelelően kiállított bizonyítvánnyal előttük igazolni az említett városokban és községekben berakodott *quartel*-ek, *rosel*-ek, *maldre*-ok¹⁶ vagy más mértékfajták összegét, az említett mértékfajták súlyát és a hozott gabona minőségét.

IV. A már említett Châlons, Reims és Troyes városokba külföldi gabonát behozó magánszemélyek kötelesek bemutatni – *a fent jelzett bizonyítványokon kívül, melyek a gabona külföldi eredetét igazolják* – a királyságba történő belépéskor fizetett illetékekről szóló nyugtát.

V. Miután a nevezett Châlons, Reims vagy Troyes városában kirakták a gabonaszállítmányt, s *teljes egészét vagy egy részét áruba bocsátották (ezt pedig a rendőrbiztos vagy a piaci felügyelőség valamely más megbízottja által kiállított bizonyítvány alapján állapítják meg)*, helyi meghatalmazottunk utasítása alapján a városokban működő adószedő készpénzben fogja kifizetni a mondott magánszemélyeknek, gabonafuvarozóknak vagy hajósoknak, az említett városokba hozott és ott eladott lotaringiai, metzi, clermonti vagy éppen külföldi eredetű gabona mennyiségének és minőségének figyelembevételével megállapított jutalékokat a fenti tarifák szerint.

VI. Elrendeljük meghatalmazottainknak, hogy – az őket illető mértékben – ügveljenek a jelen rendelet végrehajtására; a csendőrség valamennyi tisztjének és lovasának pedig, hogy támogassák a hozzájuk tartozó területeken a jelzett és minden egyéb gabona szállítását. A jelen rendelet kihirdettetik és kifüggesztetik mindenütt, ahol erre szükség mutatkozik.

Châlons, 1775. március 31.

2. (7.) levél

A gabonaimport jutalékai

Párizs, 1775. április 8.

Tisztelt Uram!

Azok a megfigyelések, melyeket legutóbbi eszmecserénk alkalmával közölt velem a Champagne tartomány némely városába gabonát szállító kereskedőknek adandó jutaléokra vonatkozó javaslatomat illetően, arra kényszerítettek, hogy ismét foglalkozzam ezzel a kérdéssel. Miután gondolkodtam rajta, úgy vélem, van mód az intézkedésnek az Ön adókerületének ellátásában kifejtett jótékony hatását összeegyeztetni azzal az óvatossággal, melyre szükség lehet ahhoz, hogy az ön rendeletének¹⁷ ne legyen Lotharingiában és Metz környékén – ahonnan a gabonának jönnie kellene – előnytelen kihatása.

Nem tudom elhinni, hogy a prémiumok nyilvános bejelentése felkeltené a kenyérhiánytól való félelmet a tartományban és arra készítené a birtokosokat, hogy visszatartsák készleteiket. Éppen ellenkezőleg, a környező tartományok gabonájának Champagne-ba áramlását célzó jutalékok inkább a bőségtől való félelmet kelthetik fel a helybeli gabonatulajdonosokban; így a tartalékolástól elfordítva arra kényszerítené őket, hogy áruba bocsássák készleteiket. Ebből következően, még mielőtt a szomszédos tartományok gabonája bejutna Champagne-ba – bár tulajdonképpen be sem kell jutnia –, máris árcsökkenés jön létre; nem is igazán a kívülről jövő gabona, hanem inkább a tartomány saját készleteinek a konkurenciája miatt. Ebből következhet az is, hogy a jutalékok – bár nem vezetnek a szomszédos tartományok gabonájának kiáramlásához – mégis elérik az áhított célt a megsegíteni kívánt tartományban. Ezért nem biztos, hogy a jutalmak, melyeket javasolok, gyengítenék Metz vidéke vagy Lotharingia ellátását; mindazonáltal biztos, hogy növelni látszanának Champagne készleteit, gyorsítva a tartományban található gabona áruba bocsátását.

Láthatja, Uram, hogy a jutalékok alkalmazása már magában is inkább a túlkínálattól való félelmet, mintsem az élelmiszerhiánytól való örült rettegést produkálja a kedvezményezett tartományban. Mindössze azt kell megvizsgálni, nem keltenek-e kellemetlen hatást azokban a tartományokban, ahonnan a gabonát behozni kívánjuk. Ezt pedig szerintem elkerülhetjük azzal, ha ezen tartományokban nem hozzuk nyilvánosságra állásfoglalásunkat, mely szerint a szomszédos tartományban jutalékokat vezetünk be. Így kérem, ne küldje el rendeletét Metzbe és Lotharingiába, s elégedjék meg azzal, hogy értesíti róla de la Galaiziere¹⁸ és de Calonne¹⁹ urakat. Továbbá kérje meg őket, hogy tájékoztatassák e tárgyban a különböző területek megbízottait a szükséges bizonyítványok kiadásáról mindazon kereskedőknek, kik kérhetik azokat, és akiknek meg is kell kapniuk mindezeket anélkül, hogy utasítást adna rendeletének kifüggesztésére vagy bármi módon történő nyilvánosságra hozatalára.

Eme megkötés számomra nagyon alkalmasnak tűnik arra, hogy összeegyeztessük az Ön adókerületének javát a Metz vidéke és Lotharingia helyzete által támasztott követelményekkel. Mindemellett hozzátenném, hogy ebben a tekintetben szükséges az általam megadni javasolt jutalom mértékének csök-

kentése, mivel a nagyon magas összeg túlságosan is erős hatással lenne az Ön területének lakóira, illetve a szomszédos tartományok gabonakészleteire. Egyébként – egyedi helyismeretéből fakadóan – Önnek tudnia kell, mekkora jutalék elegendő a behozatal élénkítéséhez, illetve ahhoz, hogy a helybeli készletek tulajdonosai tartsanak is a konkurenciától; így ennek megállapítását vagy csökkentését teljes mértékben Önre bízom.

Így arra kérem Önt, hogy a lehető legrövidebb időn belül adja ki utasítását a jutalék megadására, mely megilleti a rozs *quintal*-ja után mindazokat, akik e hó 15-től július 1-ig ilyen fajta gabonát hoznak be Metz vidékéről és Lotharingiából Reimsbe, Châlons-ba és Troyes-ba. Csak az említett tartományok intendánsait értesítse rendelkezéséről, melyet ott sem fognak kifüggeszteni és amelyet semmiképp sem fognak propagálni az említett két tartományban.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

Utóirat: Küldöm Önnek, Uram, az e hó 3-án kelt leveléhez csatolt határozattervezetet; kérem, törölje belőle azokat a részeket, melyeket aláhúztam.

1. A bevezetőben, amikor a külföldi gabona behozataláról beszél, Ön hozzáteszi, hogy olyanról lenne szó, *melynek jó minősége elismertetett*.

Tartani lehet attól, hogy a kereskedő hozzá sem kezdene a behozatalhoz, mivel attól tart, hogy elutasításban lesz része, midőn aláveti magát egy vizsgálatnak, mely elkerülhetetlen lenne annak megállapításához, hogy gabonája jó vagy rossz minőségű.

2. A második pontban a jutalék megadásához igényt tart a gabona beakodásáról, kirakásáról és helyben történő eladásáról szóló tanúsítványra.

A Reims, Châlons vagy Troyes városában történő kirakásról történő tanúsítvány elegendő. Nincs ok feltételezni, hogy az ott kirakott gabona elhagyná a tartományt, hogy azután ismételten költségtérítést igényelhessenek. Az eladás sem szükséges; ennek igazolása egyébként is – miként azt alább meg is állapítom – számos hátránnyal járna.

3. A negyedik pontban a külföldi gabona számára ugyanazokat az igazolásokat követeli meg, mint a Lotharingiából és Metz vidékéről érkezők esetében, mondván: „a fent jelzett bizonyítványokon kívül, melyek a gabona külföldi ország eredetét igazolják.”

Ez lehetetlen, mivel lesznek gabonaszállítmányok, melyek olyan külföldi országokból származnak, ahol tilos a kivitel; ezek Franciaországba történő bejutását – miután országukat törvényellenes módon hagyták el – csak a határon befizetett illetékekről szóló nyugta tanúsítja; így csak ennek bemutatását lehet megkövetelni.

4. Az ötödik pontban foglaltak szerint Ön csak azután kívánja kifizetni a jutalékot, ha kirakják a gabonaszállítmányt, s „annak egészét, vagy akár egy részét eladják; ezt pedig a rendőrbiztos vagy a piacfelügyelet valamely más megbízottja által kiállított bizonyítvány alapján állapítják meg”.

Ez a feltétel a gyakorlatban megvalósíthatatlan; csak akadályozná az adásvételt, mivel – mint már jeleztem a 2. pontban – nem egyeztethető össze

a kereskedelem szabadságával. Egyébként is a jutalékot fuvarosok és hajósok is igényelhetik; meg kell tehát azt kapniuk a kirakodás után, hogy hazatérhessenek, illetve, hogy újabb szállítmányokkal foglalkozhassanak. Az általuk behozott készletek részleges vagy teljes eladásáig történő várakoztatással csak elsorvasztanánk a sarjadzó kereskedelmet; az árusítást pedig rá lehet bízni a kereskedők utasításainak alávetett meghatalmazottakra. Nem lehet tehát a gabona eladását megkövetelni a jutalék kifizetéséhez.

Kérem, Uram, hogy miután kibocsátotta rendeletét, küldjön belőle egy példányt számomra is.

3. (10.) levél

A kenyér árszabása és a gabona ára

Párizs, 1775. április 17.

Tisztelt Uram!

Tudatában vagyok annak, hogy az Ön körzetének több városában a kenyér szabott ára egyáltalán nem áll arányban a gabona árával, s annak is, hogy ez a probléma, mely minden bizonnyal állandóan jelen van, még inkább érezhetővé válik, ha az árak emelkedése egy kicsit meredekebb, s a nép jogos zúgolódását váltja ki. Az Ön châlons-i megbízottja által nekem küldött fél havi kimutatásból is látható, hogy ott a kenyér ára 21 unciás fontonként 4 *sou* 6 dénár, amely 16 unciásra csökkentve egy font súlyát, 3 *sou* 6 dénárt tesz ki; míg egy, a párizsi mércéhez csökkentett *setier*²⁰ búza ára csak 28 *sou* 16 dénár.

Nem tudom felfogni, milyen számítások alapján alakult ki ez az ár; a Párizsban szokásos munkabéreket alapul véve, s a châlons-i pékeknek ugyanannyi bevételt és hasznot felszámítva, mint a fővárosiaknak, a legdrágább kenyér is csak 12 *sou* 6 dénár lehetne, amennyiben négy fonttal, s 3 *sou* és másfél dénár, ha 16 unciás fonttal számolunk; mindazonáltal Châlons-ban 3 *sou* 7 dénár. Az ottani pékeknek ezzel több hasznot adunk, mint a párizsiaknak, akik pedig magasabb bérleti díjat és drágább munkaerőt kénytelenek fizetni, s szervezetük is jóval jelentősebb kiadásokat követel tőlük.

Mindamellet még a Párizsban használatos ár is túl magas; a kenyér ára minden bizonnyal alacsonyabb lenne, ha a gyártás és az eladás nem lennének egy kizárólagos joggal felruházott céhes szervezet kezében, s ha mindenkinek engedélyezett lenne a kenyér nyilvános árusítása.

Amíg azonban a céhmesterek szervezetei léteznek, szükséges a kenyér és a gabona ára közötti arányosság igazságos szabályozását létrehozni és végrehajtani. Mivel a céhes szervezetek kizárólagos jogot élveznek, illő lenne megakadályozni az ezzel történő visszaélést, s azt is, hogy – biztosítva látván az egyedüli árusítás jogát – olyan kellemetlenségeket okozzanak, melyeket az általános konkurencia kizárna s megkímélné tőlük az embereket.

Arra kérem tehát, Uram, hogy foglalkozzon ezzel a kérdéssel; tudakolja meg, milyen elvek alapján állapítják meg az árakat és a szabályozást, s tudassa a rendőrbírákkal az általuk elkövetett hiba lényegét. Elsősorban ahhoz ragaszkodjon, hogy megismerje a pékeknek az adókerületében működő szervező-

déseinek költségvetését: mennyivel haladják meg a kiadások a bevételeket, milyen módon lehetne pótolni vagy megtéríteni ezt a hiányt; mindezt azért, hogy ezeket a szerveződések megszüntethessük. Amennyiben még nem lenne szokásban, kezdeményezze annak engedélyezését, hogy – legalább a hét néhány napján – külső pékek is szállíthassanak kenyeret a pékcéhhez rendelkező városokba; azokat pedig buzdítsa erre. Legyen szíves jelezni majd nekem ezirányú cselekedeteit, s intézkedéseinek későbbi eredményeit.

Azonban, mivel az emberek érdeke az, hogy még a közösségek megszüntetésének ideje alatt se tegyünk ki őket a pékek zaklatásainak, arra kérem, hogy szereztesse be azokat a szabályzatokat, melyek alapul szolgálhatnak a kenyér árának megállapításához Châlons-ban, illetve azon egyéb városokban, ahol szintén aránytalanságokat fedeznek fel. Ezeket a lehető leghamarabb küldje el nekem a célból, hogy módokat javasolhassak Ófelségének az egyenlőség és az igazságosság elve szerint történő csökkentésükre.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgája.

Turgot

4. (15.) levél

A lisztháború utáni állapot

Párizs, 1775. május 16.

Tisztelt Uram!

Már kezdi éreztetni hatását azoknak a szélsőséges cselekedeteknek a megbánása, melyeket több község lakosai vittek véghez, midőn kifosztották a helyi piacokat és a majorságokat. Az Ófelsége által az árut visszaszolgáltatóknak adott amnesztia a várt sikerrel járt, a már korábban megindult visszaszolgáltatások mértéke jócskán megnőtt azóta. Értesítettek arról, hogy néhány majorságnak visszajuttatták a teljes készletet, melyet annak idején kénytelenek voltak átengedni. Amikor teljes körűvé válik a visszaszolgáltatás, kérem, küldje el az erről szóló listát, s mellékelje hozzá az eltulajdonított gabonáét is, ahogyan a bérlők nyilatkozatai alapján vagy bármi más úton meg tudta állapítani, és amennyiben ki tudja deríteni, hogy körülbelül mennyit vetettek a folyókba, mekkora a felgyújtott csűrök értéke, valamint a piacokon vagy egyéb helyen elosztogatott, s így nagyrészt elveszett gabonáé. Ezen különféle tételek összevonásával képet kapok az elveszett vagy visszaszolgáltatót élelemmenyiségéről, valamint az egyes tulajdonosok veszteségeiről.

Ez a leírás kiindulópontként szolgálhat a kereskedelmi számításokhoz és a gazdálkodóknak fizetendő jogos kártérítés rendezéséhez, segítheti Önt az adók megállapításakor körzetében, amikor azokkal a községekkel, ahol a megkezdett visszaszolgáltatások nem jártak eredménnyel, meg akarja fizettetni az igazságos kártalanítást. Kérem, Uram, ezt a listát a lehető leghamarabb küldje el, hogy nyilvánossá tudjam tenni a megszáditott vagy rossz példát követő lakosok által gyakorolt bűnbánat üdvös hatását. A visszaszolgáltatások nagyságának nyilvánosságra hozatala képet nyújt majd a különböző vidékek tartalé-

kairól a következő aratásig, csökkenteni fogja a nyugtalanságot, és megelőzi a fosztogatást mindazokon a helyeken, melyek eddig megóváltak. Az az utasítás pedig, melyet a király kérése alapján a püspökök intéznek a plébánosokhoz, a lehetséges mértékben teljessé fogja tenni a kijavítható károk helyrehozatalát.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

5. (15/a.) levél

A külföldi gabona behozatalának jutalékai

Párizs, 1775. május 18.

Tisztelt Uram!

Szinte azonnal vissza is kell küldenem Önnek az előző rendelete alapján engedélyezett jutalékoknak a külföldi eredetű gabonára való korlátozásával kapcsolatos rendelettervezetét.²¹ Bár a környező tartományokból behozott gabonakészlet nagysága nem volt oly jelentős, hogy azokban érezhető csökkenést váltott volna ki, mégis be kell biztosítani magunkat a közvélemény nyomása és a valóságos veszélyek ellen egyaránt. Emellett az érintett tartományok jogosan panaszkodhatnak a köztük és Champagne között fennálló egyenlőtlenségre és arra a kedvezményre, melyben ez utóbbi tartomány felvásárlói részesülnek, s amely a gabonafélék drágulásához vezethet Lotharingiában és másutt.

Az a segítség, amely Hollandiából, illetve az élelmiszerraktárakból érkezik Reimsbe, bőségesen elegendő lesz azok felváltására, melyeket az Ön által adott jutalék tudott Önnek juttatni. Tudattam Elzász, Lotharingia és Metz intendánsaival az Ön rendeletének – mely ellen ők, valamint adókerületük több városa is panaszt emeltek – a közeljövőben történő visszavonását. A tíz napos határidő lehetőséget nyújt valamennyi megbízás végrehajtására; amelyekkel ez nem történik meg, azokat vissza lehet vonni. A határtól határig vámmentesen történő szállítás jogát elegendő megemlíteni a rendelet bevezetőjében; nem kell megismételni a rendelkező részben, melynek egyébként sem kell mást tartalmaznia, mint a korábban engedélyezett jutalék visszavonását és a külföldről importált gabonafélékre történő korlátozását.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

6. (19.) levél

Aránytalanságok a kenyér és a búza ára között

Párizs, 1775. szeptember 23.

Tisztelt Uram!

Midőn a gabona árának csökkenése egyre érezhetőbbé válik, úgy lenne illő, hogy a nép ugyanilyen csökkenést tapasztalhasson a kenyér árát illetően. Fájdalommal láttam, hogy a gabona és a kenyér ára közötti aránytalanság csaknem mindenütt rendkívül kedvezőtlen a nép számára. Ebből következően még akkor is igen drágán kénytelen fizetni pusztá létfenntartásáért, amikor a bőséges kínálat már jócskán lejjebb vitte a gabonaárakat; általános drágaság idején pedig már nem is képes erre. Ön már minden biznnyal elvégeztette, vagy ha nem, a városi tisztségviselők végeztek az Ön adókerületének nagyobb városaiban próbákat az egységnyi lisztből előállítható termék mennyiségének megállapítására. A sült kenyér mennyisége, a sütés költségei, s a Párizs környékén uralkodó drágaság újabb kísérletekhez vezetett Roissy-ban;²² ezeket – nekem úgy tűnik – azzal a gonddal végezték el, melyet az a szándék diktálhatott, hogy a nép napi – s gyakran egyedüli – ételmezésének oly fontos problémáját valamelyest enyhítsék.

Úgy gondoltam, mindezeket szükséges az Ön tudomására hoznom; segíteni fogják Önt adókerülete különböző városaiban a tisztségviselők vagy akár a pékek meggyőzésében arról, hogy a kenyér ára mindig alkalmazkodhat a gabona fontonkénti árához. Így ugyanannyi dénárba kerülhetne, mint amekkora a párizsi *setier* tours-i fontokban kifejezett pénzértéke. A próbák annak meggyőzésére is szolgálhatnak, hogy a búzához negyedrészt rozsot adva jóval eladhatóbbá tehetjük a kenyeret. Amennyiben ezeket a próbákat július 1. és augusztus 11. között megismételjük, megteremtjük annak lehetőségét, hogy a gabona jelentős és ritkán látható drágaságának idején, midőn a *setier* ára harminchat fontig emelkedik, a nép az egyfontos kenyeret 3 *sou*-ért, a negyedrészt rozsot tartalmazót 2 *sou* 8 dénárért vegye meg. Ennek a kenyérnek a minősége megegyezik a királyi hadsereg csapatai által fogyasztott kenyér minőségével; azzal a különbséggel, hogy az előbbibe egyáltalán nem sütik bele a korpát. Azokon a vidékeken, ahol elsősorban búzakenyeret esznek, ezt a vegyítési módszert leginkább drágaság idején lehet felhasználni; bebizonyították, hogy ízletesebbé teszi a kenyeret.

Arra kérem, Uram, minden gondjával ügyeljen, hogy a kenyér árának megszabásával megbízott városi vagy rendőrségi tisztviselők ezt az arányt követve tegyék azt. Az, amit megvalósítottak Roissy-ban, megvalósítható máshol is. Nem lehet egy-két dénárnál jelentősebb a különbség azokban a nagyvárosokban sem, ahol a magas bérleti díj indokolhatná a kenyér árának magas tartását. Amennyiben a pékek céhes szerveződései akadályozzák az arányosság bevezetését, csak eggyel több okunk van arra, hogy siettessük annak idejét, amikor ennek a foglalkozásnak a gyakorlása megkapja a nép helyzetének javításához szükséges szabadságot.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgája.

Turgot

Utóirat: Már volt alkalmam Önnel értekezni arról, mekkora aránytalanság uralkodik adókerületében a kenyér és a gabona ára között. Rá kell bírni az árakat megszabó tisztviselőket, hogy mindennél egyazon módon járjanak el. Levelemből és a próbák mellékelt eredményeiből kitűnik, hogy adókerületében arányait tekintve sok rozstot fogyasztanak; így hát a pékek által felhasznált gabona minőségének és keverésének figyelembevételével kell megállapítani a kenyér árát. A legutóbbi fél havi kimutatásból úgy látom, hogy a kenyér túl sokba kerül például Chaumont-ban,²³ ahol – miközben egy párizsi mércéjű *setier*-nyi búza csak 18 font 12 *sou*-t ért – a kenyér árát 3 *sou* 6 dénárban szabták meg; így – az ismertetett elvek szerint – 1 *sou* 9 dénárral meghaladta a búza arányosan számított árát.

3. A robot (ingyenes közmunka) eltörlése

1. (8.) levél

*Champagne intendánsának Turgot-hoz címzett emlékirata a robot eltörlésével kapcsolatban*²⁴

Párizs, 1775. április 9.

Tisztelt Uram!

A múlt hó 28-án nekem írott levelével²⁵ együtt, mely megtiszteltetés volt számomra, megkaptam annak a két nyilatkozatnak a tervezetét, melyet a király szándékozik tenni a célból, hogy eltöröljenek minden fajta a vidéki lakosságtól az utak építésével és karbantartásával kapcsolatban követelt robotot, s elrendeljük, hogy ezt a természetbeni terhet egy, az összes földtulajdont érintő adó váltsa fel.

Szilárd meggyőződésem, Uram, hogy a nép terheinek könnyítéséhez legszükségesebb intézkedés az útrobot kezelésének a megváltoztatása. Meggyőződéssel valloam azt is, hogy teljes mértékben igazságos ehhez minden kiváltságos megadóztatása csakúgy, mint a kiváltságokkal nem bíróké. Kötelességemnek fogom tartani az Ön akaratának végrehajtásában történő buzgó közreműködést. Viszont, mivel megengedte, hogy Ön elé tárjam ezzel kapcsolatos kételyeimet és gondolataimat, meg is teszem ezt azzal a bizalommal, melyet az Ön jósága inspirált.

Az utak hasznosságát illetően mindenki egy véleményen van; ha ebben kételkednének, a meggyőzéshez elegendő lenne számba venni mindazokat az előnyöket, melyek az utakból származnak: a mezőgazdasági termelés növekedése azért, hogy könnyebb a termés elszállítása és eladásának biztosítása, a kereskedelem léte és fejlődése, s végül az is, hogy az emberek közelebb kerülnek egymáshoz. Ez teszi lehetővé az új ismeretek megszerzését, s az ipari termelés növekedését. Mindez elégséges ahhoz, hogy bebizonyítsuk: az utak nem csupán szükségesegek, hanem hasznosak is.

Úgy hiszem, el lehet mondani azt is, hogy az utak századunk legszebb építményei. Mindazonáltal a királyhoz és az Ön hazaszeretetéhez méltó dolog

lenne eme munkálatok elvégzésének megoldása anélkül, hogy hátat kellene fordítani az Őfelsége minden szándékát vezérlő jószág és igazságosság elveinek.

Champagne-ban mind a mai napig a falvak lakosainak robotját használják fel az utak építéséhez és karbantartásához, mivel a nagyobb városok lakói, kik a *taille* alól mentességet élveznek, felmentettek a közmunkák végzése alól is. Valószínűleg azért éltek a robot kihasználásával, mert ez jóval egyszerűbbnek és könnyebbnek tűnt, mint valamilyen pénzbeli hozzájárulás. Azonban engem gyakran elszomorítottak az ezzel kapcsolatos mindennemű visszaélések. Bármilyen éber is a közigazgatás, lehetetlen orvosolni ezeket a problémákat. Aránytalanságok mutatkoznak az alantasabb beosztottakra bízott feladatok elosztásakor; az útmesterek – bár ezt lehetetlen bizonyítani – pénzt fogadnak el, hogy egyes lakosokat – a többiek kárára – előnyökben részesítsenek; a szállítómunkások és fuvarosok elégedetlenek és rosszkedvűek; a községek előjárói meghamisított adatokat szolgáltatnak; a felügyelők hanyagok és gyakran nincsenek is az utakon, midőn a község lakosai odaérnek; a helyváltoztatással időt veszítenek és az utazás is költséges. Hátrányok származnak abból is, hogy a lakosokat a legértékesebb időszakokban vonjuk el munkájuktól. Mindezen visszaéléseknek az a legveszélyesebb következménye, hogy vagy igazságtalanul büntetnek, vagy pedig a földműves a földjeinek gondozására, a munkás a családja fenntartásának biztosítására legalkalmasabb időt vesztegeti el.

A robottól távolmaradók egyoldalú megbüntetése olyan következményeket von maga után, melyekbe nem lehet fájdalom nélkül belegondolni. Néhány tartományban a börtönbüntetést alkalmazzák, amely csak akadályozza őket a létfenntartásban, anélkül, hogy a problémát megoldaná, mivel a munkát nem végzik el, és az illető is csak idejét vesztegeti a börtönben. Más adókerületekben pénzbüntetés megfizetésére ítélik őket; ez jóval keményebb büntetés, hiszen a földművest vagy a munkást arra kényszeríti, hogy elveszítse azt a pénzt, melyet életének biztosítására és adóinak kifizetésére gyűjtött össze; mindezt anélkül, hogy a munkát elvégezték volna. Hogy a problémát a tőlem telhető mértékben orvosoljam, midőn Champagne közigazgatásának vezetője lettem, megtiltottam a büntetésnek ezt a két formáját. A módosabb lakosok és földművesek munkáját emelt áron pénzzel megváltattam, a munkásokat pedig a csendőrség lovasaival a munkálatok helyszínére kísértettem és figyeltettem. A csendőrség költségei a munkásokat terhelték; ez pedig meggyorsította a munka elvégzését.

Mindezen visszaélések, melyekre én is gyakran rákényszerültem, s amelyeket nem volt hatalmamban orvosolni, azt a kívánságot fogalmaztatták meg velem, hogy az útmunkálatokat pénzért végezzék. E témában több előterjesztést is tettem; ezeket azonban nem hallgatták meg, mivel én mindig azt javasoltam, hogy a király összes alattvalója fizessen hozzájárulást. A kormányzat – sajátos érdekek miatt – nem volt hajlandó ezt elrendelni. Viszont mivel jelenleg királyunk igazságot akar szolgáltatni népeinek és nyilatkozatot akar tenni arról, hogy a jelen adó alól senki sem lesz kivétel, úgy érzem, hogy eme intézkedés tökélyre vitele áldást hozna királyunk fejére, az Ön kormányának emlékét pedig örökéletűvé tenné.

Engedje meg azonban, hogy figyelmeztessem Önt: tartok attól, hogy ez az adó túlságosan megterheli a földbirtokosokat, amennyiben terheit kizárólag nekik kell viselni. A földtulajdonnal rendelkezők száma össze sem hasonlítható azon magánszemélyekével, akik semmilyen örökséggel nem rendelkeznek. Abban az esetben, ha ez utóbbiakat felmentenénk, a kis- és nagykereskedők, a kézművesek, a napszámosok és munkások hatalmas tömegei semmivel sem járulnának hozzá ezekhez a munkákhoz, melyekből mindazonáltal nyilvánvalóan hasznot húznak, hiszen – képességeinek és ügyességének arányában – mindenki élvezi az utak hasznát. Midőn a különböző osztályokhoz tartozó földtulajdonosokat megadóztatjuk e célra, számomra teljességgel igazságosnak tűnik erre kötelezni királyunk összes többi alattvalóját is. Champagne-ban ezt a szabályt követik a templomok és a plébániák kiadásainak fedezésére, valamint a földtulajdonosok és a földdel egyáltalán nem rendelkezők számára egyformán hasznot hajtó hidak javítására és karbantartására, illetve más munkálatokra. A Királyi Tanács 1752. március 28-i határozata úgy rendelkezik, hogy az e tárgybeli adók a földtulajdonosokat érintik, s azok a lakosok, akik földdel egyáltalán nem rendelkeznek vagy pedig a földből származó jövedelmük alatta marad a *taille* összegének, hozzájárulást kötelesek fizetni: a megadóztatható helyeken a *taille*, a szabad városokban pedig a fejadó összegének függvényében. Amennyiben ezt az elosztást követnénk az utakkal kapcsolatos kiadások fedezésében, akkor senki sem lenne mentes, és mindenki vagyonának és képességeinek arányában járulna hozzá; ebből következően a szabad városok lakóinak többsége (gyakran ők a leggazdagabbak) sem lenne felmentve alóla.

Még ha – a nép körében szokásos félelemtől hajtva, mely szerint az útadó összegét más célra fordítják – úgy is ítélnék meg a helyzetet, hogy nem kell minden tartományban bevezetni az általános adót, nem lenne-e lehetséges – miután elrendelték, hogy mindenki köteles hozzájárulni az utak építéséhez és karbantartásához – kiegészíteni azzal, hogy az minden városra és községre vonatkozik, és hogy a földbirtokosok, valamint a lakosok szabadon dönthetnek arról, elvégzik-e maguk a munkát vagy pedig – a lehető legegyszerűbb és legolcsóbb formában megtartott árlejtés [az árverés ellentéte – *A fordító*] után – pénzért elvégeztetik azt.

Figyelmeztetnem kell még Önt, Uram, hogy ha a földtulajdonosoknak a jelen pillanatban, minden haladék nélkül és egyedül kell megfizetniük az utakkal kapcsolatos munkálatokat, a földbérlők – akik pedig csak az útépités költségeinek fizetési kötelezettsége miatt juthattak a bérlethez – jócskán meggazdagodnának, miközben a földtulajdonosoknak újabb terhet kellene viselniük. Ez juttatott engem arra a gondolatra, hogy az volna igazságos, ha a királyság egyetlen lakója sem mentesülne az utakkal kapcsolatos teherviselés alól, s mindenki kivenné belőle a részét a föld termésének arányában, vagy pedig a *taille*, illetve a fejadó összegével arányosan, amennyiben nincs földje vagy annak jövedelme alatta marad az utóbbi két adóforma összegének.

Ami a párizsi parlament által regisztrálandó nyilatkozattervezetet illeti, úgy hiszem, helyén való lenne kihasználni az alkalmat és az első cikkely értelmében kiegészíteni azzal, hogy eltörölnek minden kézi- és fogatosrobotot, melyeket igazságtalan mértékben követelnek meg a határőrizeti helyeken és a különböző csapatok vezérkarainak parancsnoksága alá rendelt ún. katonai vá-

rosokban azért, hogy tüzelésre való fát szállítsanak ezeknek a vezérkaroknak, valamint hogy feltöltsék a készleteket. El kellene törölni az itteni, csak a szokás által kialakított szolgálatokat, de úgy, hogy figyelembe veszik a vezérkarok kifogásait, és – amennyiben szükséges – megfelelő módon kárpótolják őket.

Bármit is mond a nyilatkozat negyedik pontja arról, hogy minden kiváltságos és nem kiváltságos földtulajdonos alanya lesz ennek az adónak, úgy hiszem, kívánatos lenne az, hogy a papságot, a nemességet és a Máltai Lovagrendet név szerint is megemlítsék, elkerülendő ezzel mindennemű kifogást, elsősorban a világi és a szerzetes papság részéről. Mivel a király – atyai jószándéktól vezéreltetve – nem mondhatta, hogy a saját, illetve a királyi hercegek birtokai is kötelesek eme hozzájárulást fizetni, tiszteletben kell tartanunk azt a szabályt, melyet Ófelsége jónak látott előírni, miszerint az erre vonatkozó cikkelyeket külön kell választani az egyéb adófizetőkre vonatkozóktól.

Az Adóügyi Főhivatalnál regisztrálandó nyilatkozatot illetően úgy gondolom, helyénvaló lenne kiegészíteni az első cikkelyt azzal, hogy a földtulajdonosok nyilatkozatait, illetve azok hiányában vagy megtagadásuk esetén a helyi lakosok nyilatkozatait jegyzőkönyvbe veszik, s hogy ezeket a jegyzőkönyveket a tartomány intendánsa által kinevezett megbízottak készítik el. A Királyi Tanácshoz történő fellebbezés kivételével egyedül és minden más bíró ellenében az intendánsra tartozna a jegyzőkönyvben rögzített összegekkel kapcsolatos lefoglalások és befizetések ismerete.

Úgy vélem, Uram, a hatodik cikkelynek említést kellene tennie arról, hogy az adófizetők kötelesek kiválasztani és megnevezni egy adóbegyűjtőt vagy pedig a király hatalmazza fel kifejezetten az intendánsokat arra, hogy hivatalból kinevezhessenek előjárókat a behajtásra úgy, amint az a huszadlista esetében szokásos. Ez a cikkely rögzíthetné a begyűjtők, adószedők és az útépítésért felelős kincstári tisztviselő vagy megbízottai részesedését a különböző adókerületekben; lehetséges lenne az adószedő, illetve a kincstári tisztviselő mellőzése is. Mivel az adót a Királyi Tanács határozata rendelné el, s a begyűjtők feladata lenne a befizetés, fel lehetne hatalmazni az intendánsokat, hogy az építési vállalkozókra átruházhassák a begyűjtőtől közvetlenül történő pénzátvételt. Azonban, ha – csakúgy, mint én – Ön úgy ítéli meg, hogy szükséges a hozzájárulás összegével a szokásos formában a Számvevő Kamara felé elszámolnia, akkor is legalább elkerülhető az adószedő, illetve a kincstári tisztviselő részesedésének a kifizetése azzal, ha minden adószedőt kötelezzünk a Számvevő Kamarának történő elszámolásra, illetve ha a kincstári tisztviselőt kötelezzük, hogy minden körzetben megbízottat tartson a saját költségére, aki azután felveszi a pénzt a begyűjtőktől. Észrevételeim célja az, hogy elkerüljük a tisztviselők részesedését, mely csak növelné a nép terheit.

Végül úgy gondolom, illő lenne hozzátenni azt is, hogy az adókerületek és tartományok csak a saját területükön végzendő útépítési munkálatokkal összefüggően adóztathatnak; mindezt azért, hogy az adó összegét szigorúan abban a tartományban használják fel, amely kifizette azt, s hogy a pénzt ne használhassák fel más adókerületekben építendő műtárgyak esetében. Az útdadó meg fog felelni minden tartománynak, s nem is lehet kölcsönös hozzájárulási rendszert kiépíteni.

Az Ön jóindulatában való legteljesebb bizalommal bátorkodom Ön elé tárni, Uram, kéteyleimet és gondolataimat. Alávetem azokat az Ön belátásának és óvatosságának, és bármi is legyen az Ön véleménye róluk, kérem, higy-

gye el, hogy az Ön népet könnyíteni kívánó elképzeléseihez történő hozzájárulás és a buzgalmamról való tanúságtétel vágya diktálta őket.

Megtiszteltetve fogok Önnek rövidesen válaszolni azzal kapcsolatban, hogy milyen munkákat kell elvégezni ahhoz, hogy Champagne útjai a tél beállta előtt jó állapotúak legyenek, és nem fogok késlekedni abban sem, hogy a főmérnöktől beszerezsem mindazokat az adatokat és felvilágosításokat, melyek az Ön utasításainak megkéréséhez szükségeltetnek.

Mélységes tisztelettel Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Ronillé d'Orfenil

2. (13.) levél

Jótékony célú közmunka; a robot felfüggesztése

Párizs, 1775. április 27.

Tisztelt Uram!

Mivel az Ön adókerületében – s elsősorban Reimsben – jelentősen megemelkedett a gabona ára, arra az elhatározásra jutottam, hogy ott ki kell terjeszteni a jótékony célú közmunka intézményét, mely – amellet, hogy fizetséget biztosít – a nők és az általában nem foglalkoztatott gyermekek munkába vonásával az egyetlen módszer a nép számára arra, hogy képes legyen önmaga fenntartásához, midőn az a drágaság miatt meghaladja erejét. Mostanáig 65 000 *livre*-t kapott a közmunkák számára a tartományi költségvetés terhére. Szándékomban áll még 40 000 *livre*-t küldeni; ezt az összeget az adófelügyelőtől veheti fel, akinek meghagytam, hogy azt bocsássa az Ön rendelkezésére. Azt szeretném, Uram, ha ezen segítyt elsősorban Reimsben hasznosítanák. Kezdeményezzen építkezéseket a város környékén és a Párizs felé vezető út mentén; mindebből annyit, hogy azok, akiknek szükségük van pénzkeresetre, hozzá is tudjanak jutni. Úgy hiszem, szükségtelen megjegyeznem, hogy helyénvaló lenne ide befogadni a nőket és még az egyébként dolgoztalan gyermekeket is; ez az egyetlen mód arra, hogy az apák táplálni is tudják családjukat. Amennyiben hasznosnak véli fonodák felállítását Reimsben, úgy különítse el az általam küldött összegből az ennek megvalósításához szükségesnek tartott részt; mindamellett fontos, hogy becsületes felvásárlókkal kössön egyezséget. Küldeni fogok Önnek tájékoztató anyagot a jótékony célú közmunkával és a fonodákkal kapcsolatban egyaránt, mihelyt befejeződik a nyomtatása. Erre várva azonban nem késlekedhet a középítkezések elindításával vagy szaporításával Reims közelében és a várost Párizssal összekötő út mentén; szándékom szerint ezeket rögvest fel kell állítani és meg kell kezdeni működtetésüket.

Ezenkívül a robot felfüggesztése mellett foglalok állást; s mivel a jelenlegi drágaság fontossá teszi a fizetések megsokszorozását, arra az elhatározásra jutottam, hogy mindazok számára, akik egyébként ingyenesen lennének kötelesek dolgozni, lehetőséget kell biztosítani arra, hogy ezért pénzt is kapjanak.

Ennélfogva már levelem kézhezvételét követően szüntesse meg a robotmunkát.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Aláírás: Turgot

3. (14.) levél

A robot felfüggesztése

Párizs, 1775. május 6.

Tisztelt Uram!

A király, akit értesítettek a gabonafélék drágaságáról országa több tartományában, melyet a múlt évi gyenge termés okozott, megparancsolta, hogy tárjunk elébe minden olyan módot, mellyel könnyíteni lehetne elsősorban a szerencsétlen vidéki napszámosok helyzetén, akiket gyakran a nyomorba dönt ez a drágaság.

Ezen körülmények között Ófelsége úgy vélte, hogy természetellenes dolog haszonnal nem járó munkával túlterhelni őket, midőn – a többi évhez hasonlóan – a nagyobb utakhoz robotra rendeltetnek. Ez a fajta adózás egyébként is túlságosan terhes azok számára, akiknek teljesíteniük kellene, s a gyakorlatban megvalósíthatatlan egy olyan helyen és olyan időben, amikor az embereknek ennyit kell küzdeniük pusztá fennmaradásukért. A király úgy gondolta, hogy végeredményben megszünteti ezt az adózási módszert; végleges döntéséről haladéktalanul értesíteni fogom Önt. Mindamellet úgy hiszem, informálnom kell Önt arról a kíméletről, melyben – a nép iránt érzett szeretetétől vezettetve – időlegesen részesíteni kívánja a lakosokat. Következésképp függessze fel, kérem, a robotot elrendelő utasításokat, és elsősorban adókerületének azon helységeiben, ahol érezhető a kenyér drágasága által okozott nélkülözés. Úgy gondolom, hogy már kiadta a tavaszi robotra vonatkozó parancsot, s több község már teljesítette is feladatát; őket mentesítheti az őszi munkálatok alól. Ami pedig azokat a községeket illeti, amelyek még nem fejezték be vagy még el sem kezdték a rájuk osztandó munkát, őket egyáltalán ne sűrítse, s különösen kerülje e tárgyban a büntetéseket. Igyekezék rábírní ezeket a községeket a robotmunka pénzbeli megváltására. Ez a módszer mindig is végtelenül előnyös, s fokozottan az a termények jelenlegi drágaságának állapotában, hiszen lehetővé teszi a közmunkák megkezdését, s ott a legszegényebbek kenyérhez jutnak.

Az általam elrendeltekbl láthatja, Uram, hogy Ófelségének nem áll szándékában a munkálatok megszakítása azzal, hogy azokat pénzzel váltatja meg a községek terhére; s ezek is kedvelni fogják a feladat teljesítésének ilyen módját, mégha adózással jár is, s ez, a *taille* összegének arányában fizetendő adó költségeket is jelent. A napszámosokat, akiket Ófelsége leginkább mentesíteni akar, viszont csak igen enyhén érinti, s a csekély összegű adó kifizetéséért bőségesen kárpótolja őket annak bizonyossága, hogy hasznosan tölthetik idejüket. Mindaz, amit most elrendelek, csak azokban a községekben alkalmazandó, amelyek természetben kötelesek leróni kötelezettségeiket. Mind-

azonáltal – miközben a leggondosabban ügyel a király jótékony szándékának végrehajtásán – tegye meg az Ön által megfelelőnek vélt óvintézkedéseket arra, hogy az utak karbantartása csak a lehető legkisebb hiányt szenvedje a munka illetén megszakítása folytán. Ezért függesszen fel minden olyan újonnan megkezdett munkálatot, mellyel ez megtehető a tönkremenetel közvetlen veszélye nélkül. Ami a karbantartást illeti, a legsürgősebbeket végeztesse el, első-sorban a jótékony célú közmunka fedezésére szolgáló összegből. Ennélfogva szerezze be az Ön mellé rendelt útépítő mérnöktől ezen munkálatok pontos listáját, élen a legsürgetőbbekkel; ezeknél – miután megtette az ott dolgozó munkások fizetéséhez szükséges intézkedéseket – haladéktalanul indíttassa be vele a munkát. A mérnökkel kell megegyeznie az elszámolás rendezését illetően. Kérem, miután visszajelezte levelem kézhezvételét, jelentse nekem, mit cselekedett ezzel kapcsolatban.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

4. (17.) levél

*A robot megszüntetéséről*²⁶

1775. július 28.²⁷

Tisztelt Uram!

A levelemhez mellékelte két határozattervezetből láthatja, a király szándéka az, hogy a jövőben ne foganatosítsanak több robotot, s hogy az adózásnak eme természetbeni formáját váltsa fel az adókerületében található minden földtulajdonra kivetett adó. Kérem, gondolja át eme két tervezetet; az első a parlamentnek kellene regisztrálnia, a másikat csupán az Adóügyi Főhivatalnak. Kérem, a lehető leghamarabb küldje el a tervezetekkel kapcsolatban tett észrevételeit, amennyiben erre érdemesnek tartja azokat; mindazonáltal alkalmazkodjék Őfelsége megjegyzéseihez eme fontos kérdésben oly módon, hogy a jelen pillanattól kezdve eltörli az összes természetbeni robotra vonatkozó utasítást. Ugyanakkor figyelmeztetnem kell Önt, hogy bár a király szándéka az, hogy alattvalóitól többé ne követelhessenek semmilyen ingyen végzendő, s a pusztán két kezük erejével rendelkezők számára különösen terhes munkát, Őfelsége nem tekinti robotnak azokat az adókat, melyeket több községben, sőt, egész adókerületekben azért vetettek ki, hogy helyettesítsék a robotot. Minderre azért van szükség, mert ez a forma közelít ahhoz, amelyet királysága egész területén be kíván vezetni. Kérem, a robotmegváltásból származó pénzösszeget – miként azt az alábbiakban részletesebben is elmagyarázom – első-sorban a karbantartás tökéletesítésére fordítsa.

A király által meghatározott terv végrehajtásához a lehető leghamarabb készíttessen az Ön mellett szolgáló mérnökkel egy kimutatást az utak állapóról és azokról a robotban elvégzendő munkákról, melyeket a legsürgetőbbeknek vél. Ezt a kimutatást – annak megjelölésével, hogy mely műtárgyat ítéli többé vagy kevésbé hasznosnak – küldje el nekem vagy Trudaine úrnak.²⁸ Ezeket én megvizsgálom, s Trudaine úr, illetőleg jómagam visszaküldjük

Önnek a kimutatást annak megjelölésével, hogy mely műtárgyakkal kell a következő időszakban foglalkoznia. Készíttesse el a mérnökkel vagy helyettesével ezen munkálatok költségelőirányzatait és pontos, részletes leírásukat, hogy megvizsgálásuk után megtehesse az árajánlatokat az Ön által fellelhető legintelligensebb és legbecsületesebb vállalkozóknak. Kérem, utasítsa a mérnököket, hogy az árak és a költségelőirányzat más tételeinek tekintetében rendkívül körültekintően járjanak el; kívánatos lenne ugyanis elkerülni az árajánlatok megváltoztatását. Mindamellett – mivel a végrehajtás során mindig előállhatnak előre nem látott akadályok, s vannak olyan munkálatok, melyeknél nem lehet pontos számításokat végezni – felhatalmazom Önt, hogy parancsoló szükség esetén részleteket fizessen; ezek azonban nem haladhatják meg a teljes ár egytizedét. Ezeket a pénzüsségeket csak az Ön utasítására lehet felhasználni, s kizárólag a mérnök által benyújtott részletes számla alapján; e célra a munkálatokat folyamatosan nyomon követő helyettes mérnök által feljegyzések készíttetnek. Kívánatos lenne, hogy a megtett ajánlatot egy év alatt teljesen meg is tudják valósítani; amennyiben viszont Ön mindenképpen szükségesnek látja hosszabb időre szóló szerződés megkötését, úgy ossza fel azt részekre, melyeket az év folyamán kell végrehajtani.

Kérem, hogy ugyanebben a szellemben végeztesen költségszámításokat a már megépített műtárgyairól, s azokat is küldje el nekem. Ezután később róluk hat vagy kilenc évre bérleti szerződést, melynek végrehajtását a mérnökök ellenőrzik, hogy így Ön biztosítva legyen a karbantartás tökéletessége felől. Ebben a ügyben megkülönböztetett figyelmet tanácsolok. Nem elegendő – miként az a jelen időkig szokásban volt – a vállalkozókat évi egy-kétszeri karbantartásra kötelezni; állandóan dolgozniuk kell az utakon, s így a legkisebb rongálódás észrevétele után máris megkezdhető a javítás; ezzel elkerülhetők lesznek a súlyosabb problémák, melyek költséges javítást igényelnek.

Úgy gondolom, rövidesen küldeni tudok Önnek részletes leírást a karbantartás leggazdaságosabb megoldási módokról csakúgy, mint a pénzen, árlejtés révén történő legjobb útépitési lehetőségekről.

Midőn az építési és bérleti szerződéseket megkötötték, készítsen róluk királyi beszámolótervezetet a közútépítésnél szokásos módon, részletezve minden egyes tételt éppúgy, mint a szerződésben szereplő összeget; én ezeket engedélyezve visszaküldöm. Amint a mellékelt határozat-tervezetből láthatja, a király szándéka az, hogy ezt az általam aláírt királyi beszámolót az Adóügyi Főhivatal irodáján helyezték el a célból, hogy az említett hivatal betekintést nyerhessen az adó felhasználásába. Készíttessen lajstromot adókerülete minden községében az ott található földbirtokokról, s a beszámolóban jelzett összeget ossza fel ezekre a földekre értékük arányában. Mivel a király az útépitést a birtokosság terheként fogja fel, szándéka az, hogy ezt minden kiváltságos és nem kiváltságos földtulajdonos kivétel nélkül egyaránt viselje, s ugyanabban a formában, miként a templomok és plébániák helyreállítási költségeinek esetében.

Legyen gondja arra, hogy minden év végén készítsenek kimutatást az év során végzett munkák állapotáról; eme lista alapján lehet majd megállapítani, hogy csökkenteni vagy emelni kell-e a következő évi adót. Amennyiben az egy szerződés egészére vagy annak egy részletére előírányzott összeg nem fogyott el az év folyamán, úgy az lenne igazságos, ha azt levonnánk a következő

év adójának összegéből. Amennyiben viszont valamely előre nem látott munkát arra kényszerítette Önt, hogy túllépje az előírányzott összeget (amit értesítem sem nélkül nem tehet meg), hozzá kell adni ehhez az adóhoz a vállalkozónak kifizetett előleg összegét.

Nem szólok e helyt a vállalkozók kifizetésének mikéntjéről, mivel erről a kérdésről azután kívánok beszélni, amikor már – válaszul erre a levélre – megküldte észrevételeit. Úgy hiszem mindazonáltal, hogy az éves összeg legalább egyötödét, de legfeljebb egyharmadát mindig oda kellene nekik adnunk előre; s mivel a befizetések havonként történének, ez lehetővé tenné a munkálatok megkezdését az adók behajtása előtt.

Mivel a kért felvilágosítások s a fentebb említett kimutatások megküldése időt vesz igénybe, s mivel szükséges lenne előkészíteni a műtárgyak karbantartását, melyek pusztulásnak indulnának az Őfelsége által a jövőben látni sem kívánt robot segítsége nélkül, amennyiben – miként az több tartományban is szokásban van – már végeztetett adókerülete községeiben robotkiváltó pénzbegyűjtést, úgy folytassa tovább azokat; az összeget az adókerület szokásait követve használják fel. Amennyiben viszont a robotot mind a mai napig természetben teljesítették, úgy korlátozza az ez évi munkálatokat a már kész műtárgyak lehető legtökéletesebb karbantartására, s szüntessen meg minden újabb építkezést azok kivételével, melyeket már régebben elkezdtek, s amelyeket feltétlenül folytatni kell; ebben az esetben értesítsen engem, hogy fedezni tudjuk ezeket a kiadásokat.

A részvételre kötelezett községekre vessen ki a karbantartás elvégzéséhez szükséges összegnek megfelelő adót. Ezt az adót én a Királyi Tanács rendeletével engedélyeztetni fogom; Ön pedig a többi adójukat csökkenteni fogja eme rendkívüli adó összegével, miként azt a limoges-i adókerületben is tették.

A múlt hónap hatodikán íródott levelemben²⁹ már jeleztem, a király szándéka az, hogy a jótékony célú pénzalapokat – a lehetőségekhez mérten – az utak javításához és a megszüntetett robot pótlására használják fel. Csak megerősíteni tudom a pénzösszeg rendeltetését, melyet a nép terheinek könnyítésére – s így a leghasznosabban – kell felhasználni.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Aláírás: Turgot

4. Az állatjárvány

1. (4.) levél

Az állatokat sújtó járvány és a mezőgazdasági munkához használt állatok problémája

Párizs, 1775. január 24.

Tisztelt Uram!

A király, kivel tudatták mindazon pusztításokat, melyeket az állatokat sújtó járvány vitt véghez eddig és tesz még mindig Auch, Pau és Bordeaux adókerületeiben, annál is inkább aggódik, mivel az efféle baj már előre sejteti azt a hosszantartó élelmiszerhiányt, mely a mostani mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatásából következik. Az állathiányt a lehetséges mértékben pótolandó, Őfelsége szükségesnek gondolta, hogy Auch, Pau és Bordeaux, valamint a szomszédos adókerületek piacaira igavonásra alkalmas öszvéreket és lovakat irányítsanak. Emellett úgy ítélte meg, hogy ennek eléréséhez a legmegfelelőbb mód az, ha a kereskedőket egy, az általuk megtett távolsággal arányos jutalék ígéretével buzdítjuk az állatok ideszállítására. Ebből következően kibocsátott egy határozatot, melynek nyomtatott példányait mellékelten küldöm. Mivel fontos, hogy az öszvér- és lókereskedők tudomást szerezzenek ezekről a rendelkezésekről, kérem, azonnal hirdettesse és függesztesse ki azokat adókerülete főbb helységeiben.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

2. (5.) levél

Gyógymódok az állatokat sújtó járványok ellen

Versailles, 1775. március 14.

Tisztelt Uram!

Küldök Önnek több példányt abból a gyűjteményből, mely Vicq d'Azir³⁰ úr megfigyeléseit tartalmazza a szarvasmarhákat megtámadó betegségek gyógyítására ajánlott különböző módszerekről, valamint az istállók fertőtlenítésének módozatairól. Bár a bennfoglalt eljárások már külön-külön nyilvánosságra kerültek, jó, ha ismét tudatosítjuk azokat; legyen szíves terjessze őket adókerületében. Szintúgy mellékelek két kivonatolt példányt Montigny³¹ úr, a Tudományos Akadémia tagjának művéből, mely az állatokat sújtó járvánnyal kapcsolatos minden okulásra való részletnek, valamint a fertőzés terjedésének megállítása érdekében különböző időkben kiadott utasításoknak a gyűjteménye. Okom van azt hinni, hogy amennyiben a baj kezdetekor birtokában vagyunk mindezen ismereteknek, úgy sok időt és kiadást meg lehetett volna takarítani, s a betegség is kevesebb pusztítást végzett volna. Mindebből arra az

elhatározásra jutottam, hogy össze kell gyűjteni mindeme tanításokat azok számára, kik a tartományok igazgatásával vannak megbízva; vagy azért, hogy képessé tegyük őket a betegség maradványainak felszámolására, vagy pedig a célból, hogy – a kór későbbiekben történő feltűnése esetén – irányt adjunk intézkedéseiknek.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

3. (9.) levél

Gyógymódok az állatokat sújtó járvány ellen

Párizs, 1775. április 14.

Tisztelt Uram!

Megkaptam e hó hatodikán íródott levelét, melyben még több példányt kér a Vicq d'Azir úr által a állatjárványról tett megfigyeléseket tartalmazó gyűjteményből és de Montigny úr, a Tudományos Akadémia tagjának ugyanezen témával kapcsolatos kötetéből. Amennyiben az Ön adókerületében az állatok között évek óta terjedő betegségek sokfélesége arra kényszeríti Önt, hogy – meglátása szerint – a nagyobb városokban terjessze a Vicq d'Azir úr által nyújtott ismereteket, abban az esetben nyomtathat még a gyűjteményből. Ami de Montigny úr munkáját illeti, azt az Önök hivatali használatára szánták, hogy segítségül lehessen hívni abban az esetben, ha az állatjárvány a későbbiekben megjelenne az Ön körzetében; így az általam küldött két példánynak elegendőnek kell lennie.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

4. (18.) levél

Az állatokat sújtó járvány és nép körében terjedő betegségek³²

Párizs, 1775. augusztus 22.

Tisztelt Uram!

A legnagyobb figyelmet követeli az a járványos betegség, amely még mindig hatalmában tartja Franciaország nagyjóság-állományát, s éppen most készülünk egy munkában összegyűjteni az e tekintetben tett legérdekesebb megfigyeléseket. Rendkívül előnyös lenne ezt az állatjárványt összevetni azokkal a népbetegségekkel, melyek ugyanabban az időben támadták meg az embereket; ezzel hozzájuthatnánk ahhoz, amit az orvosok az év összegző leírásának neveznek. Eme szándék véghezviteléhez arra lenne szükség, hogy Franciaország nagyobb városainak vagy a járványoktól rendszeresen sújtott vidékeknek az orvosai megküldjék nekem feljegyzéseiket. Tervem az, hogy mindezeket egy közös kiadványban összegyűjtsük. Egyáltalán nem kételkedem abban, hogy az Ön ügybuzgalma és a közjó iránt érzett szeretete buzdítani fog-

ják Önt az ebben történő részvételre oly mértékben, mint ahogyan ezek a tulajdonságok Önben megtalálhatók. Arra kérem tehát, hogy adókerülete leg-tájékozottabb orvosainak tegye fel a mellékelt jegyzékben található kérdéseket, s sürgesse őket a válaszadásra, mivel a műnek hamarosan meg kell jelen-nie.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgája.

Turgot

5. (22.) levél

Párizs, 1775. november 10.

Tisztelt Uram!

Küldök Önnek néhány példányt a Királyi tanács legutóbbi rendeletéből, melynek meghozatalát a király szükségesnek tartotta azért, hogy újból megerősítse azoknak a jutalékoknak a kifizetését, melyeket az ez év január nyolcadikai rendelet rögzített a betegségtől sújtott tartományok megjelölt piacain lovak és öszvérek eladása esetére. Kérem, azonnal hozza nyilvános-ságra és függessze ki adókerülete fontosabb helységeiben a célból, hogy a ke-reskedők tudomást szerezzenek róla.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgája.

Turgot

6. (23.) levél

Az istállók fertőtlenítése az állatjárvány után

Versailles, 1776. február 6.

Tisztelt Uram!

Küldök Önnek néhány példányt abból az új utasításból, melyet a király parancsára nyomtattak ki, s amely azon istállók fertőtlenítésével foglalkozik, ahol korábban a járvány által megtámadott állatok voltak. Ez az új módszer, mely egyszerűbb és kevésbé költséges, mint az Ön birtokában lévő, megfelel azon újabban fertőzött egységek esetében is, ahol a körülmények nem teszik lehetővé nyílt tűz gyújtását. Kérem, informálódjon arról, hogy az Ön adóke-rületében mely helyeken volt jelen a kór évek óta, s azonnal hajtassa ott végre mindazt, amit ez az utasítás előír.

Maradok, Uram, legalázatosabb és legengedelmesebb szolgája.

Turgot

7. (24.) levél

Versailles, 1776. március 11.

Tisztelt Uram!

Nem beszéltem legutóbbi levelemben az istállók fertőtlenítéséről, melynek fontosságát Ön is ismeri. Úgy gondolom, Ön egyáltalán nem hanyagolta el eme művelet általános érvényű végrehajtását mindazokon a helyeken, ahol a betegség szeptember hónapban vagy azóta megjelent. Tudnia kell, hogy a király utasításának megfelelően a katonai csapatok kapták a fertőtlenítés feladatát mindenütt, ahol bevetették őket; s ezt azért, hogy a kór fertőzéses továbbterjedését megakadályozzák. Ebből következően Ön is alkalmazhatja e célra az adókerületében található egységeket, ha azok már megkapták Saint-Germain gróf³³ parancsát. Amennyiben ez még nem történt volna meg, fontos lenne, hogy értesítsen, hiszen így megkérhetem azt tőle.

Maradok, Uram, legálázatosabb és legengedelmesebb szolgálja.

Turgot

Közzéteszi: Szász Béla

Jegyzetek

1. A *contrôleur général des Finances* elnevezés fordításával és a pénzügyi államminiszter funkciójának meghatározásával kapcsolatban lásd Kövér Lajos tanulmányát c számban; 15. sz. jegyzet.
2. Turgot 1774. augusztus 24-től 1776. május 12-ig töltötte be a pénzügyi államminiszteri állást.
3. A korábban gyakorlatilag önálló Champagne tartomány 1284-ben, a későbbi IV. (Szép) Fülöp és Jeanne de Champagne, a champagne-i grófok utolsó egyenes ági leszármazottjának házassága révén került a francia korona birtokába. A német birodalom, illetve később Spanyol-Németalföld közelsége miatt a terület egészen 1648-ig, a további foglalásokat szentesítő vesztfáliai békéig az ország egyik legveszélyeztetettebb vidéke volt; ezért 1661 előtt és 1776 (az intézmény újjászervezése) után rendkívül fontos katonai kormányzóságot is működtetnek itt. Az Ancien Régime Champagne tartományát északon az Ardennek, keleten Lotharingia, délen Burgundia, nyugaton Ile-de-France valamint Pikárdia határolta. Területe nagyjából megegyezett az 1552-ben létrehozott châlons-i adókerületével. Közigazgatási szempontból 12 *baillillage*-ra oszlott. A különböző természetű ügyekben a Számvevő Kamara, az Adóügyi Főhivatal illetve a párizsi parlament fennhatósága alá tartozott. A 18. század második felében a kb. 800 000 lakosú tartomány mezőgazdaságilag – a szőlőművelés kivételével – a gyengébb hozamú vidékek közé tartozott; a franciaországi viszonylatban gazdag városok ipara jelentősebbnek tűnik. Reims, Sedan és Troyes környékén textilmanufaktúrákat találhatunk, a fában gazdagabb részeken pedig van kohászat, illetve fémművesség is. Champagne-ból származott egyébként XIV. Lajos pénzügyi államminisztere, Jean-Baptiste Colbert, egy reimsi kereskedőcsalád fia, aki a jezsuiták helyi kollégiumában végezte tanulmányait. A tartomány közigazgatásához lásd még Cabourdin, Guy – Viard, Georges: *Lexique historique de la France d’Ancien Régime*. Paris, 1981. 56. (a továbbiakban: Cabourdin)

4. A fordítás alapjául szolgáló kiadvány: Neymarck, Alfred: Turgot et ses doctrines t. II. Slatkin Reprint, Geneve, 1967. 387–420.
5. Az intendáns szerepéről és az intézmény történetéről ld. többek között Cabourdin. 173–174.
6. Az Ancien Régime Franciaországának legfontosabb – és 1695-ig, a huszad előszöri bevezetéséig egyetlen – állandó közvetlen adóneme. A *földesúri taille*-t a 12. századtól állandósuló szokás szerint a birtokos földjén élő jobbágyok és egyéb nem kiváltságosok voltak kötelesek fizetni. A százéves háború utolsó szakaszában felállított állandó királyi hadsereg költségeinek fedezésére 1439-ben rendszeresítik a harmadik rendhez tartozókra a 14. század végétől alkalmasszerűen – és a tartományi rendi gyűlések hozzájárulásával – kivetett *királyi taille*-t. Ezután a király előterjesztésére a Királyi Tanács állapítja meg a *taille* évi teljes összegét. A 18. században – a *taille* fizetése során kialakult egyenlőtlenségek és visszaélések megszüntetésére – megpróbálják előre megállapított kulcs szerint kivetni a jövedelemre. Fédou, René: *Lexique historique du Moyen Age*. Paris, 1980. 127–128. és Cabourdin. 302.
7. 1749–1786 között funkcionáló, a háborús adósságok visszafizetését biztosítani hivatott, az ingatlanból, hivatali tisztségből vagy ipari termelésből származó jövedelemre kivetett, annak huszadrészét (*vingtième*) kitevő adófajta, melyet évenként szedtek. Amennyiben a szükség (azaz a háborús kiadások növekedése) úgy kívánta, az ún. első huszad mellett a másodikat illetve a harmadikat is begyűjtötték egy éven belül. Ez történt a hétéves háború (1756–1763), illetve az amerikai háború (1782–1785) idején. A Machault d’Arnouville pénzügyi államminiszter által tulajdonképpen békeidőben bevezetett adó ellen a papság olyan hevesen tiltakozott, hogy 1751 decemberében XV. Lajos felmentette az egyházi tulajdont a huszad fizetése alól. Cabourdin. 322–323. Vess össze Kövér Lajos tanulmányával ebben a számban; 32. sz. jegyzet.
8. Fr.: *capitation*. Lásd Kövér Lajos tanulmányát ebben a számban; 33. sz. jegyzet.
9. Kiemelés a fordítótól.
10. A levelet, melynek megírását a manufaktúrák helyzetének szabályozatlansága és az ezzel kapcsolatos királyi döntés késése indokolta, másolatban megkapták az intendánsok is. A mű tulajdonképpen Turgot ideiglenes utasításait tartalmazza.
11. Châlons-sur-Marne, az ancien régime korabeli Champagne tartomány, illetve a mai Champagne-Ardenne régió székhelye.
12. Lotharingának 1648-ban Franciaországhoz csatolt része (ún. *három püspökség*), mely 1789-ig különálló közigazgatási terület volt.
13. A jelzett helység minden bizonnyal a Condé család birtokában lévő, Champagne és Lotharingia határán lévő Clermont-sur-Argonne.
14. Súlymértékegység a forradalom előtti Franciaországban, a font százszorosa (tartományoktól függően 380–550 kg).
15. A Champagne déli részén található város – az előbbiekkal ellentétben – nem közelíthető meg vízi úton Metzről. A nagy távolság (250–300 km) mellett ez a tény magyarázhatja a metzi eredetű gabona kihagyását a felsorolásból.
16. Ürmértékegységek a forradalom előtti Franciaországban.
17. 1775. március 31-i keltezéssel Champagne intendánsa határozattervezetet küldött Turgot-nak a gabonaimportot támogató jutalékokat illetően.
18. Lotharingia intendánsa.
19. Charles-Alexandre de Calonne 1766–1778 között a metzi adókerület intendánsa. 1783-ban, Necker menesztése után pénzügyi államminiszterré nevezik ki; reformprogramja a kiváltságosok ellenállásába ütközik, így 1787-ben le kell mondania.

20. Vidékenként változó nagyságú, kb. 156 liternek (8 pint) megfelelő űrmérték a forradalom előtti Franciaországban.
21. Rouillé d'Orfeuill határozattervezete nem szerepel a dokumentumfordítás alapjául szolgáló kiadványban.
22. Roissy-en-France: község Párizstól 25 km-re északkeletre; jelenleg itt található Franciaország legnagyobb, Charles de Gaulle nevét viselő nemzetközi repülőtere.
23. A Champagne déli részén található város, melynek neve *Kopaszhegyet* (*Calvus Mons*) jelent, fontos kereskedelmi útvonalak találkozásánál feküdt, s a környék legjelentősebb manufaktúraközpontja volt.
24. Rouillé d'Orfeuill 1775 tavaszán, párizsi tartózkodása idején nyújtotta be memorandumát Turgot-hoz.
25. Az említett levél nem szerepel a fordítás alapjául szolgáló kiadványban.
26. A dokumentum forrása: a pénzügyi főellenőr Rouillé d'Orfeuill champagne-i intendánshoz írott levelének korabeli másolata.
27. A levél nem tartalmazza a keltezés helyének megjelölését.
28. Jean Charles Philibert Trudainé vegyész, a Tudományos Akadémia tagja, 1769–1777 között pénzügyi főintendáns (*intendant général des Finances*). Turgot lemondása után visszautasítja a felkínált pénzügyi államminiszterséget.
29. Valójában az 1775. május 6-i keltezésű levélről van szó (ld. 14. levél).
30. Félix Vicq d'Azir 18. századi, elsősorban összehasonlító anatómiai munkájáról ismert francia orvos, a Királyi Orvosi Társaság (1776) egyik alapítója.
31. A Montigny-család ezen tagjával kapcsolatban a rendelkezésünkre álló szakirodalom nem ad felvilágosítást.
32. Ezt a körlevelet Turgot minden intendánsnak elküldte.
33. Claude Louis Robert de Saint-Germain a 18. század egyik legjelentősebb francia hadvezére. A francia királyon kívül szolgálta még Bajorország, Poroszország és Dánia uralkodóját is. Miután Turgot kineveztetni hadügyi államtitkárrá (gyakorlatilag hadügyminiszterré), számos – és sikeres – reformot léptet életbe a francia hadseregben. Saint-Germain miniszteri ténykedésével kapcsolatban lásd még: Kövér Lajos XVI. Lajosról írt cikkét az AETAS 1994/2. számában.

Beszélgetés a 18. századról Jean Bérenger professzorral

Jean Bérenger 1934-ben született, a Sorbonne professzora, a közép-európai államok történetének egyik legkiválóbb francia kutatója. Figyelmét annak idején tanára, V. L. Tapié professzor irányította a dunai népek, köztük a magyarok történetére. A hatvanas években huzamosabb időt töltött Bécsben, majd Budapesten. Párizsban az *Institut National des Langues et Civilisations Orientales* (Élő Keleti Nyelvek és Civilizációk Főiskolája) magyar tanszékén Aurélien Sauvageot tanítványaként és magyarországi tanulmányútjai alatt megtanult magyarul. Később a rennes-i, majd a strasbourg-i egyetemen oktatott. Jelenleg a Sorbonne Újkori Nyugat-Európa Történeti Tanszékén oktat. Az újkori nemzetközi kapcsolatok története és a hadtörténet specialistája.

A 18. századot gyakran nevezik a felvilágosodás századának az európai civilizáció történetében. Vajon ez az ideológiai dominancia a korban is annyira meghatározó volt, mint napjainkban? Vagy esetleg egy retrospektív és szelektív szemlélet terméke, amely leegyszerűsíti a történelem komplexitását néhány eszmé-irányzat kiemelésével és ezen logika alapján értelmezi a korszakokat?

A 18. századról szólva előljáróban mindenképpen kiemelném azt a fontos tényt, hogy az újkori európai történelem egyik legboldogabb, legbékésebb korszaka volt. A 17. század nagy, totális jellegű háborúi – különösen a harmincéves háború – a polgári lakosság drasztikus méretű pusztulásával jártak. Ezzel szemben a 18. századiak nem érintették ilyen direkt módon a civil népességet. Ennek következtében jelentős demográfiai fejlődés tapasztalható ebben a korszakban. A gazdasági élet is zavartalanabban folyt, és számottevően nőtt a mezőgazdasági és ipari termelés. Ez a relatív békeidőszak mindenképpen kedvezett egyfajta szellemi prosperitásnak is. Ami azonban a felvilágosodás egyeduralmát illeti, mindenképpen le kell szögezni, hogy a társadalom többsége számára nem okozott radikális világnézeti változást. Az alsóbb rétegek, a „nép”, továbbra is erősen katolikus maradt és elutasította az antiklerikalizmust. Az egyház is megőrizte szellemi prioritását a forradalom kitöréséig. Az elit sokkal inkább fogékony volt ezekre az eszmékre. Franciaországban nemcsak a tehetős polgárság, de a parlamentekben székelő „taláros nemesség” és a régi nemesség jó része is többé-kevésbé ide sorolható. De különösen Közép-Európában vagy még inkább Oroszországban figyelhető meg az „Aufklärung” eszméi és a társadalmi hierarchia csúcsának említett találkozása.

Létezik egy másik historiográfiai közhely is: az ún. „francia századé” (siècle français), amely éppen a felvilágosodás térnyerésének köszönhető. Ugyanakkor ebben a korban a francia királyság hanyatlásának lehetünk a tanúi: európai katonai expanziójának vége, az egész századon át tartó súlyos államadósság gondja, az amerikai gyarmatok nagy részének elvesztése, a feszítő erejű társa-

dalmi problémák, stb. Egyszóval ez a Franciaország már nem XIV. Lajos Franciaországa. Mi indokolja vajon mégis a francia nyelv és a francia kultúra ily nagy népszerűségét?

Igaz, hogy Franciaország a 18. században, elsősorban a spanyol örökösödési háború után, elveszíti vezető hatalmi szerepét, de még korai lenne elsíratni. Néhány kiegészítést szeretnék tenni az Ön által elmondottakhoz. A 17. századi francia hegemonia után nem egy másik nagyhatalom uralma következik, hanem egy többpólusú hatalmi rendszer jön létre. Ezt az első időszakban Franciaország, mely még mindig a legerősebb kontinentális hatalom, Anglia és a Habsburg-birodalom „triumvirátusa” képviseli. A század közepétől, Poroszország és Oroszország megjelenésével, ez „pentarchiává” bővül ki. Franciaország továbbra is ápolja nagyhatalmi ambícióit. A francia hadsereg, különösen Choiseul herceg irányítása alatt, igen jelentős modernizáción megy keresztül, ami a forradalmi háborúk idején hozza majd meg gyümölcsét. Ami a társadalmi problémákat illeti, a század folyamán több ízben is felmerül a reformok szükségessége. Ezek a reformok főleg az egyes udvari klikkek és a parlamentek ellenállásán buktak meg. XV. Lajosnak élete utolsó néhány évében sikerült néhány fontos rendeletet kiharcolnia, de ezeket XVI. Lajos később megszüntette. Az amerikai gyarmatok elvesztése is inkább csak a 20. század szemszögéből tekintve olyan tragikus esemény. Emlékszem, hogy gyermekkoromban, a háború idején, gyakran emlegették, milyen nagy csapás volt Kanada elvesztése. Valójában ezt annak idején egészen másként látták. Az amerikai francia gyarmatok nagy részét olyan telepesek lakták, akik a földhasználat fejében katonai, határvédelmi feladatot láttak el. Helyzetük hasonló volt a visszafoglalt Magyarország Délvidékén élő határőrökéhez. Demográfiai súlyuk az angolszász populációhoz képest a század folyamán fokozatosan csökkent. Súlyosbította ezt a hétéves háború alatti tömeges – a sztálini deportációkat megelőlegező módszerekkel történő – kitelepítésük Acadiából. Az 1763. évi párizsi szerződés mégsem okozott nagy kétségbeesést az óhazában. Sokkal többre tartották ugyanis az ún. „cukorszigeteket” – Martinique, Guadeloupe, Saint-Domingue – az addig igen költségesen megtartott észak-amerikai gyarmatoknál. Hogy Voltaire-t idézzem: „Mit ér az a néhány hektárnyi kanadai hó a visszanyert cukorszigetekhez képest?” A későbbi francia külpolitikai irányvonal, melyet Vergennes gróf nevéhez szokás kötni, ellentzett minden újabb gyarmatszerző tervet. Az elmondottakat figyelembe véve nem indokolt a Francia Királyság e korszakát hanyatlásként értelmezni. A francia nyelv széles körű elterjedése is ellentmond ennek. Általában azok a nyelvek válnak világnyelvvé, amelyek mögött erős gazdasági, katonai és kulturális potenciállal bíró nemzetek állnak. Előfordulhat persze időbeli eltérés is a nagyhatalmi helyzet és az ún. világnyelvvé válás fázisai között. De a francia nyelv divatja sem a 18. században kezdődött. Európai elterjedése valóban figyelemre méltó. Ekkor születnek a külhoni francia nyelvű irodalom oly remekei, mint például Nagy Frigyes munkái.

Vagy mint Rákóczi fejedelméi...

Valóban, Rákóczi Ferenc francia és latin nyelvű munkái is ékes tanúbizonyságai a korabeli franciás műveltségű európai uralkodó gondolkodásának.

Ön több könyvet is publikált a Habsburg-birodalomról és a „dunavölgyi” térségről. Egyik könyvében (Finances et absolutisme autrichien”) megállapítja, hogy az osztrák abszolutizmus képe jórészt csak egy mítosz. Hogyan látja e régió szerepét Európa egészén belül? A „centrum” és „periféria” braudel-i fogalmai elégségesek-e Franciaország és Közép-Európa korabeli helyzetének meghatározásához?

Véleményem szerint a Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő említett elmélet igen hasznos lehet a középiskolai oktatásban, de sok szempontból nem fedi a valóságot. Ha megvizsgáljuk például a korabeli lengyel mezőgazdasági termelés adatait vagy a sziléziai textiliparét, amely Hamburg kikötőjén keresztül eláraztotta az amerikai piacokat, akkor alaposan felül kell vizsgálnunk az említett fogalmakat. Magyarország tekintetében egy speciális esetről van szó. A török háborúk utáni újjáépítés terhe, főleg a Nagyalföldön, hosszú időre megakasztotta a fejlődést. De a rekonstrukció üteme és a vele járó demográfiai növekedés igen figyelemreméltó itt is. Meg vagyok győződve arról, hogy még a gazdasági termelés adatait sem ismerjük pontosan, pedig a marxista történetírás igen nagy szerepet tulajdonított ezeknek. Ezen a téren is még sok mulasztást kell bepótolnunk. Nem beszélve politikai, kulturális és egyéb tényezőkről, amelyek esetében ez az elmélet teljességgel használhatatlan. Gondoljunk csak arra a kivételesen jó viszonyra, amely Rómát Közép-Európához fűzte.

Az egész 18. század folyamán számos példáját figyelhetjük meg a francia-magyar együttműködésnek is. II. Rákóczi Ferenc és XIV. Lajos szövetségesek voltak a spanyol örökösödési háború idején. Francia telepesek érkeztek a török hódoltságból visszafoglalt magyar területekre, ugyanakkor magyar katonák is harcoltak a francia királyi hadseregben. S amint már láttuk, a magyar elit jó része is magáévá tette a felvilágosodás eszméit. Sorolhatnánk még azokat a példákat, amelyek bizonyítják, hogy a korabeli európai államok lakói milyen szoros kapcsolatban álltak egymással. Vajon meddig maradt fenn ez az egységes európai mentalitás?

Lehet, hogy a személyes véleményemből kiformálódó elmélet némelyest paradoxnak tűnik, de talán megérdemelne egy könyvet is. Az egységes Európáról – véleményem szerint – 1914. június 28-ig, a sarajevói merénylet időpontjáig beszélhetünk. Meggyőződésem, hogy a tizenkilencedik században, a francia forradalom által kiélezett ellentétek dacára – itt a politikai jobb- és baloldal megoszlására gondolok – még létezett egy ilyen egységes mentalitás. Az eltérő irányzatok képviselői végül is azonos kultúrával, azonos vallással – az egységes keresztény hagyományra és nem a különféle felekezetekre gondolok – rendelkeztek, még a vallásukat elhagyók is tökéletesen ismerték a Bibliát és a keresztény dogmákat. Ezenkívül – főleg az elit – még közös nyelveken is érintkeztek; például franciául, vagy később a 19. században német nyelven tartották a kapcsolatot egymással, olvastak, írtak, publikáltak. Egyszerűen létezett egy intellektuális európai kultúrájú réteg. Ez magában foglalta a régi nagybirtokos arisztokrata családokat, az újjazdag ipari és pénzburzsoáziát – amely nagyon gyorsan integrálódott a művelt elitbe – és a tehetős értelmiséget egyaránt. Ez elmondható még a 19. századi eléggé elmaradt politikai

struktúrával rendelkező Oroszország elitjéről is, amely tökéletesen alkalmazkodott ehhez az európai nivóhoz. Nagyon fontos szerepet játszott az európai elitek integrálásában Párizs szellemi légköre a 18. századtól 1914-ig, és hasonlóan érdekes volt a némileg a konkurens szerepét játszó Bécs is, amely az európai kultúra másik fontos központja volt. Persze ebben a korban megjelennek a migráció problémái is. Párizs fogadja be például a lengyel politikai emigrációt a 19. század elején, amely pártfogásába veszi majd a magyar politikai emigrációt. Igen sok emigráns német is tartózkodik ekkor Párizsban, gondoljunk csak Heinrich Heine vagy Karl Marx példájára. Viszonylag nyugodtan dolgozhattak itt, a német rendőrség és cenzúra hatáskörén kívül.

Mi a véleménye a felvilágosult abszolutizmus rendszeréről?

A felvilágosult abszolutizmus is olyan fogalom, amely igen hálás segítség a történelemórán. A fogalom vizsgálata során azonban meg kell különböztetni az „abszolutizmus”-t a „felvilágosult”-tól mint az „Aufklärung” megfelelőjétől. Ha például egy uralkodó kormányzata felvilágosult, amint az II. József vagy Mária Terézia esetében nyilvánvaló, nehezen látom be, hogy miért volt abszolutizmus az uralkodásuk. Másrészt II. Katalin vagy esetleg még II. Frigyes állama mindenképpen erősen egyeduralkodó jellegű volt, és a felvilágosult jelző legfeljebb az uralkodó személyére alkalmazható csupán. Senki sem tagadhatja, hogy II. Katalin a felvilágosult európai elit képviselője volt. Csodálatosan tudott franciául, a német volt az anyanyelve és természetesen igen jól ismerte a felvilágosodás szerzőit. Ugyanakkor magas fokú politikai intelligenciával is rendelkezett, és ismerve az ország politikai hagyományait megértette, hogy Oroszországot igen kemény kézzel kell kormányozni. Tehát a felvilágosult abszolutizmus fogalma igen sokrétű és érdekes jelenség. Valójában ezt az elnevezést a korabeli politikai értelmiség, a filozófusok és az „újságírók” használták, kifejezve ezzel jó személyes kapcsolatukat az említett uralkodókkal. Voltaire és az enciklopédisták a piedesztálra emelték Nagy Frigyeszt. Nem akarom vitatni ennek a nagy uralkodónak az érdemeit, de sajnos XV. Lajos nem kapott ilyen pozitív értékelést, noha ő is felvilágosult ember volt és számos érdemet szerzett. Ami Közép-Európát illeti, azt hiszem, az osztrák és a magyar történészek munkái alapján megállapíthatjuk, hogy volt egy bizonyos kontinuitás Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodása folyamán. Ezt az 52 esztendő a felvilágosult kormányzás, az „Aufklärung” érájának kell tekintenünk. Reformok lépnek életbe a gazdaság fejlesztése, az adminisztráció javítása, a hadsereg megerősítése érdekében. Sőt, az 1770-es évektől kezdve sor kerül az egyetemek korszerűsítésére és az oktatásügy reformjára is. Nagyon érdekes, hogy 1773-ban a lajtántúli területen, 1777-ben pedig Magyarországon – lásd „Ratio Educationis” – sor került a közoktatás szabályozására. Minderre Franciaországban ekkor még nincs példa! Persze ha összehasonlítjuk a két országot, a különbség a valóságban igen csekély volt; mindenesetre a kötelező elemi oktatás elve Mária Terézia kormányzásának igen pozitív terméke marad.

Hogyan ítéli meg II. József működését?

Mint történész, nem szeretnék ítéletet mondani, ez nem a mi feladatunk... Személyes véleményem eléggé kritikus a működésével szemben, mivel

ő, úgy gondolom, egyeduralkodói szerepet töltött be és – valószínűleg intellektuális ambícióitól hajtván – felülről végrehajtott reformokkal kívánta boldoggá tenni népét, akkor is, ha az nem akarta. Így nem lehet igazán boldoggá tenni egy népet, ez a huszadik századi totalitárius rezsimeknek sem sikerült. Másrészt II. József szakított a Habsburg-monarchia hagyományos konföderatív felfogásával. A Habsburg Birodalom azért maradhatott fenn oly sokáig, mivel az uralkodók többé-kevésbé mindig tiszteletben tartották a fennhatóságuk alá tartozó királyságok, tartományok alkotmányait és speciális jogait. II. József igen nagyra értékelte Franciaország példáját. Számára a 18. századi Francia Királyság egyáltalán nem volt hanyatló hatalom. 1777-ben tanulmányúton járt Franciaországban, betekinthesett a hadsereg és a kormányzat minden titkába, hiszen nemcsak hivatalos szövetséges volt, hanem a király sógora is. Nagyon nagy hatást gyakorolt rá Franciaország nemzeti és nyelvi egységének a példája. Szeretett volna saját birodalmából is egy centralizált, egynyelvű országot létrehozni. Egy ideig még nem tudta eldönteni, hogy melyik nyelvet válassza, végül is a német mellett döntött, amely ekkoriban már modern kulturnyelvnek számított. Rendszerező gondolkodásával rá akarta kényszeríteni a német nyelvet a magyarokra is. Megszüntette a speciális magyar kormányzatot – egyébként ugyanezt csinálta Csehországban is. Megtagadta saját megkoronáztatását és „kalapos király” maradt, ezt nagyon rossz néven vették különféle nemzetiségű alattvalói. Egy ideig még a szent római császári címet is meg akarta szüntetni, hogy létrehozzon egy homogén osztrák királyságot vagy császárságot. Ezeket az eszméket szabadságukra büszke alattvalói nem tudták befogadni. Megállapíthatjuk, hogy II. József egyáltalán nem ismerte alattvalói lelkiületét. Éppen ezért tudott II. Lipót – II. József öccse és utódja, akit a hagyományos birodalmi kormányzatra neveltek – a magyar alkotmány visszaállításával jó alapot teremteni mind az ország, mind a birodalom fellendüléséhez.

Olvasóink nevében is köszönöm a beszélgetést és további jó munkát kívánok!

Párizs, 1993. november 24.

Az interjút készítette: Tóth Ferenc

Jean Bérenger műveinek válogatott bibliográfiája

Főbb művei:

La République autrichienne de 1919 à nos jours (Ausztria története 1919-től napjainkig). Paris, 1971.

Les „Gravamina”, Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681 (A „gravaminák”. A magyar országgyűlések sérelmi feliratai 1655 és 1681 között). Paris, 1973.

Finances et Absolutisme autrichien dans la seconde moitié du 17e siècle (A pénzügy és az osztrák abszolutizmus a 17. század második felében). Paris, 1975.

L’Europe danubienne de 1848 à nos jours (A dunavölgyi Európa 1848-tól napjainkig). Paris, 1976.

Lexique historique de l’Europe danubienne (A dunavölgyi Európa történeti szótára). Paris, 1976.

La Tchécoslovaquie (Csehszlovákia). Paris, 1978.

Turenne. Paris, 1987.

Histoire de l’Empire des Habsbourg 1273–1918 (A Habsburg birodalom története 1273–1918). Paris, 1990. Lásd Tóth István György méltatását: Századok, 1991. 567–568.

Más szerzőkkel együtt publikált művei:

Pionniers et colons en Amérique du Nord (Pionírok és telepesek Észak-Amerikában [Yves Durand és Jean Meyer közreműködésével]. Paris, 1974.

La Bretagne de la fin du 17e siècle, d’après le mémoire de Béchameil de Nointel (Bretagne a 17. század végén, Béchameil de Nointel nyomán) [Jean Meyer közreműködésével]. Paris, 1976.

La France dans le monde au 18e siècle (Franciaország és a világ a 18. században). [Jean Meyer közreműködésével]. Paris, 1993.

Magyar nyelvű publikációi:

Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668). Történelmi Szemle 1967. 275–291.

A francia politika és a kurucok (1676–1681). Századok 1976. 273–293.

JEAN BÉRENGER

A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai a 18. században*

Teljességgel tarthatatlan az a nézet, hogy a 18. század, mely jelen értelmezésünk szerint XIV. Lajos halálától a francia forradalom előestéjéig tartott, a béke százada lett volna. Az igazság az, hogy számos, világosan megnyilvánuló konfliktus terhe nehezedett e korszakra, s az olvasó meggyőzése érdekében közülük csak az alábbiakra hivatkozunk: 1715 és 1721 között valóban véget ér a nagy Északi háború, ám 1716 és 1718 az osztrák–török harcok és a török–velencei konfliktus újraéledését hozzák, miközben nem szabad elfeledkeznünk az Itáliában bekövetkezett, rövidebb ideig tartó osztrák–spanyol szembenállásról sem. Európa valóban békében él 1721 és 1733 között, mindaddig, amíg be nem köszönt a lengyel örökösödési háború, melynek intenzitása 1735-ben alábbhagy, s amelyet végérvényesen csak 1738-ban sikerül lezárni; ekkor viszont egy újabb osztrák–török összecsapás tanúi lehetünk a Balkánon (1737–1739).

Az 1740-es esztendő ismét egy általánossá váló konfliktus kezdetét jelenti, az osztrák örökösödési háborúét, miközben a spanyolok az angolokkal csapnak össze Amerika földjén. Az aacheni békét is inkább tekinthetjük fegyverszünetnek, mint az európai nagyhatalmak között meglévő konfliktusok végleges lezárásának; ezek Nagy-Britannia és Franciaország számára gyarmati konfliktus formáját öltik, Németországban porosz–osztrák ellentét formájában jelentkeznek, de nem szabad megfeledkeznünk az itáliai és a kelet-európai helyi konfliktusok továbbéléséről sem. A franciák és a spanyolok között már 1755-től kiújulnak az ellenségeskedések, s II. Frigyes 1756-os, Szászország elleni agressziója újból háborút provokál Németországban.

A párizsi egyezmény ily módon egy háborúkkal terhes negyedszázad végére tesz pontot, s ha ezt követően Európát valóban meg is kíméli harminc éven át az általános háborús helyzettől, békéről igazán mégsem beszélhetünk, hiszen az orosz–török (1768–1773) és a bajor örökösödési háború (1778–1779) egyaránt a béke törekeny voltára utal. Különösen akkor válik ez egyértelművé, ha figyelembe vesszük az észak-amerikai gyarmatok függetlenségével összefüggő francia–brit konfliktus 1778-as kiéleződését, illetve a periódus lezárásaként, a francia forradalom előestéjén az Oszmán Birodalommal szemben kibontakozott háborút. Ez a konfliktus, melynek kirobantásában azok az orosz törekvések játszottak szerepet, amelyek Európa többi részét is szeretnék volna belerántani az Oszmán Birodalom felosztására vonatkozó tervekbe, formailag csak 1792-ben, a bukaresti békével ért véget. Mindent egybevetve, még a spanyol örökösödési háború figyelmen kívül hagyása esetén is, Európa valódi békét csupán 1721 és 1733, 1748 és 1755, 1763 és 1768, 1774 és 1778, valamint 1783 és 1787 között élvezhetett, ami annyit jelent, hogy 77

* A szöveg a Jean Bérenger és Jean Meyer által közösen írt „La France dans le monde au XVIIIe siècle” című, az André Corvisier által szerkesztett „Regards sur l’histoire moderne” sorozatban megjelent munka első fejezete, melyet a kiadó szíves engedélyével közlünk.

esztendőre mindössze 32 békés év jut, bár ez kétségtelenül sokkal kedvezőbb képet mutat, mint a 17. századi arány, vagy éppen a francia forradalom, illetve a császárság időszaka.

Itt tehát számos olyan, meghatározott, helyi konfliktussal találkozunk, melyek közvetlenül nincsenek kapcsolatban Franciaországgal, még kevésbé az anyaországban élőkkel, akik a szóban forgó időszakban, egészen az osztrák örökösödési háború kezdetéig tartó negyedszázadon át békében élhettek. Meg kellett azonban élniük ezt követően húsz háborús esztendőt, melyet csak az 1748-tól 1755-ig tartó fegyverszünet szakított meg. Ezt azonban egy jó negyedszázadon át tartó béke követte 1763 és 1792 között, melynek során Európa (és nem csak Franciaország) jelentős gazdasági és kulturális fejlődést ért el, olyannyira, hogy a rövid és jótékony nyugalmat összetévesztve az emberi magatartásformák radikális átalakulásával, egyesek kezdtek hinni az emberiség általános haladásában. Ezek a háborúk azonban már-már természetűek, mint az előző évszázad összecsapásai, ahol a hadviselő felek – legalábbis a harmincéves háború esetében – vagy vallási célokat, vagy pedig bevallottan hódító törekvéseket követtek. Az ideológiai típusú háború nem is fog ismét napirendre kerülni egészen 1792-ig, akkor is az amerikai függetlenségi háború modelljének hatására, mely háború – mint majd látni fogjuk a későbbiekben – csupán egy hagyományos összecsapás volt az évszázados francia–brit szembenállás vonulatában.

Általában véve elmondhatjuk, hogy a Franciaország által 1675 óta követett stratégia gyümölcsözőnek bizonyult, s a nemzet testét sokkal jobban védte a létrehozott acélszilárdságú körkörös védelmi rendszer, mint valaha, még ha a szalonstratégiák vitatták is az erődrendszerek hasznosságát a 18. század második felében. Egészen 1792-ig kell jutnunk, hogy a királyság határait ismét ellenséges csapatok lépjk át, megostromolják Lille városát, elfoglalják Verdun-t, s Párizst fenyegecssék. Az angolok 1707 és 1793 között szárazföldi területről nem indítottak támadást Toulon ellen, s Provence-ba sem tört be az ellenség Savoyai Jenő herceg 1707-es portyázása óta, lévén, hogy a Provence területén lezajlott akciók az osztrák örökösödési háború második felvonásában 1747-ben Brignoles-nál tovább nem jutottak, s a császáriak igen gyorsan visszavonultak a Var folyó túloldalára.

A kivételek közé számíthatjuk a lengyel örökösödési háború idején Elzász-ra nehezedő nyomást, és főleg az olyan, egyébként gyorsan visszavert osztrák betöréseket, mint amilyenekre 1743-ban és 1744-ben került sor Lotharingiai Károly herceg csapatai részéről Alsó-Elzász ellen (Saverne-ig sikerül előrenyomulniuk), vagy Waldeck herceg 4000 fős seregének Landau térségében indított akcióit, esetleg a magyar lovasságnak a Saar völgyében végrehajtott gyors hadműveleteit. Ugyanakkor a 18. század folyamán a francia–angol konfliktus következtében egy új front nyílik meg: a tengerparti frontvonal.

Normandia és Bretagne ez idő tájt valóságos határtartománnyá válik, hiszen mindkét területet fenyegetik az angol partraszállási kísérletek (Lorient, 1746; Cancale és Cherbourg, 1758; Quistreham, 1760), melyek az Armorica-vidék lakosságától megkövetelték a partórség csapataiban teljesítendő nehéz fegyveres szolgálatot. Az állandó inváziós veszély egyben a hatóságok részéről is olyan új stratégia kidolgozását vonta maga után, mely a későbbiekben lehetővé tette, hogy könnyedén visszavessék az 1758 szeptemberében Saint-Cast-

nál, Saint-Malôtól nyugatra indított angol partraszállási kísérletet. (André Corvisier, *Histoire militaire de la France*, t. 2.).

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy kétségtelen haladás tapasztalható a háborús jog szabályozására tett erőfeszítések tekintetében; a háború egyre inkább hivatásos katonák dolga lesz, akiket jól kézben tart egy művelt tisztekből álló parancsnoki gárda, miközben maguk a katonák is fegyelmezettebbekké válnak. A „hadijog” fikciója megkívánja – most sokkal inkább, mint XIV. Lajos idejében –, hogy a háborút katonák vívják, s a civil lakosságot hagyják ki belőle. A hivatásos hadsereg tagjai csak a legmélyebb megvetéssel tudnak viszonyulni a milíciákhoz, aminek köszönhetően számos nézeteltérés is támad az amerikai függetlenségi háború idején a francia hadsereg tisztjei és amerikai szövetségeseik között. Ez az oka annak is, hogy a túlkapásokat igen súlyosan ítélik meg, s ezek nagyon rossz fényt vetnek azokra a kormányokra, melyeket az ügyben felelősség terhel; ilyen eset volt például Acadia civil lakosságának deportálása az 1755-ös „*grand dérangement*” idején, amikor az angol hatóságok kíméletlenül elűldözték földjükről a XIV. Lajos katonai egységeinek támogatásával vádolt francia anyanyelvű és katolikus vallású telepeseket. Hasonló reakciókat váltott ki, amikor II. Frigyes 1756-ban hadüzenet nélkül brutálisan lerohanta Szászországot, melyet a porosz csapatok kíméletlenül megsarcoltak, olyannyira, hogy eljárásukkal szemben még a felvilágosult Németország sem rejtette véka alá lesújtó véleményét. Ezt példázza Lessing kiállása, aki a *Minna von Barnhelm* című alkotásában ostorozza ezt az eljárást; de kitér a túlkapásokra a szász választófejedelem, Frigyes-Krisztián is politikai naplójának II. kötetében (kiadta Horst Schlechte: *Das geheime politische Tagebuch des Kurprinzen Friedrich Christian. 1751–1757*. Weimar–Böhlau, 1992.). Természetesen igen messze vagyunk ezúttal a harmincéves háború borzalmaiktól, a Rajnai palotagrófság felperzselésétől, vagy éppen a Rajna bal partján 1793-tól elkövetett francia prédálásoktól.

Az erőszaknak ez a visszaszorulása, melyet részben magyaráz a logisztikával összefüggő ismeretek fejlődése és a katonai egységek utánpótlásának jobb megszervezése, ne tévesszen meg bennünket annyira, hogy magunkévá tegyük azt a gyakran hangoztatott nézetet, mely előszeretettel beszél a „csipkék háborújáról”. Ezek a rövid ideig tartó összecsapások ugyanis gyakran igen kegyetlenek voltak, mivel a gyalogságnál rendszeresített puskák a tűzerő jelentős növekedését eredményezték már a spanyol örökösödési háború idején is, s a hadművészet fejlődésének legfontosabb kérdése ebben a században éppen az volt, hogy miként aknázhatnák ki még jobban a tűzfegyverek által nyújtott lehetőségeket, miközben a sorlovasság frontális támadásának szerepe mindinkább csökken. Mindenesetre egy jó tábornok igyekszik úgy manőverezni, hogy elkerülhesse a csatát, s országa diplomatait minél előnyösebb pozícióba hozza a tárgyalóasztaloknál. A háborút ekkortájt valóban a diplomácia meghosszabbításának tekinthetjük, melynek legfőbb funkcióját kétségtelenül az európai egyensúly megtartásán való örökös jelentette.

A 18. századi konfliktusok tétjei

Ha a 18. századi francia kormányzat céljait akarjuk meghatározni, három gondolatot kell kiemelnünk: a leglényegesebb az európai egyensúlyra való törekvés, majd az Angliával szemben vívott „második százéves háború”, végül pedig az ideológiai háború alkalmazása, pontosabban az amerikai angol gyarmatok lázadásának ügye.

Az *európai egyensúly* problémája a nemzetközi kapcsolatok döntő fontosságú elemévé lett. Mint ahogy azt Georges Livet kimutatta (*L'équilibre européen dans l'Europe moderne*. Paris, 1976.), az egyensúly fogalma fokozatosan háttérbe szorította a hegemonia fogalmát a 17. század folyamán, lévén, hogy az egyetemes monarchia gondolata elrettentő erővel hatott. Szó sincs V. Károly birodalmának újjálesztéséről, s ezt Habsburg Károly saját kárán tapasztalta 1711-ben, amikor is a véletlen játéka következtében fiágon egyetlen örököse maradt a spanyol és az osztrák monarchiának, Nagy-Britannia azonnal elpártolt mellőle. Rábírta az európai egyensúly elvének elismerésére XIV. Lajost is, aki a francia hegemoniát akarta rákényszeríteni Európára, miután a pireneusi békével sikerült egyértelművé tenni a Spanyolország viszonylagos hanyatlását mutató tendenciákat s ezzel lezárni az egy évszázad óta tartó spanyol túlsúly időszakát. A kapcsolatok ilyen alakulását egyébként a francia diplomácia is magáévá tette a ryswycki béke aláírásával 1697-ben, amikor Orániai Vilmostal kompromisszumos békét kötött, lemondván az északi határ mentén tervezett Egyesítésekről (Réunions), a németországi hídfőállásokról (Philippsburg, Freiburg, Kehl és Alt-Brisach), az itáliai bázisokról (mint Pinerolo) s egy ésszerű állásponttal kellett megbarátkoznia a spanyol örökösödés ügyében. A Bourbon dinasztia egyik tagjának a spanyol trónra kerülése ugyanis éppen a szóban forgó európai egyensúly megőrzésének lehetőségét fenyegette, hiszen egy Franciaország mellett álló gyenge Spanyolországra csupán a csatlós szerepe hárulhatott, aminek következtében Franciaország a kontinens atlanti vidékén, a Földközi-tenger nyugati medencéjében és Itáliában ismét hegemon pozícióba kerülhetett volna. Így Nagy-Britannia csak azután adta hozzájárulását V. Fülöp spanyol trónra kerüléséhez, hogy kikényszerítette egy igen pontosan megfogalmazott feltételrendszernek az elfogadását (melyet az 1701-es hágai Nagy Szövetségben határoztak meg): kikötötte ebben, hogy a spanyolországi Bourbonok mondjanak le franciaországi trónigényeikről, s a Bourbonok vonják ki csapataikat Németalföld déli területeiről. Az utrechti tárgyalások sem szolgálták kisebb mértékben ennek az európai egyensúlynak a fenntartását, melyet a rákövetkező esztendőben (1714) Rastattban VI. Károly is jóváhagyólag tudomásul vett a Villard marsall és Savoyai Jenő herceg részvételével folytatott tárgyalásokon, és meg is erősített később, a Nagy Északi Háborút végérvényesen lezáró, 1721-ben kötött nystadti békében. Valamennyi európai kormány egyetértett abban, hogy a kontinensen egyetlen hatalom sem tehet szert hegemon pozícióra. Ennek ismeretében mondhatjuk azt, hogy Pierre Muret munkájának a címe (Az angol hatalmi túlsúly) igen nehezen felel meg a 18. század valós hatalmi viszonyainak, mivel Nagy-Britannia éppen arra vigyázott a legjobban, hogy egyetlen szárazföldi hatalom – legyen az bár XV. Lajos Franciaországa vagy éppen Mária Terézia Ausztriája – ne kerülhessen túlsúlyba a kontinensen, s ne áshassa alá annak

biztonságát. Sajnos azonban az egyensúly nem statikus fogalom, és európai vagy éppen regionális szinten bármikor veszélyeztethetik az erőviszonyokban bekövetkező elmozdulások, így ez az *egyensúly lényegéből fakadóan nélkülözi a kellő stabilitást*, olyannyira, hogy a diplomácia minden művészete abban áll, hogy az egyensúlyt fenntartsa vagy helyreállítsa, akár olyan áron is, hogy adott esetben, jellegükben és céljaikban egyaránt korlátozott háborúkat robbant ki. Ilyen alkalmakkor azonban a fejedelem *háborús segélynyújtásra is kényszerül*, amit az *Enciklopédia az alábbiakban definiál*:

„Egy fejedelem azért siet a szomszédai segítségére, mert békét vagy szövetséget kötött velük; teszi mindezt gyakran annak megakadályozása érdekében, hogy szomszédai ne kerülhessenek egy túlzottan becsvágyó fejedelem befolyása alá, akivel szemben az óvatosság azt diktálja, hogy idejekorán meg kell állítani.”

Ilyen összefüggésben kell értékelnünk a hétéves háború kontinentális szakaszában való francia részvételt is, hiszen XV. Lajosnak 1756-ban nem volt semmiféle személyes nézeteltérése Nagy Friggyessel.

Az egyensúlyt különösen veszélyeztetik, bármely pillanatban felboríthatják az örökösödési problémák, hiszen a monarchikus berendezkedésű államok tovább őrzik a patrimoniális állam archaikus jegyeit. Ily módon a dinasztiák Európája az egész időszakban akaratlanul is számos konfliktus forrásává lesz, valahányszor egy uralkodócsalád kihal, s az oldalági örökösök vitatják a tervezett megoldás jogosságát.

Hat örökösödési konfliktus foglalkoztatta ez idő tájt a kancelláriákat, s közülük három vezetett fegyveres összecsapáshoz. Stuart Anna 1714-ben bekövetkezett halála súlyos problémát okozott az angol politikai életben. A királynő, aki nővérenek, II. Máriának és sógorának, III. Orániai Vilmosnak lett az utódja 1701-ben, az utolsó protestáns Stuart volt, hiszen a Dániai Györggyel kötött házasságából született gyermekek közül egy sem maradt életben; volt azonban egy unokafivére, III. Jakab, az „öreg trónkövetelő” (*„le Vieux Prétendant”*) – ahogy hívei nevezték –, s aki nem volt más, mint az 1688-as „dicsőséges forradalom” által trónfosztottá nyilvánított, életét a franciaországi Saint-Germain-en-Laye-ben bevégző II. Jakab fia. Maga is száműzetésben nevelkedvén, III. Jakab katolikus volt, s a titkos tárgyalások alapján már úgy tűnt, Anna királynő kész arra, hogy utódjának ismerje el távoli német rokonának, I. György hannoveri választófejedelemnek a rovására. (Ragnhild Hatton: *George I Elector and King*. London, 1978.) Feltételként szabta azonban, hogy vallási buzgóságában fogja vissza magát, vagy még inkább hagyja el a katolikus hitet annak érdekében, hogy alattvalói nézeteivel és az ország törvényeivel összhangba kerüljön. (*Act of Settlement*, 1701.). A toryk legnagyobb bánatára azonban a tárgyalások zátonyra futottak, s így a jakobitákkal kapcsolatos problémák a brit kormányzat számára – legalább 1746-ig – komoly gondot jelentettek, amennyiben a hannoveriek uralkodásának legitim voltát mindvégig vitatták, miközben a jakobita trónkövetelő, háború esetén, bizton támaszkodhatott Franciaország és Spanyolország segítségére a restauráció érdekében.

Hasonló problémát okozhatott az a körülmény, hogy az ifjú XV. Lajos egészsége uralkodása első éveiben meglehetősen törekeny volt, s így szükség-szerűen felvetődött, hogy a Régens, orléans-i Fülöp kerülhet a gyermek király örökébe, feltéve, hogy az érintettek tiszteletben tartják az V. Fülöp által is el-

fogadott utrechti megállapodásokat, melyeket a Párizsi Parlament ugyan beiktatott, de amelyek ugyanakkor ellentétesek voltak a francia királyság alaptörvényével (Michel Antoine: *Louis XV.* Paris, 1989.). Vajon nem fenyegetett volna ebben az esetben az a veszély, hogy spanyol csapatok által támogatott pusztító polgárháború tör ki, mely gyorsan európai konfliktussá szélesedik? Itáliában az uralmon lévő régi dinasztiák, melyek Habsburg segítséggel kerültek hatalomra a 16. században – mint a firenzei Mediciek, a pármai Farnesek, a mantovai Gonzagak –, kihalóban voltak, s napirendre került a kérdés, hogy ki kerüljön az örökükbe. Az előző évszázad során, amikor a mantovai Gonzaga-k idősebbik ága kihalt, már háború robbant ki a franciák és a spanyolok között, míg meg nem egyeztek az oldalági nevers-i Gonzagak örökösödésében. A pármai utódlás kérdése állt a 18. század első felében kibontakozott osztrák–spanyol konfliktus középpontjában, ami elég rosszul leplezte az itáliai félsziget belső egyensúlyának megőrzésére irányuló külső törekvéseket, míg a Mediciek utódlása békés kimenetelű megoldást hozott az 1735. évi bécsi, előzetes tárgyalások eredményeképp, oly módon, hogy a Lotharingiai ház a saját örökösödési jogairól való lemondása fejében megkapta Toszkánát.

A fentiekkel ellentétben, három további utódlási ügyben nem sikerült azonnal békés megoldást találni. Elsőként a lengyel választó királyság trónjának II. Ágost halálát követő betöltését említjük, ahol a szász választófejedelemnek csak igen nagy nehézségek árán sikerült diadalmaskodnia XII. Károly svéd királlyal szemben a Nagy Északi Háború folyamán. A Habsburgok szertették volna megválasztatni II. Ágost fiát, Franciaország és a lengyel mágnások franciabarát csoportja viszont elérkezettnek látta az időt, hogy ismét a lengyel trónra juttassa Szaniszlót (Stanislaw Leszczyńskit), aki egyszer már XII. Károly segítségével hatalmon volt Lengyelországban, s akinek a leánya, Mária időközben XV. Lajos hitvese lett, tehát a francia diplomácia gyakorlatilag rákényszerült arra, hogy támogatassa jelöltségét és elősegítse trónra jutását. III. Ágostot viszont különösen Oroszország támogatta, valamint a lengyel mágnások oroszbarát pártja, aminek következtében Szaniszlót ismét elűzték, s arra kényszerítették, hogy Danzigba meneküljön. Ekkor azonban sikerült békés megoldást találni, melyet az éppen megüresedő toszkánai trón betöltése körül kialakult helyzet kínált fel: Szaniszló megkapta Lotharingiát, III. Ágost pedig megmaradhatott Varsóban. Sokkal súlyosabbnak bizonyult az a konfliktus, mely VI. Károly utódlása körül bontakozott ki, akinek egyetlen örököse Mária Terézia nagyhercegnő, a toszkánai nagyherceg, Lotharingiai Ferenc hitvese volt; a VI. Károly által idejekorán megtett óvintézkedések ellenére, melyeknek célja az volt, hogy az európai nagyhatalmakkal elismertesse az 1713-as Pragmatica Sanctio, a korábban tett ígéreteket illetve kötelezettségvállalásokat csaknem valamennyi kormány megszegte, aminek következtében Mária Terézia egyedül találta magát egy nagy európai koalícióval szemben, miközben támogatóként kizárólag Nagy-Britanniát tudhatta maga mögött. Az osztrák örökösödés ügye a század legsúlyosabb európai konfliktusává szélesedett, olyannyira, hogy az egyensúly egy pillanatra meg is bomlott, hiszen ha valamennyi trónigénylő kívánságát ki akarták volna elégíteni, az osztrák monarchiát szét kellett volna szabdálni, Mária Terézia csak Magyarország királynője maradt volna, miközben a császári koronának Wittelsbach-kézre kellett volna kerülnie. Végezetül,

az 1770-es években a Rajnai palotagrófság utódlása okozott súlyos problémákat, hiszen annak megoldásától függött a németországi egyensúly megőrzése. II. József, aki az osztrák Németalföldet Bajorországra kívánta cserélni, szembe került a poroszokkal, akik úgy látták, hogy ez a művelet túlon túl megerősítette volna a Habsburgok pozícióit a Birodalmon belül, s így ez a konfliktus 1778-ban egy rövid ideig tartó osztrák–porosz összecsapáshoz vezetett, melyet aztán a tescheni nemzetközi kongresszus döntőbíráskodása zárt le 1779-ben.

A fenti időszakban a statisztika tudománya is jelentős fejlődésen ment keresztül, képes volt a népesség számának, országok területének a felbecsülésére, meg tudta határozni egy adott ország földjeinek illetve várható bevételeinek értékét, olyannyira, hogy egyes államférfiak komolyan neki is láttak az ilyen felmérések elkészítésének, s különböző területek elcseréléséről fantáziáltak, anélkül, hogy egy szemernyit is figyelembe vették volna a területeken élő népek, alattvalók „természetes uraikkal” szemben táplált hűségét, érzéseit. Azt remélték, hogy a cserék révén sikerül megőrizni az egyensúlyt. Valójában ez a törekvés a „kabinetpolitika” győzelmét jelentette, melynek megvalósulása során a fejedelem környezetében buzgólkodó néhány bizalmi ember hideg fejjel, racionális alapon hozza meg a döntéseket, annak ellenére, hogy – mint tudjuk – II. Frigyes írt egy „Anti-Machiavelli”-t; végső soron nem más ez, mint az állam győzelme, ahol a diplomácia és a háború együttesen tevékenykedik annak érdekében, hogy a globális egyensúly s egy viszonylag szilárd béke fennmaradjon.

A második százéves háború. Minden valószínűség szerint a francia politika irányítóinak legfőbb problémája az angol–francia szembenállás maradt, s ezzel összefüggésben Jean Meyer joggal vetette föl ismét a gondolatot, hogy 1689 és 1815 között tulajdonképpen egy olyan, hosszan elhúzódó francia–angol konfliktussal állunk szemben, mely a középkor végén bekövetkezett helyzethez hasonlítható. Ez esetben a kiindulópontot a „dicsőséges forradalommal” 1688-ban bekövetkezett szakadás jelentené, s e konfliktus tovább folytatódna a 18. században oly módon, hogy az időnként létrejövő fegyvernyugvások, sőt közeledési kísérletek ellenére 1792 után a forradalom és a császárság háborúiban érje el tetőpontját, hogy majd a Waterloonál bekövetkezett döntő angol győzelemmel, főként pedig a bécsi kongresszussal érjen nyugvópontra. A szembenállás legfőbb oka mindenekelőtt gazdasági természetű: egy olyan korban, amikor a nagy tengeri illetve gyarmati kereskedelem óriási értéktöbbletet biztosít, a gyarmatok birtoklása és kiaknázása döntő fontosságúvá lesz, amennyiben a gyarmatok olyan exotikus termékek forrásai, melyeknek fogyasztása a kontinentális Európában egyre növekszik (cukor, dohány, kávé, majd tea), részben éppen az Európában az idő tájt uralkodó relatív prosperitás következtében; a ritka luxustermékek, melyeket hajdan a patikákban árultak, mindennapos fogyasztási cikkekké válnak. Franciaország és Anglia egyaránt birtokol „szigeteket” („*Isles*”) a Nyugat-Indiákon, amelyek – hogy csak a francia San-Domingo példáját említsük – csodálatra méltó fejlődésen mennek keresztül 1715-től kezdődően. Ez a jelenség maga után vonja a kereskedelmi flotta növekedését, biztosítva egyúttal Nantes és Bordeaux felvirágzását is, hiszen a gyarmatok egyben integrálódnak egy komplex gazdasági körforgalomba, melyet többnyire a „háromszög-kereskedelem” sémájával

szoktak felvázolni, s amely feltételezi az európai iparcikkek, az élelmiszerek és az afrikai rabszolgák forgalmát. Paradox módon, Franciaország ekkor sokkal sebezhetőbb, mint XIV. Lajos korában, mivel az Amerikával kialakított kereskedelmi kapcsolatai jóval nagyobb jelentőségűekké válnak. Hasonlóan alakul a helyzet az egymással versenyre kelt Kelet-Indiai Társaságok esetében is, hiszen közöttük röviddel ezután konfliktus tör ki az indiai szubkontinens kereskedelmének birtoklása érdekében, miközben a Kínával való kereskedelem nyitottabb, a hollandok szilárd befolyása alatt lévő Indonéz szigettenger pedig semleges marad. Az angolok és a franciák ugyanígy versenyben vannak a latin-amerikai piacok birtokba vételéért, mely térség a feldolgozott árucikkek és a rabszolgakereskedelem számára továbbra is kitűnő piac marad, lévén, hogy az utrechti egyezmény az angoloknak ítélte az *asiento* (azaz a rabszolgaszállítás) és a nevezetes „engedélyes hajó” (*vaisseau de permission – permission ship*) jogát, ami lehetővé teszi számukra, hogy elárasszák textiltermékeikkel egész Spanyol-Amerikát. Tekintettel arra, hogy a francia politika irányítói meg vannak győződve arról, hogy Nagy-Britannia pénzügyi hatalmának fő forrását a gyarmatosítók és a kereskedők által megtermelt profit biztosítja, Choiseul elképzelése szerint mindenekelőtt őket kell tönkretenni az angol hatalom megtörése érdekében.

Ehhez a kizárólagosan kereskedelmi jellegű rivalizáláshoz hozzá kell még vennünk az olyan, stratégiai természetű okokat, melyek bizonyos angol félelmekkel állottak összefüggésben. Mindenekelőtt az angol tengerészet a Brit szigetek biztonságának garantálása érdekében ragaszkodik ahhoz, hogy számbeli fölényt biztosítsa, s a hadiflotta tekintetében elérje vagy meghaladja a potenciális ellenfélként számba jöhető két legnagyobb kontinentális hatalom, Franciaország és Spanyolország hadiflottájának nagyságát. A Whitehall politikusaira mindemellett nyomást gyakorolnak az angol-amerikai gyarmatosok is, akik attól tartanak, hogy a franciák, ha megkaparintják maguknak az Ohio völgyét és a Mississippi medencéjét, beszorítják őket az Appalache-hegység és az atlanti partok közé, s ezáltal összekötik a Szent Lőrinc folyó völgyét Louisianával. Az észak-amerikai térségért folytatott francia–angol vetélkedés súlyos konfliktusok forrása lett, olyannyira, hogy XIV. Lajosnak az utrechti tárgyalások idején már biztosítékokat is kellett adnia, bele kellett egyeznie Acadia kiürítésébe, s le kellett mondania a Hudson-öbölről, azaz Kanada északi részéről. Lehetőséget kapott viszont arra, hogy erődített mélyvízi bázistelepet létesítsen a Szent Lőrinc folyó torkolatában, kárpótlásul az Új-Skóciában elvesztett Annapolisért; s az 1718-tól már működőképes louisbourgi erőd igencsak nyugtalanítja majd az anglo-amerikaiakat.

Az angol stratégia is ebből a szembenállásból fakad: Nagy-Britannia kormányzatának szüksége van szövetségesekre a kontinensen, akiknek segítségével szükség esetén arra kényszerítheti Franciaországot, hogy erőt kétfrontos harcban legyen kénytelen megosztani, ami egyet jelent a francia haditengerészet erőforrásainak és ütközésségének a csökkentésével, hiszen a tengeren vívott háború rendkívül költséges vállalkozás. Ennek az alapelvnek az alkalmazása nagyszerűen bevált a hétéves háborúban, és biztosította is Nagy-Britannia győzelmét.

Az *ideológiai háború* viszont gyakorlatilag kiment a divatból. Ebben az értelemben senki sem gondol többé komolyan a vallásra a felvilágosodás korá-

ban, s a keresztények védelme a Balkánon csupán kitűnő ürügy II. Katalin számára, hogy beavatkozhasson a Török Birodalom belső ügyeibe. A század második felében egyébiránt a Törökországgal szemben megfogalmazott szemrehányások hangvétele megváltozott: Nyugat-Európában a filozófia nem azért bírálja az iszlámot, mert hamis vallásnak vagy tévelygésnek tartja, mint ahogy azt korábban a buzgó hívek tették, hanem azért, mert a törökök fanatikusak és képtelenek befogadni az értelem és a haladás eszméit. II. Katalin viszont szisztematikusan jogot formál az ortodox vallásúak védelmére, attól függetlenül, hogy a török császár vagy éppen a lengyel király alattvalóiról van-e szó, s ukrainai és belorussziai üldözésük kitűnő ürügyet szolgáltat számára Lengyelország első felosztásának megvalósításához.

Ami az amerikai szabadságjogok védelmezését illeti, az sem volt több, mint jó ürügy, még akkor is, ha a felkelők céljai kedvező fogadtatásra találtak a párizsi szalonokban, a filozófusok táborában és általában a felvilágosult nézeteket vallók körében. Franciaország csak akkor avatkozott be határozottabban, amikor saját érdekeit kellett védelmeznie, s abban reménykedett, hogy az angol gyarmatbirodalom hatalmának megtörésével revansot vehet a hétéves háborúban elszenvedett vereségeért. A felsőbb állami szféra szintjén nem volt szó egyébről, mint a 18. században oly gyakran alkalmazott megoldásról, amennyiben – klasszikus módon – az ellenségnél kitört lázadást igyekeztek a maguk javára kamatoztatni. Az ügy filozófiai aspektusát minden valószínűség szerint sem a döntéshozók, sem pedig a harcolók nem érezték át, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a függetlenségi háború ne lett volna a felvilágosodás kora utolsó szakaszának döntő fontosságú eseménye, sem azt, hogy ne tekintsük a modernséghez vezető folyamat alapvető aktusának.

A különböző kormányok irányítóinak elsődleges törekvése tehát mindekenelőtt az európai egyensúly fenntartása, valamint a Nagy-Britanniával folytatott versengés marad, továbbá – Vergennes esetében – az az igencsak hagyományosnak tekinthető, a nagy tervek Richelieu-jéhez méltó törekvés, hogy Franciaország királya valamiféle erkölcsi döntőbíró szerepét játszassa az európai országok között. De e célok elérése érdekében milyen eszközök álltak a francia diplomácia rendelkezésére? Ragaszkodtak-e a XIV. Lajos korából örökölt szövetségi rendszerhez, vagy akartak és tudtak újítani is?

A 18. századi szövetségi rendszerek

Az igazság az, hogy ha folytatták is a német fejedelmi udvarok esetében azt az ellensúlyozó és szövetségesi politikát, melyet Richelieu-tól, Mazarintól, Lionne-tól és a Colbertektől örökölték, a francia kormányzat irányítói határozott kísérleteket tettek az újtásra akkor, amikor két ízben is (a korszak elején és a végén) közeledésre került sor Anglia és Franciaország között, de mindenekelőtt akkor, amikor eltemették a csatabárdot a Habsburgokkal, miközben egy „családi paktumot” hoztak létre a Bourbon-ház különböző ágai (Spanyolország, a Két Szicília, Párma, Franciaország) között. Feltűnő viszont az, hogy az utrechti tárgyalások idején kidolgozott utópisztikus tervezetek, mint például az Abbé Saint-Pierre-féle, örök béke megteremtését célzó program (Lucien Bély: *Espions et ambassadeurs*. Paris, 1990.), még a megvalósítás kezdeti szintjéig sem jutottak el, miközben továbbra is a diplomaták részvéte-

lével zajló konferenciákra hárult az egyensúly fenntartásának, illetve a béke megőrzésének a feladata. (Ezek közé tartozik pl. a soissoni kongresszus 1728-ban vagy a tescheni konferencia 1779-ben).

A *hagyományos avagy ellensúlyozó szövetségi rendszer* Franciaországnak és az északi illetve kelet-európai államoknak az együttműködésén alapult, ugyanakkor Franciaország hagyományos szövetségesei a 18. század folyamán vitathatlan hanyatlási perióduson mentek keresztül, ami Oroszországot, sőt az osztrák monarchiát erősítette. Figyelemre méltó azonban, hogy a francia diplomácia nem igazán fogadta be a jelentkező új nagyhatalmat, még Nagy Péternek, az 1717-es párizsi látogatása idején elhangzott felajánlkozása ellenére sem. Készítsünk egy gyors értékelést: ez a szövetségi rendszer egy valódi védelmi kordonra támaszkodott, mely Németországtól keletre húzódott, megfelelő helyen ahhoz, hogy a császárnak némi nyugtalanságot okozzon, s amely magába foglalta Svédországot, a Lengyel Reszpublikát, a magyar „Elégedetleneket”, az Erdélyi Fejedelemséget és a Török Birodalmat.

Magyarországot és Erdélyt azonban le lehetett írni az 1711-es szatmári békét követően, melyet a magyar lázadók vagy „Elégedetlenek” mérsékelt szárnya kötött meg a bécsi udvarral. A magyar nemesség, kiterjedt politikai kiváltságok fejében (Magyarországot gyakorlatilag független államként ismerik el az osztrák monarchián belül), valamint a felkelők számára biztosított általános amnesztia ellenében beleegyeznek abba, hogy letegye a fegyvert, s erősít az ország újjáépítésére fordítsa. Erdély ugyanezeket az előnyöket élvezi, feledelme, II. Rákóczi Ferenc, a függetlenségi harc vezetője pedig a számkivetést választja. Előbb Franciaországban, majd Törökországban telepszik le, reménykedve abban, hogy újabb felkelést tud majd kirobbantani a Habsburgok ellen, miközben csupán néhány száz lázadót sikerül maga köré gyűjtenie, akik végül a francia király huszárezredeiben folytatják karrierjüket.

A Lengyel Nemesi Köztársaság a teljes hanyatlás állapotába jut, s inkább teher, mint támasz Franciaország számára, amennyiben Versailles Lengyelország területi egységének fenntartására törekszik, miközben a lengyel uralkodó osztály, a mágnások és a köréjük csoportosuló nemesi klientúra az „arany szabadság” nevében szembehelyezkedik az államapparátus megerősítésére irányuló törekvésekkel, tehát visszautasítják az állandó, hivatásos hadsereg létrehozására tett kísérleteket, hiszen az szükségszerűen a végrehajtó hatalomnak, azaz a királynak engedelmessé válna. Elzárkóznak attól is, hogy az uralkodó rendelkezésére bocsássák a hadsereg fenntartásához szükséges forrásokat, s valahányszor nézeteltérés támad közöttük, a nemesi országgyűlés határozathozatal nélkül széled szét; a főurak pedig különböző konföderációkat hoznak létre, melyek tétovázás nélkül Oroszországhoz fordulnak segítségért. Ilyen körülmények között valamennyi királyválasztás újabb alkalom az arisztokrácia számára arra, hogy hatalmát (illetve tehetetlenségét) bizonyítsa, s tovább dagadjék azáltal, hogy a szembenálló főbb királyjelöltekkel megfizetett a kívánt támogatást. XV. Lajos ennek ellenére sem adja fel a küzdelmet. Azt követően, hogy apósának, Szaniszlónak a jelölését támogatta, dinasztikus kapcsolatokat épít ki a szász uralkodóházzal, összeházasítja fiát III. Ágost egyik leánytestvérével, majd ismét támogatja egyik unokatestvérének, Conti hercegnek a jelölését. Ebben az ügyben személyesen is elkötelezi magát, s különös gondot fordít megoldására, bevetvén minden lehetséges eszközt, így a

hírhedt „királyi titkosszolgálatot” (*„secret du roi”*) is, de még így sem képes megakadályozni Lengyelország 1772-es első felosztását, ami igen sértő a francia diplomáciára nézve, és súlyos presztízavesztést jelent Franciaország számára.

Ami pedig az Oszmán Birodalmat illeti, a helyzet hasonló az előbbiekhöz, jóllehet az eredmények kevésbé voltak katasztrofálisak. A filozófus-pártiak kritikái ellenére Vergennes, aki több mint tíz esztendő telt el konstantinápolyi diplomáciai szolgálatban, kemény kézzel irányít, s mintegy dogmává emeli az Oszmán Birodalom egybentartásának az elvét; Franciaország számos esetben nyújt katonai és technikai segítséget, ráadásul – érdekes módon – a francia diplomácia éppen Törökország megmentése érdekében járul hozzá Lengyelország első felosztásához!

Nagyobb sikerrel járt a francia diplomácia Svédországot illetően, melynek szövetségét mindenképpen szerette volna megtartani, s ezért a leghatározottabban védelmébe vette Oroszország és Poroszország megnövekedett étvágyával szemben. Így III. Gusztáv 1772-ben XV. Lajos s az akkor éppen Stockholmban tevékenykedő Vergennes segítségével sikeres államcsínyt hajt végre. Ennek ellenére az igazság az, hogy sem Svédország, sem a Török Birodalom nem rendelkezik már kellő hatalommal ahhoz – még akkor sem, ha a svéd flotta ereje nem elhanyagolható –, hogy működtetni tudja azt a fajta elensúlyozó politikát, amelyet Richelieu vagy XIV. Lajos idejében elképzeltek. Dicséretreméltó következetességet tapasztalhatunk Franciaország német politikájában is, mely továbbra is éppoly költséges, mint amilyen hatástalan, s Versailles hol Poroszországra, hol Szászországra, hol Bajorországra, hol pedig a rajnai fejedelmekre támaszkodva jut végső soron az előző századi szinthez hasonló, kiábrándító eredményre.

Ebben az összefüggésben az újító törekvések sokkal érdekesebbek. Idézzük emlékeztünkbe mindenekelőtt a Párizs és London között a Régenség idején tapasztalható közeledési politikát, melyet az *entente cordiale* első kísérletének is tekinthetünk. Ezt a közeledést bizonyos érdekek közössége hozta létre, de úgy is értékelhetjük, mint az utrechti tárgyalások szellemének továbbélését: a két nagyhatalom megelégtelt a háborút, s úgy látja, hogy a tét sokkal kisebb annál, semhogy megérje azt az áldozatot, amibe az ellenségeskedések folytatása vagy felújítása pénzben és emberáldozat formájában kerülne. Nem tekinthetjük tehát véletlennek azt, hogy az 1713-as egyezkedések mintegy negyedszázados békét eredményeztek. Ugyanakkor az általánosnak tekinthető manőverek mellett bizonyos speciális körülmények is hozzájárultak a Párizs és London közötti objektív együttműködés lehetőségeinek megteremtéséhez: említettük korábban, hogy a régensherceg hatalma éppoly fenyegetettnek tekinthető Franciaországban, mint a Hannoveri dinasztia legitimitása Angliában. Az utóbbiaknak a jakobita veszéllyel kellett szembenézniük, míg Orléans-i Fülöpnek V. Fülöppel gyűlhetett volna meg a baja XV. Lajos esetleges korai elhalálása következtében, s mindez már elegendő volt ahhoz, hogy Dubois ügyessége kibontakozhassék, s hogy Fleury bíboros békeszerető természete ezt a politikát a lehetőségek legvégső határáig vigye, ami a francia hadiflotta feláldozását jelentette volna a francia–brit kapcsolatok oltárán.

Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy Vergennes a felkelők győzelme és a második párizsi egyezmény (1783) aláírását követően is folytatta az angol-francia közeledés politikáját, mely végül a Franciaországban annyira népszerűtlen, 1786-os kereskedelmi egyezményben öltött testet.

A 18. századi francia politika valódi újítása azonban a *szövetségek 1756-os felborítása* volt, melynek eredményeképp Franciaország és az osztrák monarchia – feledvén valamennyi korábbi nézeteltérését – támadó szövetséget hoz létre Poroszországgal szemben. Ausztria szakít angol szövetségeseivel, Franciaország pedig levonja a következtetéseket a poroszok pálfordulásából, lévén hogy II. Frigyes már korábban, még 1756 elején elpártolt francia partnerétől és Nagy-Britannia felé közeledett. Ami átmeneti diplomáciai játéknak is tűnhetne, fennmarad egészen a francia forradalomig, s tartós békét eredményez a Rajna-vidéken.

A szövetségi rendszer megfordítása, melyet XIV. Lajos már 1715-ben megfogalmazott a közvetlenül a spanyol örökösödési háborút követően Bécsbe követt kinevezett *Du Luc gróf számára adott utasításai*-ban (*Recueil des instructions aux Ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu' la Révolution française*, tome I., Paris, 1884. jusqu'à), nem talált kedvező fogadtatásra VI. Károly császárnál, s még kevésbé főminiszterénél, Savoyai Jenő hercegnél, aki Franciaországgal szemben személy szerint is mély ellenérzéseket táplált:

„Azok a Badenben tett, a barátság erősítésére utaló kölcsönös gesztusok, melyek Savoyai Jenő herceg és de Villars marsall között többszöri levélváltáshoz vezettek, nem épültek szilárd alapokra; eközben a bécsi követségre szánt Du Luc gróf odaérkezésekor legfontosabb megbízatásként azt kapta, hogy ápolja azokat a kapcsolatokat, melyeket a megboldogult uralkodó a köz béke fenntartása érdekében a legőszintebben kívánt megvalósítani, oly módon, hogy a köz nyugalma ne függjék többé a protestáns hatalmak állásfoglalásaitól, akiknek segítségét megannyiszor a katolikus vallás számára a Birodalom területén belül súlyos károkat okozó egyezségek árán lehet csak megvásárolni. Du Luc gróf kezdeményezéseit baráti megértéssel fogadták ugyan, ám gyorsan kitudódott, hogy a bécsi udvar miniszterei felhasználták őket a protestáns hatalmaknál annak érdekében, hogy bizalmatlanságot ébresszenek Franciaország szándékait illetően.” (Utasítás Dubois abbé számára, 1717 szeptember 10. In: *Recueil des Instructions et aux ambassadeurs*, tome XXV–2, Anglia, 213.)

Ugyanakkor elfogultságtól mentesen nézve a dolgokat azt kell mondanunk, hogy a két kontinentális hatalomnak ekkor már nem volt lényeges nézeteltérése egymással, s végül Mária Terézia volt az, aki a tárgyalásokat újraindította az osztrák örökösödési háború lezárását követően, s ezt tekintette külpolitikája alapelvének egészen 1780-ban bekövetkezett haláláig.

A családi paktum a Choiseul által elképzelt rendszer egyik döntő fontosságú eleme volt. Bizonyos szempontból logikus folytatása ez annak a sikernek, melyet mintegy fél évszázaddal korábban értek el a Bourbonok a spanyolországi örökösödéssel kapcsolatban, s amelynek következtében Versailles és Madrid között számos súrlódás is keletkezett. VI. Ferdinánd 1760-ban bekövetkezett halála, s féltestvérének, Don Carlos 1738 óta nápolyi királynak a trónra kerülése megkönnyítette a francia–spanyol közeledést, mivel III.

Károly nem kedvelte az angolokat: a családi paktum, melynek aláírására 1761. augusztus 15-én került sor, szoros együttműködést tételezett fel, és megkövetelte a kölcsönös kötelezettségvállalás rendszerét a partnerek között. Azonnali hatállyal bírt, hiszen egy titkos megállapodás értelmében tervbe vették, hogy Spanyolország 1762. május elsején hadat üzen Angliának abban az esetben, ha addig a béke megkötésére nem kerülne sor. Ezt az ígéretet már januárban beváltották, s egy másik tengeri hatalom hadba lépése igencsak nyugtalanította a londoni kabinetet. A Paktum azonban nem csak a franciaországi és a spanyolországi Bourbonokat egyesítette, hanem a pármaiakat és a Két Szicíliában lévőket, V. Fülöp leszármazottait is, akiknek sikerült ismét gyökeret verniük az itáliai félszigeten a lengyel és az osztrák örökösödési háborút követő időkben. A Régenshatalom idején feszültté vált francia–spanyol viszony után, a Paktum módot adott a Spanyolországgal kialakult dinasztikus kötődés kiaknázására, miközben a szövetségi rendszerek átfordítását követően lecsillapodott itáliai helyzetet is stabilizálta. Noha a félsziget ekkortól kezdve spanyol és osztrák befolyás alá került, Mária Terézia rendre visszautasította a családi paktumhoz való csatlakozás gondolatát, mely azonban ennek ellenére az évszázad második felében meglévő stabilitás olyan kiegészítő biztonsági tényezőjének tekinthető, amely megkönnyítette Franciaország számára a felkelők melletti beavatkozást az amerikai függetlenségi háborúban.

Fordította: Cs. Tóth Annamária

Brit nemzet a 18. században?

Linda Colley: Britons.
Forging the Nation 1707-1837.

New Haven and London:
Yale University Press 1992. 429.

„Uralt Britannia tenger hullámát,
soha brit nem visel majd rabigát!”

Linda Colley James Thomson szavaival kezdi művét, s ez nem véletlen, hiszen a 18. század nagy angol költőjének sorai szinte Britannia jelmondatává váltak, és a vers – *Rule Britannia* –, melyből e két sor vétetett, akár egy „második brit himnusznak” is tekinthető. Mivel azonban a brit patriotizmus e mottója csak 1740-ben keletkezett, felvetődhet bennünk a kérdés: Milyen régi is a brit nemzet? Ez egyben előrevetíti a szerző alapkérdését, amelyre választ igyekszik adni művében: Kik voltak a britek, léteztek-e egyáltalán? Hogyan „kovácsolódott” egygé, britté az angol, a skót és a walesi társadalom; melyek voltak azok a kötelékek, amelyek már 1837-re a három nép unióját egységes – hatalmas gyarmatbirodalmat irányítani képes – szervezett állammá tették?

A nemzeti homogenizálódás aspektusa az egész munkán végigvonulva nagy-szerű keretet biztosít a szerző számára, aki emellett kiváló korrajzot tár az olvasó szeme elé. Könyvében szinte kézzelfoghatóan kirajzolódik a 18. századi Anglia protestáns, katolikus-ellenes, frankofób, merkantilista szellemisége, és mindezt az teszi egyedülállóan érdekessé, hogy mindvégig ott húzódik a háttérben a brit nemzeti identitás kialakulásának a motívuma. Colley kitűnő érzékel választotta meg műve alcímét, mely különösen találóan jellemzi a szerző álláspontját, miszerint nem egy nemzet kifejlődéséről, hanem „összekovácsolásáról” van szó. Nagyon sokatmondó annak az alfejezetnek a címe is, amelyben a „brit nép” homogenitásának a kérdését vizsgálja: Egy még-nem-egészen-egyesült Egyesült Királyság (*A less than United Kingdom*).

Bármilyen kifejezés használata szerencsésebb, mint a „nemzet”-é arra a Nagy-Britanniára vonatkozóan, amely pusztán papíron létezett 1707-ben, amikor a parlament becikkelyezte a Skóciát Anglia és Wales Királyságával egyesítő *Act of Union*-t. Colley szerint csupán egy név volt az, semmi több, sőt az is egy új, azelőtt soha nem létező összetétel. Következésképpen természetesen „brit nép”-ről sem beszélhetünk még ekkor. Az európai és így a magyar történeti irodalom is már a középkor-végi Angliát is viszonylagosan egységes államként, illetve az angolokat homogén nemzetként szemléli és állítja szembe a kontinentális – apró fejedelemségekre szabdaltsággal – Német-Római Császársággal, illetve Franciaországgal, ahol a híres anekdota szerint még 1789-ben sem értette meg minden nemzetgyűlési képviselő egyes távoli dél-francia vidékek küldötteit. Igaz, ez a korabeli Angliában elképzelhetetlen lett volna, mindemellett is. Colley felsorolja azokat a tényezőket, amelyek az egységesülés ellen hatottak, rávilágít – bár ez furcsán hangozhat számunkra – az ország etnikai sokszínűségére.

Bármennyire kétségbe vonható is, hogy etnikai és nyelvi értelemben mennyire tekinthető a 18. századi Nagy-Britannia soknemzetiségű államnak, anniban mindenképp igaz van a szerzőnek, hogy nagy volt a regionális kulturális különbözőség mértéke: a nemzeti egységesülést elsősorban a helyi és regionális összetartozás-tudatból táplálkozó különbözőségek veszélyeztették. Colley felhívja a figyelmet arra, hogy az új brit államban nem volt egység az angolokkal szembenálló táborában sem. Helytelen lenne egybemosni a skótokat, íreket, walesieket mint egy Londonnal szemben álló egységes nemzeti szeparatizmus képviselőit, mivel – Colley szerint – Skóciában és Walesben sokkal inkább a regionális, mint a nemzeti identitás tudata érvényesült. (A skóciai és walesi vonatkozásokat illetően Colley olyan walesi és skót szakértők munkáira támaszkodik, mint Prys Morgan

és Christopher Smout.) Nem volt tehát olyan mértékű a „kelta nemzeti” különállás, hogy az komolyan veszélyeztette volna a brit közösségtudat kifejlődését. A skótok, írek, walesiek képtelenek voltak arra, hogy utat találjanak egymáshoz. (Itt jegyezzük meg, hogy Colley a nacionalizmus szót két értelemben használja. Egyrészt az angol, skót, walesi nacionalizmusra, másrészt a korszak végére, a 19. század közepére kifejlődő brit [birodalmi] nacionalizmusra, de mindkettőt megkülönbözteti a Nagy-Britannián belüli közös patriotizmustól.)

A szerző több olyan tényezőt emel ki, amelyek a „britség”, a britanniai nemzeti egység kialakulásának fő motiváló erőiként hatottak. A logikai síkon is egymást követő fejezetek egy-egy tényezőt mutatnak be ebben a sorban: protestantizmus, a kereskedelem szelleme, a parlament, a koronához való hűség, győztes háborúk, illetve a skót betörések okozta veszélyeztetettség érzése, az alkotmányos monarchia rendszere mint az egyedüli brit szabadság letéteményese, s így tovább. Elsőként a későbbi híres „splendid isolation” politikai felfogásának kiinduló pontját, az Európától való másságot, a kontinentálistól való különbözőséget tárgyalja, másrészt felveti, hogy komoly egységesítő erőt jelentett a határok több évszázados állandósága.

A legfőbb összetartó erő forrásának azonban a protestantizmust tartja mint egy szinte kizárólagosan a britek számára „megadatott” (állam)vallást. Az állam-nemzeti eszme elsősorban az antikatólicizmusból eredt, s a katolikus Európa elleni sorozatos háborúkban fejlődött brit nacionalizmussá, amelynek középpontjában a Gondviselés szelleme által oltalmazott, a brit Isten által vezetett nép állt. Természetesen Colley szerint sincs szó egyfajta „vallási” alapon szerveződő állampolitikáról; az egyénekben a protestantizmus iránti mély elkötelezettséget ugyanakkor rendkívül fontos tényezőnek tartja. (Kitűnő példa erre az, hogy még az 1666-os londoni Nagy Tűzvészt is a katolikusok művének tekintették.) Nem csupán tömeges, nemzeti méretű intoleranciáról volt szó, hanem egyfajta, a „Ró-

ma vallásával” szembeforduló protestáns testvériség szelleméről. Jelentős momentum, hogy a francia háborúk idején újra kiadják a hitükért mártírhálált szenvedett protestánsok sorsát megörökítő *Book of Martyrs*-t. John Foxe e műve ott feküdt a Biblia mellett minden templomban. A protestáns testvériség szelleméhez még egy kiválasztottság-, illetve küldetéstudat is társult, miszerint a brit nép Isten különös kegyében részesül, és a Gondviselés vezeti a katolicizmus elleni harcban. A 18. századi zsoltárokban London úgy jelenik meg, mint az Arany Jeruzsálem, a dissenter csoportokhoz tartozó lelkész, Isaac Watts pedig egyik zsoltár-fordításában az Ígért Földje nevét Izrael helyett Nagy-Britanniára cseréli fel. A kiválasztottsággal szorosan összefonódott az úgynevezett brit szabadságeszme, amely egyrészt az isteni Gondviselés által a brit népre ruházott kegyből, másrészt a britek korlátozás nélküli szabad kereskedelmi gyakorlatából táplálkozott. A kortársak úgy látták, hogy mivel közvetlenül (azaz angol nyelvű Bibliából, egyházi közvetítés nélkül) férhetnek hozzá Isten ígétéhez, sokkal szabadabbak, mint a katolikus nemzetek. A kereskedelem és a vallási szellem szabadsága viszont képessé teszi a brit népet a szabad, azaz természetes nemzeti fejlődésre. Ennek az ideológiának nagyon sok híve volt, s ebben – Colley álláspontja szerint – semmi szerepe nem volt a politikai hatalom propagandájának, ugyanis a protestáns világszemlélet mélyen áthatotta a korabeli mentalitást, vele együtt a hétköznapi életet, a mindennapi kultúrát is. Így sokan el tudták fogadni, hogy az új Kánaán Britannia földje lesz, ama logika alapján, miszerint a kiválasztottság determinálja a jólétet a protestáns nemzet számára. E felfogás szerint ugyanakkor a katolikusok törvényszerűen alkalmatlanok a gazdasági életre. A kortársak számára bizonyítékul szolgált erre az a tény, hogy az adók és feudális maradványok által sújtott francia paraszt alacsonyabb életszínvonalon élt mint az angol átlagpolgár. Colley egyúttal megkérdőjelezi ezt a nézetet: szerinte a fent említett gondolatokat csupán a brit társadalom kisebb hányada vallotta magá-

ének; a többség igenis a kontinentálishoz hasonló mértékű adóterhek alatt szenvedett. (Itt is megfigyelhető Colley szemléletének és történetírói módszerének egy nagyon fontos eleme, mégpedig az, hogy az egyén, a kortárs átlagpolgár felől, annak nézőpontjába belehelyezkedve közelíti meg az egyes kérdésköröket. Nagy jelentőséget tulajdonít az egyénben rejlő szubjektív motivációknak. Mindenekelőtt az érdeklő, milyen kép élt az egyes emberben a kor nagy társadalmi és politikai kérdéseiről; hogyan élte át a londoni utca embere a francia háborúkat, a skót lázadásokat, az amerikai gyarmatok elvesztését.) Az angolok már a 17. században nagyon büszkék voltak gazdasági fejlettségükre: Colley fogalmazásában a korabeli felfogás szerint a prosperitás csak a brit protestánsoknak adatott meg, mivel kizárólag őket jellemzi az Úrba vetett „tisza hit”. Szemben az *ancien régime* „alattvalóival”, a „szabad brit polgárokhoz” szabadon eljuthatott Isten igéje. (1659-ben eltörlik a könyvnyomtatás állami ellenőrzését, megszületik a szabad sajtó.)

Nem vitás, az angol puritánok büszkéek is lehetnek gazdaságuk fejlettségére. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy bár Colley kritikus a puritán mentalitás megítélésében, túlságosan nagy fontosságot tulajdonít a polgári ideológia valóságos megalapozottságának. Egyúttal hiányolnunk kell annak bemutatását, hogy a gazdasági fejlettség milyen tényezőkben mutatkozott meg, a prosperitás milyen keretek között valósult meg. Ahogyan erre az angol kritikusok is felfigyeltek, a szerző meglehetősen elhanyagolja a gazdasági kérdések elemzését. (Lásd például P.D.G. Thomas recenzióját – *English Historical Review*, 108. (1993) 403-405.) Ugyanakkor, bár igaz, hogy a 18. századi iparral és kereskedelemmel egyetlen fejezet sem foglalkozik, azt is tekintetbe kell vennünk, hogy már a propozícióként is értelmezhető alcím eleve behatárolja a munkában vizsgált kérdések körét, így nem várhatjuk el, hogy helyet szenteljen a szerző például az ipari forradalom kérdéseinek is. Mindazonáltal a kereskedelem, ha érintőlegesen is, szinte

minden témához kapcsolódik, s Colley igen szemléletesen tárja eléink a korabeli brit kereskedő polgárság életérzéseit. Emellett külön részben tárgyalja a birodalomválasból származó anyagi haszon kérdését, illetve azt, hogy a nemzet egységesülését hogyan segítette elő a polgárság anyagi támogatása.

A vallásos patriotizmus szellemének jelentőségével kapcsolatos Colley-nak az a nézete, miszerint ez volt az az erő, ami a Hannoveri dinasztia számára meg tudta tartani a trónt. Protestánsok voltak, így ebből a szempontból megfeleltek állampolgáraik elvárásainak. Nem személyes uralkodói nagyságuk vagy politikai tehetségük miatt bizonyultak képesnek Nagy-Britannia kormányzására, hanem azért, mert velük szemben a Stuart trónkövetelők óriási hátránnyal indultak: katolikusok voltak, és így ígérhettek bármit, csak akkor lett volna esélyük a trón elnyerésére, ha áttérnek a protestáns hitre. Colley-nak a Hannoveri ház „trónra-termettségeről” alkotott ítélete meglehetősen kritikus. Itt újra a kor átlagemberének a szemével néz, leírja, hogy az uralkodói tekintély miatt milyen sokat számított a külső megjelenés, amellyel a királyi nagyságot lehetett reprezentálni. A Hannoveriek fizikailag sem voltak uralkodásra teremtett személyiségek; míg ha velük a Stuart trónkövetelőknek a régi nagy angol lovagkirályokat idéző „daliás” termetét állítjuk szembe – Colley szerint – nem lehet kétséges, kit is tartott volna a kor embere alkalmasabbnak a trónra – persze csak a valláskülönbőség megnemléte esetén.

A szerző látványosan mutatja be az alkotmányos királyságnak azt a fajta vallásos koncepcióját, amellyel I. György uralkodásának alapját vetették meg. Ez alkalommal is az angol polgárt idézi, aki úgy vélte, a Gondviselés rendelte, hogy a protestáns királyi vér ne szakadjon meg, illetve maga a nép volt az, aki hitének megőrzése céljából választott magának uralkodót. Teljes mértékben igaza van Colley-nak, mikor kiemeli, hogy bár I. György koronázásakor esküvel vállalta, biztosítja alattvalói szabad vallásgyakorlatát, nem tudni, hogy ez az eskü valójában mennyi-

re volt formális, s hogy ennek értelmében levonható-e az a következtetés, miszerint a monarchiának valamiféle, a protestáns patriotizmus irányába ható jellege lett volna. Ugyanakkor végső konklúzióként Colley leszögezi, hogy a protestantizmus játszotta a legnagyobb szerepet az új nép új identitástudatának a kialakulásában, amint erre utal az egyik alfejezetcím is: „Britannia, a hit erejével létrejött állam”. (43. o.) A protestantizmus szabta meg az emberek életértelmezését; önmagában azonban a vallás sem biztosíthatta volna a nemzeti egység teljes kifejlődését két másik alapvető fontosságú tényező együttes hatása nélkül.

A hit mellett az új rezsim másik bástyája a parlament, illetve a parlamentarizmus kultusza volt. A parlament mint a régiók fölött álló fórum természetesen a brit közösséghez tartozás tudatát erősítette, s ezzel párhuzamosan a területi különállást, a régióhoz tartozás tudatát gyengítette. (1707-től Westminsterben üléseztek az angol képviselőkkel közösen a skót *shire*-ok képviselői is.) Colley kijelenti, hogy nem akar abba a hibába esni, melyet a múlt századi Whig történészek elkövettek, és igyekszik elkerülni, hogy túlértékelje a parlament szerepét, de ennek eredményeként – megítélésem szerint – a másik végletbe esik, és méltánytalanul kevés teret szentel e fontos politikai intézmény szerepvállalásának Britannia megalapozásában.

A brit egységesülés másik fontos összetevője volt a kereskedelem kultusza. Britannia stabilitása – és ezt a szerző alapvető kiindulópontként fogadja el – a földbirtokos uralkodó osztály és a kereskedő polgárság harmonikus viszonyán nyugodott. A kereskedelem Britannia gazdasági erejének fő forrásává vált, viszont státusz és hatalom viszonyában a kereskedő tőke képviselői még mindig messze elmaradtak a tradicionális elit mögött. A szövetség nagyon nehezen indult útjára. Colley kutatásainak eredményeként bemutatja, milyen lassan közelített egymáshoz a két réteg: kicsi volt még a polgárok és nemesek közötti házasodás aránya. Egyéni példákkal is illusztrálja, az egyéni ambíciók még mindig

milyen konvencionális keretben mozogtak, az érvényesülést továbbra is a hagyományosan biztosnak tekintett jogi és katonai pályán vélték megtalálni, semmint hogy a kereskedelemben próbálkozzanak. Különösen találó az a Colley által idézett eset, miszerint az idősebb William Pitt egy beszéde, melyben kijelentette, hogy jobban megérné neki, ha londoni kereskedőként a városatyák között ülhethetne, mintsem hogy a Lordok Házának tagja legyen, óriási megütközést váltott ki.

Colley a kereskedelemről szóló részben legfőképpen arra a kérdésre igyekszik választ kapni, hogy mekkora volt a kereskedőtőke szerepe a korban. Helyes-e a kereskedelem kultuszáról beszélni a 18. században, ha a politikai elit egészen a 20. századig földbirtokos többségű maradt, vagy inkább fogalmazzunk így: jövedelme meghatározó részét földbirtokból szerezte (az angol terminológia szerint „*landed classes*”). A hadseregben, a diplomáciában, vagy a gyarmati szolgálatban a nemesség erősen túlsúlyban volt. Igaz az a megállapítás, hogy a kereskedőpolgárság anyagi erejének és társadalmi súlyának arányában nem kapott megfelelő képviseletet a politikai élet hagyományosan arisztokrata dominanciájú területein. Colley itt sem részletezi, miben testesült meg a polgárság gazdasági ereje, illetve nem tér ki arra, milyen gazdasági adatokkal, kereskedelmi mutatókkal bizonyítható az a megállapítása, miszerint az állam hatalmának és gazdagságának fő hajtóereje a külkereskedelem volt. Az azonban fontos tény, hogy az állami bevételeknek sokkal nagyobb hányadát tették ki – békeidőben – az importra kirótt vámok és a kereskedelemről származó illetékek, mint a földre kivetett adók. A földbirtokos réteg túlsúlyával szemben a London-központú kereskedelmi elit az „új kereskedőnemzet” vezető erejeként önálló mítoszt alakított ki magának, a velencei *grandeur* kultuszát. Londont Európa Velencéjének, magukat pedig a nagyhatalmú velencei kalmárok örökösének, a világereskedelem urainak tekintették. (Ezt fejezi ki William Marlow 1795 körül született festménye [63. o.], amely a Szent Pál Székesegyházat velen-

cei környezetben, lagúnákkal szegélyezve ábrázolja [Capriccio: *St Paul's and a Venetian canal*. London, Tate Gallery].)

Colley nem ért egyet azzal a nézettel, miszerint a középosztálybeli identitás autonóm kifejlődésének egyik oka a hagyományos uralkodó osztályokkal szembeni konfliktus volt. Természetesen léteztek összeütközések, kétségtelen, hogy a kereskedőpolgárság és annak majdani utódja, a „*middle class*” sokszor elégedetlennek mutatkozott az állami politikával szemben, de nagyon is elégedett volt azzal a prosperitással, amely nagymértékben a merkantilista gazdaságpolitikának volt köszönhető.

A gazdasági fejlődés fontos összetevője volt a kereskedőréteg és az államhatalom jó kapcsolata, avagy – a szerző megfogalmazásában – szükségszerű egymásrautaltsága. Érdekközösség alakult ki a középosztály és az uralkodó elit között, legfőképpen abban, hogy mindkettő politikai stabilitást kívánt 1689 után, illetve a skót betöréseket követően. Mindkét társadalmi erőt a rend és nyugalom kíváncsai vezették. A kereskedőrétegnek a kereskedelem békés folytatása, a pénzforgalom biztonsága mindennél többet jelentett. (Colley felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a korban a kereskedelem forgalmában a döntő szerepet a rövid lejáratú váltók és jelzáloghitelek játszották, a számlákat általában évente egyszer egyenlítették ki, így az üzleti élet bármilyen nemű sérelme katasztrofálisan érintette volna a gazdaságot.) Ezt a fajta létbiztonságot ugyanakkor csak a földbirtokos elit tudta biztosítani, mivel ők tartották kezükben a hadsereg és a flotta vezető pozícióit, illetve a parlamentben és a külpolitikában is az ő szavuk döntött. Az érdekközösség másik oldala a gyarmat-szerző politika, „a kereskedelem testvéröccse” volt. Természetesen az a kijelentés nem számít újnak, hogy a külső területekért folytatott birodalmi külpolitika mindkét társadalmi réteg elképzeléseinek a középpontjában állt. Az viszont újdonságként hat, hogy ezt az érdekközösséget Colley kölcsönös függésként, egymásrautaltságként fogja fel. Ugyanez volt a helyzet a skót trónkövetelők hadjáratai

idején. A veszélyeztetettség érzése a közös identitástudat fejlődése irányába hatott. Azzal viszont, hogy ez közös táborba hozta össze a politikai stabilitást féltő rétegeket, a skót támadásoknak sokkal nagyobb volt a közvetett, utólagos hatása, mint a pillanatnyi katonai jelentősége. Ebben az értelemben Colley szerint nem szabad egyszerű politikai zavargásnak vagy pusztán helyi jellegű csetepatének tekinteni a Stuartok hadjáratait. Híveik száma igen csekély volt Angliában, nem sikerült jelentős bázisra szert tenniük, mivel az ország lakossága – magukat a kortársakat is meglepve – tömegesen és nagy lelkesedéssel állott az új dinasztia zászlaja alá. Egyre kevésbé számított már, hogy valaki cornwalli vagy yorkshire-i. Ha a létbiztonságukat látták veszélyeztetve, egyre kevésbé volt fontos a regionális elkötelezettség; az új dinasztia alattvalói már „britnek” érezték magukat, kitartottak a Hannoveri-ház mellett.

A jakobitizmus megítélésében Colley olyan álláspontra helyezkedik, ami annak az olvasónak, aki nem ismeri az utóbbi évtizedben született munkákat, melyekre a szerző is támaszkodik, meglehetősen meglepetésként üdonságokkal szolgál. (P. K. Monod: *Jacobitism and the English People, 1688-1788*. Cambridge, 1989; F.J. McLynn: *France and the Jacobite Rising of 1745*. Edinburgh, 1981.) Colley is az ún. „passzív jakobitizmus” elméletét fogadja el, mely szerint a skótok angolelleses háborús lelkesedése korántsem volt akkora, amint azt a korábbi századok tapasztalatai alapján várhatnánk. A skótok többsége természetesen szívvel-lélekkel hú volt a Stuartokhoz, de amikor fegyvert kellett ragadni, már erősen megrikult a jakobiták tábora. Colley szerint egyáltalán nem lehet „forrongó tartományról” beszélni, amint azt a hagyományos angol történetírás tette, mivel a skótok csak addig voltak jakobiták, amíg az nem járt kockázattal, azaz csak szavakban. Az angolellesség megrekedt az ártalmatlan Stuart-szimpatizáns akcióknál; burkoltan, veszélytelen módon élítették a Stuart trónkövetelőket, de nyíltan nagyon kevesen mertek fellépni, fegyveres akciókra pedig még a rebellis Fel-

földön is csekély számban vállalkoztak. A skót hadjáratok már a kezdet kezdetén elbuktak megfelelő háttér-bázis híján. Idealista céljaikhoz (azaz, hogy a Hannoveriek majd harc nélkül elmenekülnek az országból) többnyire felkészületlen, az angol haderőhöz szervezettségében nem hasonlítható „hadseregek” párosultak.

A passzív jakobitizmus okait keresve Colley következetesen a magántulajdon biztonságát és az anyagi stabilitás motiváló erejét emeli ki. (Ezen tényezőknek megkérdőjelezhetetlen a szerepük, ugyanakkor a megközelítés előnyére vált volna, ha a szerző távolabbra is tekint, az egyéni érdek primátusa mögé.) A skót vállalkozások sikertelenségének vizsgálatakor Colley továbbá annak tulajdonít nagy jelentőséget, hogy a brit kereskedelem védelmében széles „anti-jakobita egység” alakult ki Angliában. Hogy miért is féltették az angol kereskedők nehezen megszerzett pozícióikat a skótoktól? Elég csak a hagyományos skót-francia szövetségre gondolnunk: ha Párizs segítségével a Stuartokat ültették volna a trónra, a franciák minden bizonnyal kereskedelmi koncessziók és gyarmati területek igényével léptek volna fel. Ebben a megvilágításban a jakobitizmus már nagyobb veszélyt jelentett, mint egy pusztán dinasztikus érdekekből folyó konfliktus.

1746 után a patriotizmus reneszánszát élte, de ez már nem az angol, hanem kifejezetten a brit nemzeti ébredés kora volt. A szerző azt tartja döntő fontosságú tényezőnek, hogy miként járult hozzá a polgárság az új brit nemzeti fejlődéshez. Colley előtérbe kívánja állítani azokat a – főleg középosztálybeli alapítású – hazafias társaságokat, amelyek fő fórumai voltak a nacionalista, elsősorban frankofób hangulat terjesztésének. (Rendkívül bő az a forrásanyag, amit ebben a kérdésben felhasznál. A korabeli közélet szinte minden területét átfogják a segítségül hívott idézetek, a templomi prédikációktól egészen a szabadkőműves páholyok ülésein elhangzott beszédekig.) A polgári többségű patrióta klubokban a brit áruk védelmének jelszava olyan szélsőséges kijelentésekre is alkalmat adott, miszerint a romlott francia erkölcsök „elpusztítják a

brit népet”. A „*middle class*” mindig igyekezett biztosítani az államhatalmat arról, hogy a brit nemzet érdekei „eleve elrendelt módon” megegyeznek a brit kereskedelem érdekeivel. Így a brit kereskedőpolgárság természetesen hajlandó volt finanszírozni az államhatalom azon erőfeszítéseit, hogy a brit nemzeti öntudat erősödjön, és a Hannoveri-ház Britannia mítoszának megteremtésével létjogosultságot nyerjen a trónon. Mindazonáltal a nemzeti ébredés egyetlen polgárnak sem vált a kárára, sőt „a brit nép védelmében” vívott háborúk, különösen a hétéves háború igencsak megtöltötték a londoni vállalkozók zsebeit. Mindemellett sem meggyőző teljes mértékben a szerző azon megállapítása, hogy a polgárság patriotizmusa teljes mértékben materiális célzatú lett volna, annál is kevésbé, mivel Colley is elismeri, hogy nem mindenki profitált a háborúkból, néhány iparágban igen sokan csődbe mentek. A támogatásban szerepe lehetett a polgárság önálló politikai öntudatra ébredésének is.

A brit külpolitika vonatkozásában Colley nagyon kritikus a 18. századi háborúk „nyereségeit” illetően. Igaz, 1763-ban Anglia óriási földbirtokokkal gazdagodott, de a győzelemittas eufória mögé tekintve égető problémákra is rátekinthet a kutató. Kétségtelen tény, hogy hatalmas mértékben megnövekedett az angol külpolitika presztízse, de nem szabad megfedkezni az óriási államadóságról, a 200 ezres hadsereg leszerelésének gondjáról, illetve arról, hogy túl költséges volt ennek a három földrészre kiterjedő birodalomnak a fenntartása, és egyszerűen nem született még meg az a bürokratikus apparátus, ami Londonból kormányozni tudta volna a gyarmatokat. A szerző a műben többször is próbálja érzékeltetni, hogy a 18. század közepére Anglia túlhódította magát. (pl. 101-105. 135-136. o.) Szerinte az 1763 előtti „kis” birodalom csupán a kereskedelem erejével összefogott középkori típusú gyarmatbirodalom volt, de a párizsi szerződés után a világalomra törő „*Empire*”-t már csak a fegyverek szavával, illetve elnyomó gyarmati mechanizmus kiépítésé-

vel lehetett megtartani. Az adminisztratív és hadigépezet kibővítése hatalmas befektetéseket követelt, így a hagyományos hatalmi elit számára ismét nélkülözhetetlen volt a polgárság anyagi támogatása.

Érdekes motívum, hogy Colley nem tulajdonít nagy jelentőséget az amerikai függetlenségi háborúnak, mondhatni elhanyagolja a mi történeti kultúránkban meglehetősen nagy fontosságúnak tekintett kérdés tárgyalását. Ezzel szemben nagy hangsúlyt helyez a többi háborúra (a spanyol, az osztrák örökösödési háborúra, illetve a napóleoni háborúra), az angol történeti irodalomban megszokott módon a brit győzelmeket emelve ki.

Linda Colley műve kitűnő olvasmány. Amellett, hogy komoly, tudományos igényű munka, egyben szórakoztató is. Colley kiválóan illusztrál egyéni esetekkel, egyszerűen illeszti az egyes történeti alakok példáját gondolatmenetébe anélkül, hogy túlságosan eltérne a tárgytól. Mindez frappánssá és szemléletessé teszi előadásmódját. Másrészt bizonyítékai igen sokrétűek: felhasznál többek között idézeteket a korabeli sajtóból; egyes történelmi személyiségek, sőt teljesen ismeretlen polgárok leveleiből idéz;

parlamenti beszédrészeket közöl; politikai pamfleteket és röpiratokat ismertet, mindenekelőtt Jonathan Swift tollából; nem hanyagolja el a korabeli irodalom olyan alakjait sem, mint Defoe, John Gay, Thomas Gray, Jane Austen és nem utolsósorban az elmaradhatatlan dr. Johnson, mint ahogy nem hiányozhat a politikai filozófia olyan személyisége sem, mint Edmund Burke. Colley forráshasználata tehát igen sokoldalú, műve vitathatatlanul híven rekonstruálja a korszalemet, kétségtelenül hosszú és nagyszabású kutatómunka eredménye. Emellett kiemelendő az illusztrációs anyag rendkívüli bősége és sokrétősége, különös tekintettel William Hogarth társadalmi ihletésű rézkarcaira. Az első pillantásra esszégyűjteménynek tűnő munkában felfedezhetjük azt az összetartó erőt, amelynek vizsgálatát az író elsődleges céljának tekinti nagyszabású vállalkozása során: vagyis a brit nemzeti identitás eszméiségét, s többek között ennek is köszönhető, hogy koherens, egységes művet tár az olvasó elé.

Bárány Attila

A huszárok és Franciaország

André Corvisier (dir.): *Les Hussards et la France*

Musée de l'Armée-Editions Complexe,
Bruxelles 1993. 253 o.

A magyar könnyűlovasság, mely a török elleni háborúkban edződött, fényes karriert futott be a 18–19. század folyamán nemcsak Európában, hanem a világ távolabbi országaiban is. Amíg a 18. századi Franciaország a felvilágosodás eszméivel árasztotta el egész Európát és hazánkat, addig a magyar lovas harcmódor hasonló sikernek örvendett a Francia Királyság hadseregében. Gyors és hatékony rajtaütéseikkel a mai kommandós egységekhez hasonló szerepet töltöttek be. Nélkülözhetetlennek bizonyultak még a felderítésben is. Valamennyi ország közül talán Franciaországban őrzik legjobban emléküket. Már a múlt század vége óta több összefoglaló jellegű igényes munkában foglalkoztak a francia huszárezredek történetével.¹ A dél-franciaországi Tarbes városában található a Nemzetközi Huszármúzeum, amely a tárgyi emlékek és a huszárokra vonatkozó dokumentáció egyedülálló gyűjteményét őrzi. Létezik egy speciálisan a huszárság történetével foglalkozó periodikájuk is, mely *Vivat Hussar* címen jelenik meg. Ugyanebben a városban található ma is az 1. huszárezred, amelyet röviden csak *Berchény*-ezrednek szoktak nevezni, így ápolva az ezredalapító Bercsényi László, székesi Bercsényi Miklós gróf fia és Franciaország marsallja emlékét. A mai Bercsényi-huszárok, ejtőernyős deszantosok, nem nagyon hasonlítanak elődeikhez, mégis igen figyelemreméltó, hogy e fegyvernem túlélte az elmúlt két évszázad viszontagságait, és ma is büszkén hivatkoznak huszár mivoltukra.²

A párizsi *Musée de l'Armée* huszárgalériája is jelentékeny szerepet vállal a huszárhagyományok ápolásában, népszerűsítésében. E múzeum munkatársai André Corvisier – a Sorbonne nyugalmazott hadtörténésze – irányításával készítették el a *Les Hussards et la France* című

művet. A pompás kivitelű, színes képekkel illusztrált könyv megjelenését 1992-re, az első francia huszárezred megalapításának 300. évfordulójára tervezték, párhuzamosan egy nagyszabású kiállítással az *Hotel des Invalides*-ban. A kiállítás az 1994-ben elkészült új kiállítóteremben került megnyitásra. E könyv jelképes értelemben, hűen a huszárharcmodorhoz, az előőrsét jelentette az ünnepi rendezvényeknek.

Igen logikus felépítésű, katonás architektúrájú egységet alkotnak a tanulmányok. Szerkezetileg két fő részt különíthetünk el: az egyik egy történeti összefoglalót ad, a másik a huszárokkal kapcsolatos tárgyi emlékek leírását és vizsgálatát tartalmazza. A huszárezredek történetének feldolgozását különösen az itt közölt részletes statisztikai táblázatok gazdagítják. Gérard-Jean Chaduc tanulmányaiban adatokat kapunk arról, hogy mely országokból érkeztek az első regimentek katonái. A magyarokon kívül még jelentős számú szláv és germán hangzású névvel találkozunk. Az adatokból egyúttal az is kiderül az olvasó számára, hogy a 18. század végére a magyarok aránya jelentősen csökkent a francia huszárezredekben. A kezdeti magyar vezényleti nyelvet ekkor már felváltotta a német. A francia vezényleti nyelv inkább a forradalmi idők folyamán terjedt el körünkben. Az „ancien régime” királyai még szívesen alkalmaztak idegen zsoldosokat, akik számos privilégiumuk mellett (pl. a vezényleti nyelv szabad megválasztása) még kiemelt anyagi juttatásokat is kaptak. Egyébként ha máshol nem is, a legendás idegenlégióban a mai napig megfigyelhető ez a tradíció.

Fontos szerep jut a könyvben a hadi események lélektani vonatkozásai feltárásának, elemzésének. A halállal szemben tanúsított magatartás vizsgálata, legálábbis Philippe Aries művei óta, az újabb francia történetírás egyik privilégizált területe.³ A huszárok esetében ez annál is inkább hangsúlyos, mivel igen magas volt körükben a halálozási arány.

„Gyáva alak az a huszár, aki megéri a 30. évét!” – állította Lasalle tábornok, a napóleoni háborúk legendás huszárparancsnoka. Jean-Gérard Chaduc neki állít emléket a forradalmi és napóleoni háborúkat tárgyaló tanulmánya végén. „Lasalle-t még ma is a huszártísz archetípusának tekintik” – írja egy helyen. S valóban, a kötet címlapborítóján is Lasalle színes egészalakos képe alkotja az illusztrációt.

A mű révén bepillantást nyerhetünk a huszárok mindennapi életébe is, amit a korábbi hadtörténeti munkák igen gyakran elhanyagoltak. André Bendjebbar és Jean-Louis Reynaud a francia huszárok 19. századi történetét bemutató tanulmányai erre a területre is kiterjednek. Közismert tény, hogy a huszárok feltűnő, egzotikusnak ható uniformisuk révén igen nagy vonzerőt gyakoroltak a szebbik nemre is. Először kapunk számszerű adatokat házassági szokásaikról. A forradalom idejéig közhuszárok és altisztek csak igen nehezen kaphattak engedélyt a házasságkötésre. Pedig a nehéz anyagi helyzetben lévő magyar emigránsok számára ez lehetőséget nyújtott a francia földön való megtelepedéshez. Nemhiába nevezi André Corvisier egyik korábbi művében a házasságot a katonai élet egyik legfontosabb stabilizáló faktorának.⁴ Az engedély nélküli házasságot egészen a nagy francia forradalom idejéig, az 1793. március 8-i dekrétum kihirdetéséig, szigorúan büntették.

A könyv segítségével tanúi lehetünk a huszárok fontosabb hadjáratainak Európában és Afrikában egyaránt. Ugyanakkor arról is olvashatunk, hogy nemcsak katonai feladatokat láttak el, hanem igen jelentős részt vállaltak rendkívüli események, katasztrófák elhárításából is. Például az 1720-as marseille-i pestisjárvány idején részt vettek a provence-i egészségügyi kordon létrehozásában.⁵ Hasonlóan fontos szerepet játszottak az 1850. április 16-án Angers-ban leszakadt *Basse-Chaine*-hid áldozatainak kimentése során.

A lovas huszárok katonai szerepe a 20. századra már jóval csekélyebb, mint korábban. Az első világháború során bizonyossá válik, hogy a szablys lovas huszár és az automata géppuska egyenlőtlen

párharcából csak az utóbbi kerülhet ki győztesen. Az 5. huszárezred beauséjour-i gyilkos lovasrohama 1915. szeptember 25-én volt az utolsó hagyományos haditett. A modern háborúk során a huszárok a lóról motorkerékpárra, páncélozott kételtű harcjárműre vagy repülőgépre szálltak. Megfigyelhetjük a könyv Allain Bernede és Raymond Boissau által írt érdekes fejezeteit olvasva, hogyan lesz a lovas huszárokból a 20. század során motorizált felderítő vagy ejtőernyős deszantos. Legutóbb az 1991-es Öböl-háború idején volt jelentős a szerepük. Itteni bevetésük is mutatja, hogy napjaink francia katonai elitjét képviselik. A technika változik, a huszárvirtus marad... A fejezetekből az is kiderül, hogyan ápolják az alapító magyarok emlékét: két huszárezred, az első és a harmadik, a nevében is őrzi az ezredalapító Bercsényi László és Esterházy Bálint László emlékezetét. 1968-ban, Bercsényi László halálának 190. évfordulójára, az összes akkor létező francia huszárezred összegyűlt Luzancyban, ahol a marsallt annak idején eltemették.⁶

Anyagi hagyatékuk nem kevésbé érdekes. A magyar lovasok számos újítást vezettek be a lószerszámok, az öltözet és a fegyverzet terén. Ezek jó részét már a honfoglaló magyarok régészeti hagyatékában is fellelhetjük. Sajátosan orientális ornamentikájú egyenruhájuk valóságos divatot teremtett a francia hadsereg más fegyvernemein belül is. Mindemellett még a francia nyelvet is gazdagították néhány kifejezetten magyaros hangzású szóval, mint például *le dolman* (dolmány), *la soutache* (sujtás), *le shako* (csákó) stb... A szablya használatának elterjedése szintén az ő nevükhöz fűződik. A lószerszámok és különösen az ún. magyar típusú nyereg bevezetésével is számos új elemmel fejlesztették a francia lovasságot. A lovakat díszítő elemek egy külön tanulmányt is megérdemelnének. Az egyik szerző, Georges Nabéra-Sartoulet, különösen sokat foglalkozik egy tipikus félhold alakú lószerszámdíszszel. Véleménye szerint ez török eredetű kabbalisztikus tárgy.

Számos érdemének elismerése mellett

meg kell jegyeznünk, hogy néhány olyan pontatlanság és tévedés is becsúszott a műbe, amely mellett hiba volna szó nélkül elmenni. Sajnos a *huszár* szó etimológiáját, minden valószínűség szerint tévesen, a „kuruc” szóból vezették le. Általában a történeti művekben a magyar „hús” tőszámnévet tekintik az alapszónak, a nyelvészeti munkák a szó szerbhorvát eredete mellett foglalnak állást.⁷ Igen bántja még a magyar olvasó szemét az a francia köztudatban még mindig élő tévhit, miszerint mi, magyarok szlávok lennénk. Sajnálatos módon ez a könyv sem tesz kivételt ebben a tekintetben. Továbbá anakronisztikusnak hat, hogy a 18. századi huszárok eredetét a Trianon utáni Közép-Európa térképpel mutatják be a szerzők. Az utódállamok szerinti csoportosítás azért is zavaró – különösen a laikus francia olvasó számára – mivel a könyv kinyomtatása óta ismét radikális határmódosításokra került sor a régióban. Igazán kár, hogy a munka elkészítésébe nem vontak be magyar szakembereket is. Pedig Zachar József már hosszú évek óta foglalkozik a franciaországi magyar huszárok történetével, és franciául is publikált.⁸ Benda Kálmán és Köpeczi Béla közreműködésével szintén minden bizonnyal teljesebb lett volna a franciaországi huszárok tablója.

Tóth Ferenc

Jegyzetek

1. Kiemelendő közülük: Choppin, H.: Les Hussards, Les vieux régiments 1692–1792. Nancy, 1898.; Barjaud, Y.: Les Hussards. Lausanne, 1988.; Boulin, M.: A la hussarde dans l'armée française 1743–1915. Tarbes, 1982.; Général Boissau: Les hussards, un phénomène européen. Revue Historique des Armées 1993/4. (a továbbiakban: Boissan)
2. Bodin, J. – Cart-Tanneur, Ph.: Hussards parachutistes. Tarbes, 1988. Lásd Zachar József magyar nyelvű ismertetését: Hadtörténeti Közlemények, 1989. 118–119.
3. Lásd magyarul: Aires, Ph.: Gyermek, család, halál. Budapest, 1987.
4. Corvisier, André: L'armée française de la fin du XVIIIe siècle au ministère de Choiseul, Le Soldat. Paris, 1964. 759.
5. A marseille-i pestisről lásd: Gaffarel, P.: La peste de 1720 à Marseille et en France, d'après des documents inédits. Paris, 1911.; Rebuffat, F.: Marseille, ville morte. Marseille, 1968.; Zachar József: Franciaország magyar marsallja Bercsényi László. Budapest, 1987. 92–95.
6. Zachar József: Idegen hadakban. Budapest, 1984. 463.
7. Funcken, L. F.: Historische Uniformen II. München, 1976. 30.; Benkő L. (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest, 1970. 174.; Boissau. 15.
8. A szerző egyik legismertebb francia nyelvű tanulmánya: Zachar J.: Les hussards hongrois du roi de France 1692–1789. In: Le soldat, la stratégie, la mort. Mélanges Corvisier, Paris. 1989. 207–219.

Szokásaiban lázad az angol?

E. P. Thompson: *Customs in Common*
London: Merlin Press, 1991. 547.

Edward Palmer Thompson angol marxista beállítottságú történész, a nagyhatalmú *The Making of the English Working Class* (1963) című könyv szerzője. A mű sikere abban keresendő, hogy jó alternatíváját adja annak az egyszerű módszernek, amely a társadalom szegmenseinek szellemi jelenségeit a gazdasági alapokra való szimpla redukcióval próbálja magyarázni. Thompson a könyv megjelenése után is sokat publikált. A *The Making of the English Working Class* után megjelent legfontosabb művei: *Whigs and Hunters* (1975), *Albion's Fatal Tree* (1975) és az Althusserrel polemizáló *Poverty of Theory* (1978). A *Past and Present* folyóirat egyik szerkesztője.

Az 1991-ben megjelent *Customs in Common*-nal Thompson visszatért a hetvenes években megkezdett munkájához: ez a könyv tulajdonképpen egy némileg kiegészített és átdolgozott gyűjteménye korábban már megjelent esszéinek. Különösen fontos a 18. századi tömegmozgalommal foglalkozó negyedik fejezet, s kulcsfogalma – a tömegek morális ökonómia –, mely élénk visszhangot váltott ki – mind pozitív, mind negatív értelemben. Egyrészt a legkülönbözőbb témákkal foglalkozó történészek használták fel elemzéseikben a koncepciót (s ezzel majdhogynem a felismerhetetlenségig tágították-torzították jelentését), másrészről pedig – Thompson konkrét elemzésének kapcsán – sokan kétségbe vonták a fogalom használatának a létjogosultságát. Ezért csatolta a könyvhöz Thompson az ötödik fejezetet, ami a kritikákra adott válaszait tartalmazza.

A kötet a 18. századi Anglia dolgozó rétegeiről szól. Azt igyekszik felderíteni, hogy e társadalmi rétegek miként élték meg a körülöttük végbemenő történelmi folyamatokat, hogyan válaszoltak a kapitalizálódás által kialakított szituációkra. Thompson végig arra törekszik, hogy

magatartásukat gazdasági helyzetük és kultúrájuk kettős koordináta-rendszerében helyezze el. A kultúrát tartja ugyanis azon tényezőnek, amely, ha nem is mindig képes a gazdasági kontextus hatását teljesen ellensúlyozni, de mindenképpen képes az előbbi által behatárolt térben operálni, a társadalmi cselekvés végső formáját kialakítani.

A könyv Thompsonnak a 18. századi Anglia osztályviszonyairól alkotott dualisztikus elképzelésére épül. Ez a felfogása azon a meggyőződésen alapul, hogy a professzionális középosztály – egészen az 1760-as évekig – nem tekinthető döntő politikai vagy gazdasági erőnek. Korlátozott számú csoportjainak helyzete a nemességhez fűződő kliensi kapcsolatuk miatt a dolgozó rétegekéhez volt hasonló. A társadalmi folyamatokat a földbirtokos nemesség és a földtulajdonnal nem rendelkező dolgozó osztály dinamikus viszonya határozta meg. Ezen társadalomkép egy mágnesrúd erőterében elrendeződő vasreszelék által kirajzolt formához hasonlítható: a két pólus körül koncentrikusan elrendeződő részecskék a két alapvető, míg a mágnes közepe tájékán imbolygó-rezgő részecskék a középső osztály tagjai. Ez a dichotómia látszólag könnyebbé teszi az eligazodást a feudalizmusból a kapitalizmus felé haladó Anglia kusza viszonyaiban, de érvényessége – sematikussága miatt – igen kétséges.

A 18. század Angliáját tárgyaló, eddig megjelent könyvekhez képest a *Customs in Common* szemléletmódjának újdonságát az adja, hogy a szegények szempontjából értékeli a történelmi változásokat. Thompson aprólékosan és helyenként nagy beleéléssel próbálja rekonstruálni és elemezni a szegények tapasztalati mezejét. (Ezen igyekezete közben azonban időnként túlzásokba esik; beleélése helyenként, sajnos, kellemtelen szentimentalizmussá, szociális érzékenysége pedig a kizsákmányoltakat túlzottan felmagasztaló naiv moralizálássá fajul.) Mivel tudatosan szakít azzal a

megközelítéssel, amely a korabeli Anglia társadalmi folyamatait a felsőbb osztályok szemszögéből írja le, elutasítja azon széles körben elfogadott nézetet is, amely a Whig nemesség idealizálása révén a társadalom bensőséges paternalista, s így kvázi-paradicsomi jellegét hangsúlyozza.¹ Ezzel szemben éppen azt tartja döntőnek, hogy mennyire kevés, valóban paternalista vonás jellemezte ezt a társadalmat, s hogy az mennyire telítve volt osztályfeszítéssel. Szerinte tehát inkább a kiépülő mezőgazdasági és kereskedelmi kapitalizmus „ragadozó korszakáról” kellene beszelnünk. Ezen állításának bizonyítására szemügyre veszi az uralkodó osztály fontosabb képviselőit. Rámutat arra, hogy a külügyekben oly erősnek mutatkozó állam belső ügyei intézésének legfőbb szempontja a Westminsterben csatározó önző whig nemesség érdekeinek maradéktalan kielégítése volt. Ugyanakkor az országos politikában közvetlenül részt nem vevő nemések figyelmét sem közvetlen környezetük, hanem a hatalomért folyó marakodás szemlélése kötötte le. Mivel pedig a felsőbb papságot – politikai szempontok alapján – a király nevezte ki, az alsóbb klérus tagjai pedig a nemesség nem elsőszülött tagjai közül kerültek ki, az Anglikán Egyház szorosan összefonódott az állammal és a nemességgel, s így legfőbb célja szintén nem az alsóbb rétegek életébe való hatékony és segítő beavatkozás volt.

Adott tehát a hatalmi elit és a tőle elkülönült dolgozó osztály. Thompson problémája a következő: hogyan tudja leírni ez utóbbi réteget úgy, hogy kategóriáival (a 20. századi marxista történetész kategóriáival) ne tegyen erőszakot rajta. Hogyan adhat számot arról a tudatosságról, amely még nem rendelkezik letisztult reflexivitással önnön helyzetét, céljait és feladatait illetően? *Milyen valószínűleg a dolgozó szegények kultúrája?* (Thompson a *kultúra* terminussal egy társadalmi réteg szellemi megnyilvánulásainak összességét jelöli.)

A korabeli Anglia társadalmi viszonyrendszerének alapvető opozícióját Thompson a kultúra szférájára is kiterjeszti. Szerinte a 18. század az az időszak, amikor a

„populáris” és a „magas” kultúra közti különbség létrejön; ekkor támad az a hasadékok, ami tulajdonképpen napjainkig jellemzi Angliát. A szétválás elindítója a kapitalizálódás, mely mind a korábbi társadalmi egyensúlyt, mind pedig a viszonylagos kulturális egységet megbontotta. „Felülről” tekintve a folyamatot a következőképpen vázolhatjuk fel: A földbirtokosok, figyelmen kívül hagyva korábbi bérlőik érdekeit, eladásra kezdtek termelni, mivel felismerték a városiasodás által kínált megnövekedett piacok adta lehetőségeket. Másrészt pedig igaz ugyan, hogy az új kereskedelmi vagy ipari tőke egy része rögtön földtulajdonná alakult át, s így a tőkés túlnyomó hányada földbirtokossá is vált, ez azonban a korábbi társadalmi struktúrák csupán látszólagos továbbélését jelentette. Ezek az új földbirtokosok ugyanis már bér munkásokat alkalmaztak, és nem tértek vissza a régi termelési formákhoz. (Ez a befektetési kedv egyébként is pusztán abból a kényszerűségből fakadt, hogy – mivel a parlamenti tagság feltétele a meghatározott nagyságú földtulajdon birtoklása volt – csak így nyílhatott meg az út az új gazdasági elit politikai érdekérvényesítése előtt.) „Alulról” tekintve ugyanezt a fejlődést: a parasztok bérlőből mezőgazdasági bér munkássá vagy az új termelési formák valamelyikében dolgozó munkásokká váltak.

A munkásság számára az új rend a paternalisztikus rituálék által csupán félig-meddig elpalástolt kizsákmányolásként jelentkezik, ezért kultúrája az uralom kontrolljával szemben határozódik meg. Thompson szerint e kultúra nem illeszthető be egy paternalista modell kereteibe: egyáltalán nem mutatta azon tisztelet dominanciáját, amit az effajta séma szükségessé tenne a társadalomban lévő, alulról felfelé irányuló viszonyulás leírásához. Sokkal inkább a szembenállás eleme dominált, mely lázongással párosult, s az elegy – véli Thompson – különösen robusztus lett, s a szokásokon keresztül igen gyakran megmutatta magát.

A *szokás (custom)* fogalmának meghatározásakor Thompson figyelmeztet arra, hogy nem a folklór egy, pusztán antikvá-

rius érdekességgel bíró kollekcióját kívánja adni. A szokás kategóriáját sokkal inkább az „atmoszféra”, „mentalitás” vagy mint „a társadalmi diskurzus módjainak gyűjteménye” értelemben használja. A világnézet értelemben felfogott szokás „objektív” tekintett ellentmondásosságával is számol: olyan halmaznak tekintti azt, mely gyakran egymást kizáró érdekek érvényesülésre törekvését is magában foglalja. A terminus csak egy társadalmi valóságmező egészébe illesztve nyeri el végső jelentését, s később látni fogjuk, hogy a *kitalált szokás (invented tradition)* fogalma épp ezt a történelmi specificitást igyekszik tükrözni.

A 18. századi angol munkások szokásként megjelenő kultúrája egyaránt felmutatja a *status quo* által kiváltott szükségzerű igazodást és az attól való ironikus távolságtartást. Tradicionális elemeket foglal magában (pl. a családi, szakmai és társadalmi érettség fokozatos elérése a segédkezés révén), részben irracionális, továbbá az orális és a rituális elemek túlsúlya jellemzi. Thompson központi tézise a szokások azon tulajdonságához kapcsolódik, mely a nem-gazdasági motívumokat gyakran előnyben részesíti a gazdaságiakkal szemben. Szerinte a 18. századi Anglia társadalmi jelenségeinek egy része az innovatív kapitalista piacgazdaság (*market economy*) és a dolgozó rétegek szokásokban megnyilvánuló morális ökónómia (*moral economy*) közti konfrontációk sorozataként magyarázható. Ezen állítás alátámasztására az immáron klaszszikus esszének számító negyedik fejezet² hozza a legfrappánsabb konkrét példát: Thompson itt elemzi az élelmiszer-lázadásokat (*food riots*).

Az élelmiszerlázáadás új jelenségnek számít a 18. században. Mind ez idáig ugyanis az angol mezőgazdaság alapegysége, a faluközösség, önellátásra rendezkedett be, s csak a népesség nagyarányú növekedésével és a városiasodás megindulásával merült fel a piacra termelő mezőgazdaság lehetőségének a képe. A bekerítés, valamint a megművelés módszereinek és a technikának a fejlődése (új rotációs rendszerek, a föld minőségének javítása, új földek termesztésre alkalmassá

tétele) a termelés növekedéséhez vezetett. Mivel azonban a gabonapiac teljes mértékben felszabadult minden állami beavatkozás alól, az árak vidékenként változtak. Így fordulhatott elő, hogy a gabona sokszor még akkor sem a termelés helyén került értékesítésre, ha az adott helyen éhínség fenyegette a szegényeket. Az élelmiszerlázáadás ezt igyekezett megakadályozni úgy, hogy a szegényekből álló lázadó tömeg a termelőket a számukra megfizethető legmagasabb ár megszabásával helyi értékesítésre kényszerítette. Amennyiben a termelők nem álltak kötélnek, úgy erőszakkal és fizetség nélkül vették el a terményt.

E jelenség nyújtja Thompson briliáns, a könyv egésze szempontjából központi jelentőségű elemzésének az anyagát. Az általa hangsúlyozott legfontosabb elem az, hogy a tömeg reakciója a körülményekre nem „görcsös”, vagyis a lázáadás nem tekinthető egy tisztán gazdasági jellegű bemenő jelre adott, automatikus összerándulással produkált, kimenő jelnek. A 18. századi angol tömegjelenségek megértéséhez nem elégséges a mechanisztikus magyarázat. Ezen tömegmozgalmak fegyelmezettek voltak, pontosan körülhatárolt céllal és sajátos meggyőződésbeli alappal (*moral economy*) rendelkeztek. A fegyelmezettségre számtalan példát hoz a szerző: mindig csak a gabona mint alapvető élelmiszer árának megszabása volt a felkelés célja; a termelőknek sok esetben gondosan visszajuttatták a pontos vételárat és az üres zsákokat; vezetőnek gyakran a helyi plébánost vagy seriffet kérték fel; erőszak esetén pontosan meghatározták, hogy ki érdemel és ki nem érdemel büntetést, mit szabad és mit nem szabad lerombolni; a lázáadást csak nagyritkán kísérte az anyagi javak öncélú pusztítása. (A fegyelmezettséget mint alappozíciót Thompson olyan érzékletesen hangsúlyozza, hogy a jóval véresebb történelmi eseményekhez szokott magyar olvasó már azon is eltűnődik, hogy vajon lázáadásnak nevezne-e egy ilyen jelenséget.) A cél is körülhatárolt volt: a lázadók tisztában voltak vele, hogy van mit elosztani, csak éppen az elosztás módjával vannak bajok. Ezzel

összhangban az éhezők passzívak maradtak Észak-Angliában az 1590-es és 1620-as évek során, vagy Írországbán 1845-47-ben, mivel tudták, hogy a lázadás értelmetlen lett volna. (264. o.) Mind a fegyelmezettséget, mind pedig a pontosan meghatározott célt a sajátos meggyőződésbeli alap, a morális ökonómia határozta meg.

A morális ökonómia megértéséhez a lázadás formájának elemzésén keresztül jutunk el. Ez ugyanis tökéletesen meg egyezik azzal a móddal, ahogyan a békebíróknak kellett cselekedniük hasonló esetekben a *Book of Orders* rendelkezései alapján. Az 1630-ban hatályba lépő *Book of Orders* a már Erzsébet korában meglévő gyakorlatot kodifikálta, miszerint a békebíró feladata volt figyelemmel kísérni a piacra kerülő gabona árát és mennyiségét az éhínséggel fenyegető időkben. Ha úgy látta, hogy nem megfelelő a helyzet, akkor szintén az ő feladata volt felkeresni a farmereket, és eladásra kényszeríteni őket. Az árakat a szegények („*the poorer sorte*”) lehetőségeihez kellett igazítani. (Ez a magyarázata annak a látszólag enigmatikus jelenségnek, hogy a lázadás „vezetésére” felkért egyházi vagy civil hatósági személy gyakran elvállalta a feladatot, máskor pedig nem sietett értesíteni a központi hatóságokat vagy kihívni a katonaságot. Tette mindezt annak ellenére, hogy a felsőbb hatóságok emiatt egyre inkább nehezteltek rá.)

Önmagában semmitmondó az az állítás, amely csupán azt mondja ki, hogy a lázadókat valamiféle meggyőződés hajtotta; a tömegmozgalmak „görcsös” voltát ugyanis ez még nem cáfolja. Az viszont már igen, ha látjuk, hogy hogyan nézett ki ez a sajátos meggyőződés, melyek voltak ezen tömegmozgalmak morális gazdaságosságának konkrét összetevői. „A tömeg tagjait azon hit hatotta át, hogy tradicionális jogokat, vagy szokásokat védenek (...), és hogy a közösség szélesebb egyetértését bírják.” (188. o.) Szerintük tehát nem a piac *laissez-faire* elv alapján működő rendszerének egésze, hanem az emberek közt közvetlenül létező és az anyagi érdekeket néha figyelmen kívül hagyó szolidaritás a lényeg. A ter-

melés központi eleme mindenki alapvető igényeinek a kielégítése kell hogy legyen, nem pedig a gazdasági helyzetből a másik ember rovására bármi áron nyerhető profit. A társadalmi igazságosság e felfogása pedig a Tudor-ház idején effektíve meglévő, az elosztásba aktívan beavatkozó állami politika szerves továbbélése a köztudat emlékezetében. Ez a hit legitimálja a lázadást, ez adja a célját, a formáját és egyben a fegyelmezettséget is.

Láthatjuk tehát: a tömeg magatartásának csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a gazdasági érdek megléte. A cselekvés pontos mintájának dekódolásához szükség van a tömeg kultúrájának az ismeretére, ugyanis az utóbbi adja meg az előbbi végső formáját. Persze a társadalom „másik oldalának” magatartása is csak e két tényező együttes hatásával magyarázható. Az országos vezetésben a politikai gazdaságtan leginkább Adam Smith nevével fémjelzett irányzatának szellemi hatása érvényesült. Ez a szellemi hatás pedig csak a politikai elit már meglévő gazdasági érdekeinek erőterében fejthette ki hatását. (Ez annál is inkább így volt, mivel a korabeli európai államokhoz képest Angliában példátlan módon tökéletes volt a különböző – mezőgazdasági, kereskedelmi – gazdasági érdekek politikai képvisellete.)

Az élelmiszerlázadások tehát jól illusztrálják Thompson alaptételét, miszerint a 18. századi angol társadalom jelenségeinek egy része az egyre inkább tért nyerő kapitalista piacgazdaság és a dolgozó rétegek szokásokban megnyilvánuló morális ökonómiája közti konfrontációk sorozataként magyarázható. A *Customs in Common* legsebezhetőbb pontja viszont az, hogy ezt a tételt a bekerítések jelensége egyáltalán nem támasztja alá: a *bekerítés* kapcsán ugyanis, amint az azonnal kiderül, egészen egyszerűen *nem* beszélhetünk számottevő konfrontációról.

A könyv harmadik, a bekerítés előtti állapotokat kissé szentimentálisan ideálisnak leíró fejezete azt a küzdelmet vizsgálja, amely az új törvények és az uralkodó ideológiák, valamint a közjogi használat és a hozzá kapcsolódó szokások között a bekerítések kapcsán zajlott. A

parlamentari bikerítés-akták az 1820-as éveket lezárva tettek pontot a folyamat végére. Erre az időszakra vált nyilvánvalóvá a társadalom új struktúrája: a közösségi tulajdonformákat teljesen felváltotta a magántulajdon. Ez – állítja Thompson – a hagyományos életformára nézve katasztrofális következményekkel járt. Az általa felsorakoztatott példák, melyek a bekerítések elleni tiltakozásokat írják le (kerítések visszatérő lerombolása, állandó petíciózás), mégsem eléggé meggyőzőek. Ezek alapján úgy tűnik, hogy elenyészően kis mértékű volt a társadalmi cselekvésben megnyilvánuló ellenállás. Ez alapján a plebejus kultúra aligha nevezhető lázadónak. Ezzel pedig Thompson alapkonceptiója kérdőjeleződik meg.

De hogyan lehetséges, hogy egy ilyen „szörnyű” következményekkel járó folyamat – emlékezzünk csak a drámai hangú marxi leírásokra – ennyire békésen zajlott le? Thompson egy elejtett megjegyzése válasz lehet erre a kérdésre (178-9. o.): a hagyományos közösségi tulajdoni formák a 18. század harmadik harmadára már néhol teljesen kiüresedtek és elmonetariizálódtak. Azon alapok relativizálódásával pedig, amelyek legitimitást adtak a szokásoknak, és – ezzel – identitást a közösségnek, maguk a szellemi jelenségek is szükségszerűen ellehetetlenültek. Következésképpen nemigen bontakozhattak ki a közösségi ellenállás radikális formái.

A könyv két utolsó fejezete a dolgozók kultúrájának önmagába forduló, független természetét illusztrálja. A függetlenség önszabályozást szül – ennek két példája: a *feleségek eladása*, amely a hivatalos válás lehetőségének hiánya által keletkező úrt töltötte ki, és a *maszkazene*, amely a mindennapi élet morális problémákat felvető területeinek regulációjaként fogható fel.

A hetedik fejezet, melyben Thompson a feleségek eladását elemzi, a könyv egyik legjobb része a tényanyag leírása, valamint a belőle levont következtetések tekintetében. A feleségek elárverezése klasszikus formájában egy aprólékosan kidolgozott szertartás volt. A következő lényeges mozzanatokat tartalmazta: Az árverésnek nyilvános helyen (legtöbbször

a piactéren) kellett végbemennie. A közeledő vásár előtt a férjnek – szintén nyilvánosan – ki kellett hirdetnie az eladás szándékát. A vásárra a férjnek már poráron kellett vezetnie a feleségét, és az aukció elkezdése előtt háromszor körbejárni vele a piacteret. Ezután egy kikiáltó árverezte el a feleséget. Szerves része volt az eseménynek az is, hogy az „üzleti partnerek” a legközelebbi kocsmában aláírták a saját maguk által összeeskábált papírokat. Thompson elismeri, hogy e szokás a nők számára megalázó volt, de egyben hangsúlyozza: a legtöbb esetben valódi licitre nem került sor, mivel a feleség szeretője volt a vevő, s így szinte bizonyos, hogy az eladások túlnyomó többsége épp a feleség kezdeményezésére és megelégedésére történt.

Thompson az angol történészek által eddig kevésbé vizsgált területen úttörőnek számít. Analízisét saját adatgyűjtésére alapozza: 218, az 1660 és 1880 közötti időszakból származó, hitelesnek mondható esetleírást talált. (E perióduson kívül nincs tudomása ilyen formájú rituáléről.) Ebből az adatból több következtetést vont le. A gyűjtés körülményeiből (a teljesség igénye nélkül átnézett, az árveréseket kommentáló helyi lapok) arra következtet, hogy bizonyára még több ilyen eset fordult elő. Két további tényező is ebbe az irányba mutat: míg ugyanis a legtöbb felháborodott hangú cikket az „erkölcsös” 19. század elejéről származó újságokban találta, addig az ebből a szempontból jóval közönyösebb 18. század sajtója – várhatóan – nem sok figyelmet szentelt a jelenségnek. Abból a tényből viszont, hogy 1660 előttől nem talált leírást erről a rituáléről, azt a következtetést vonja le, hogy egy *kitalált szokásról (invented tradition)* van szó, ami csak a 18. századra terjedt el. Ezt az állítást az támasztja alá, hogy egy 1696-ból származó esetleírás szerint súlyra adták el a feleséget, holott később kivétel nélkül lo vagy marha eladását imitálta a rituálé. Thompson ezt az esetet interpretálja úgy, mint egy épp születőben lévő szokás formakeresését. A szokás kialakulásának hipotézise mellett szól a résztvevők foglalkozás szerinti megoszlása is; leginkább

ugyanis a kezdődő kapitalizmusra jellemző, mobil foglalkozású dolgozók (út- vagy csatornaépítésen, uszályokon, távolsági áruszállításban dolgozók), s nem a parasztok folyamodtak e módszerhez.

Mivel a feleségeket szinte kizárólag az alsóbb dolgozó rétegek tagjai adták el, ezt a szokást a plebejus kultúra egyik markáns megnyilvánulásának lehet tekinteni. Ezek a rétegek törvényesen nem válhattak el, s ezzel a szokással lehetővé tették a válást önmaguk számára – fittyet hányva a hivatalos Angliára. Ugyanakkor, mutat rá Thompson, még ennél is több kiolvasható ebből a szokásból. Első pillanatra mehökkentő a kérdés: ha úgymond közös megegyezés alapján történt a válás, akkor miért nem költöztek szét csak úgy egyszerűen? Vagy miért nem szökéssel oldották meg a problémát; ha úgysem vették figyelembe a hivatalok véleményét, akkor miért kellett ilyen bonyolult rituálét kidolgozniuk? Thompson két olyan tényezőt említ, amelyek kizárták az ilyesfajta megoldásokat és elősegítették a rituálé kialakulását. Egyrészt a közösség kötelékei még meglehetősen szorosak voltak, s így a házasság – és ennek következtében a válás is – tulajdonképpen a közösségnek szólt. Másrészt pedig a házassági fogadalom még szentebb volt annál, hogy azt csak úgy, bármilyen rituálé nélkül fel lehessen bontani.

Thompson bemutatja, hogy e réteg kultúrája miképpen határozza meg a társadalmi cselekvés *formáját*. Ugyanakkor a másik oldalt, a kontextust is hangsúlyozza. Mivel egyetlen történelmi szituáció sem enged meg teljesen önkényes magatartási mintákat, ezért itt is lennie kellett egy „előre adott” erőternek, amiben a feleségek eladásának e szokását ki lehetett alakítani. Ezt az erőteret jelen esetben az egyház befolyásának csökkenése, a polgári hatóságok toleranciájának magas foka, a társadalom kulturális értelemben vett megkettőződése, és az ezen szakadás közötti közvetítési formák kialakulásának a hiánya együttesen szolgáltatta. Csak egy ilyen környezetben alakulhatott ki egy magába záruló, proto-indusztriális plebejus kultúra.

A nyolcadik fejezetben egy másik ön-

szabályozó szokást elemez Thompson. A *macskazene* (*rough music*, német megfelelője *Katzenmusik*) a közösség tagjainak erőszakosságát vagy elfogadhatatlan szexuális magatartását büntette. Így büntetés járt a nők bántalmazásáért, gyerekek veréséért, a házastársi hűtlenség pimaszul nyilvános formáiért, de esetleg egy rossznak tartott bírói ítéletért vagy egy hivatalnoki túlkapasért is. Az egyöntetű közvéleményt kifejező macskazene a megbélyegzett egyén teljes kiközösítését is jelenthette. Thompson az előző fejezet alapossággal írja le a szokás különböző fajtáit. Ami fájóan hiányzik innen, az a feleségek eladásából levont következtetések mélysége. A rész legfőbb érdeme az, hogy jól példázza e közösségek zártságát, függetlenségét és a tagok magatartására gyakorolt befolyását.

Thompson munkájának hibájaként – összegzősképpen – az róható fel, hogy a társadalomkép kétszeres sematizálása – véleményem szerint – túlzottan szétroncsolja az anyagot. Mit is jelent a „kétszeres sematizálás”? Egyrészt a középosztályok szerepének eliminálását, másrészt pedig – és ez az igazán hangsúlyos része a kritikámnak – a dolgozó rétegek egyértelműen lázongóként való ábrázolását. Ez utóbbi aspektus ugyanis a „békésebb” csoportok (az apolitikusok, a hatalomhoz dörgölődzők, a végtelenig istenesek, a nacionalisták) figyelmen kívül hagyását jelenti. Márpedig – s a bekerítéssel foglalkozó harmadik fejezet is ezt támasztja alá – a dolgozó osztályoknak e szegmentuma sokkal jelentősebb lehetett, mint azt Thompson feltételezi.

Mivel a nyolc esszé színvonala kissé ingadozik, a könyv minősége egyenetlennek tűnik. A két leggyengébb esszének talán a bekerítéssel foglalkozó harmadik, valamint a munkások munkafegyelmét tárgyaló hatodik fejezet mondható. Gondolatilag viszont egységes a kötet, az egész mögött ugyanaz az intellektuális álláspont húzódik. Ezt azért fontos kiemelni, mivel a *Customs in Common* több mint harminc év szellemi munkásságát foglalja magában. Ezért E. P. Thompson műve számomra mindenképpen nemes anyagokból készült „ötvö-

zetnek”, egy elméletileg markáns és kiértékelte állásponttal rendelkező alapos szak-történeti munkának tűnik. Így a két sík, a társadalmiság törvényszerűségeinek elvi magyarázata egy nem-dogmatikus marxista megközelítés alapján, illetve az empirikus anyag harmonikusan simul össze. Ez nyújtja azon remek oszcillálás alapját, amely a 18. század Angliájának nagy folyamatai és a korban élő egyéni életutak bemutatása között zajlik, és ami – végső soron – mindkét oldalt jobban megvilágítja. A könyv igazi korláta a mögötte húzódó elmélet egyoldalúsága; ez az anyag, ha ebből az elvi perspektívából kutatják, ezt (mindezt? csupán csak ezt?) engedi megmutatni.

A stílus remek, habár a személyes megjegyzések ellentmondó benyomást keltenek. Néhol lazítják a szöveget anélkül, hogy a minőséget rontanák, máshol pedig egy kissé bántóan lekezelőek Thompson ifjabb kollégáival, a „történelemtudományok novíciusaival” szemben. Az ötödik fejezet – amely számba veszi és megválaszolja a morális ökonómia felfo-

gást illető kritikákat – sok személyeskedést és viszonylag kemény jelzőket is tartalmaz. Ugyancsak ebben a fejezetben jelenik meg az angol szellemi élet egyik állandó kísértőjelensége, az Oxbridge - nem-Oxbridge futballmérkőzésnek az egyik epizódja: Thompson szerint ugyanis Hont és Ignatieff azért utasítja el az ő hipotézisét, mert „az nem felel meg a cambridge-i politikai gondolkodás paramétereinek”.³

Csontos Szabolcs

Jegyzetek

1. Lásd például Peter Laslett: *The World We Have Lost*. London, 1971. 2. kiad.
2. Lásd John Stevenson *Customs in Common*-ról írott recenzióját a *The English Historical Review*-ben (Vol. 108., no. 427., 1993. 407-410.), 408. o.
3. 274. o. A megjegyzés István Hont és Michael Ignatieff kritikájára utal, ami a *Needs and Justice in The Wealth of Nations* című esszében található, az általuk szerkesztett *Wealth and Virtue* (Cambridge, 1983.) című kötetben.

Kötetünk szerzői

Ayton, Andrew

történész

University of Hull, Hull

Bárany Attila

történész

KLTE, Debrecen
Közép-Európa Egyetem, Budapest

Bérenger, Jean

történész

l'Université de Paris – Sorbonne, Párizs

Borus György

történész

KLTE, Debrecen

Csontos Szabolcs

filozófus

JATE, Szeged

Kövér Lajos

történész

JATE, Szeged

Szász Géza

történész

JATE, Szeged

Tandori Mária

könyvtáros

JATE, Szeged

Tóth Ferenc

tanár

Békéscsaba

Velich Andrea

történész

ELTE TFK, Budapest

A fordításokat Cs. Tóth Annamária, Szász Géza és Vajda Zoltán
készítették.

INHALT

Studien

Andrew Ayton	
Militärische Revolution im England des 14. Jahrhunderts	5
Andrea Velich	
Henry VII. und die Londoner Lobbys	27
György Borus	
Politische Spielregeln in England Ende des 18. Jahrhunderts	53
Mária Tandori	
Die Richtlinien der Reformbewegung im britischen Parlament Anfang der 1780-er Jahre	72
Lajos Kövér	
Die politische Laufbahn von Turgot	107

Quellen

Géza Szász	
Ein Reformler im Frankreich des 18. Jahrhunderts Auszüge aus der Korrespondenz zwischen Turgot dem Intendanten von Champagne	133

Jenseits unserer Grenzen

Gespräch mit Jean Bérenger, Geschichtsprofessor, über das 18. Jahrhundert	160
Bibliographie der Werke von Jean Bérenger	165
Jean Bérenger	
Die wichtigsten Tendenzen der französischen außenpolitik im 18. Jahrhundert	166

Revue

Britische Nation im 18. Jahrhundert? (Linda Colley: <i>Britons. Forging the Nation 1707–1837</i> . New Haven and London: Yale University Press, 1992)	
Attila Bárány	179
Die Husaren und Frankreich (André Corvisier [dir.]: <i>Les Hussards et la France</i> . Bruxelles: Musée de l'Armée-Editions Complexe, 1993)	
Ferenc Tóth	186
Der Engländer lehnt sich in seinen Bräuchen auf (E. P. Thompson: <i>Customs in Common</i> . London: Merlin Press, 1991)	
Szabolcs Csontos	189
 Autoren	 196

CONTENTS

Studies

Andrew Ayton	
The military revolution in fourteenth-century England	5
Andrea Velich	
London lobbies and Henry VII	27
György Borus	
The pattern of politics in England in the middle of the eighteenth century	53
Mária Tandori	
Trends of the reform movement in the British parliament at the beginning of the 1780s	72
Lajos Kövér	
The political career of Turgot	107

Sources

Géza Szász	
A reformer in eighteenth-century France: excerpts from the correspondence between Turgot and the intendant of Champagne	133

Beyond our borders

A talk with French historian Jean Bérenger on the 18th century	160
A bibliography of Jean Bérenger's works	165
Jean Bérenger	
The main trends of French foreign political strategy in the 18th century	166

Reviews

British nation in the 18th century? (Linda Colley: <i>Britons. Forging the Nation 1707–1837</i> . New Haven and London: Yale University Press, 1992.)	
Attila Bárány	179
The Hungarian hussars and France (André Corvisier [dir]: <i>Les Hussards et la France</i> . Bruxelles: Musée de l'Armée-Editions Complexe, 1993.)	
Ferenc Tóth	186
Do the English rebel through their customs? (E. P. Thompson: <i>Customs in Common</i> . London: Merlin Press, 1991.)	
Szabolcs Csontos	189
 Authors	 196

Az AETAS előfizetői felhívása

1995-ös évfolyamunkban négy tematikus szám megjelentetését tervezzük. Ezek egyike a szláv népek középkori történetéről közöl tanulmányokat: sor kerül ezenkívül egy 17. századi propaganda és közvélemény kérdéseit vizsgáló szám összeállítására; terveink között szerepel Magyarország neo-abszolutizmus kori történetéről szóló tanulmányok közlése, valamint egy a 19–20. századi emigráció jelenségét vizsgáló összeállítás. Határainkon túl rovatunkban bemutatjuk A. J. Gurevics, Imreh István, Deák István és Bódy Pál történetészeket. Folytatni kívánjuk Elmélet és módszer rovatunkat is hazai és külföldi szerzők elméleti jellegű írásainak közlésével.

A folyóirat ára:

éves előfizetőknek számonként 100 Ft

(éves előfizetői díj 400 Ft)

egy számot megrendelőnek 100 Ft + postaköltség

könyvesbolti vásárlóknak 120 Ft

A folyóirat megrendelhető a szerkesztőség címén:

AETAS szerkesztőség, 6701 Szeged, Pf. 1179

Felhívjuk kedves vásárlóink figyelmét arra, hogy korlátozott számban megrendelhetők 80 Ft + postaköltség áron régebbi számaink közül a következők: 1991/3–4. magyar középkortörténeti szám; 1992/1–2. 1848–49-es magyar szabadságharc történeti szám; 1992/3. 17. századi magyar művelődéstörténeti szám; 1992/4. 19–20. századi magyar gazdaságtörténeti szám; 1993/2. Oroszország története a századfordulón; 1993/4. historiográfia.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 320 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 80 Ft+postaköltség, könyvesboltban 98 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Könyváruház, Rákóczi út 14.; Atlantisz Könyvesbolt, V. Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22. Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 98, – Ft
Előfizetőknek: 80, – Ft

A 20. századból visszatekintve a történészek hajlamosak a 18. század politikai rendszeréről elítélően nyilatkozni, annak korruptségát kiemelni. Valójában azonban ez az abszolutizmus és a parlamentáris demokrácia közötti átmeneti rendszer korruptnak nevezhető szervezési módszerek (például „befolyásolás”) nélkül nem működött volna. A választások során a szavazati joggal rendelkező kevesek kiforrott pártok és pártprogramok hiányában független képviselőkre adták le szavazataikat, választásukat személyes kötődések és helyi jellegű kérdések határozták meg. A választások alatti és utáni „befolyásolás” nélkül az alsóház 558 egymástól teljesen független képviselőből állt volna, ami a kormányzás ellehetetlenülésével lett volna egyenlő. Csak „befolyásolás” útján lehetett az alsóház többségének támogatását megszerezni és megtartani. A „befolyásolás” volt az a „kenőolaj”, amely a rendszer nehezen forgó kerekeit mozgásba hozta és mozgásban tartotta.

Borus György Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén című írását számunk 53–71. oldalán olvashatják.